(C) १६८

श्रीविश्वनाथमहापात्रविरचितः

काव्यप्रकाशदर्पणः

KĀVYAPRAKĀŚADARPAṆA

OF

VIŚWANATHA

Edited by
Dr. GOPARAJU RAMA
Lecturer
G. N. Jha K. S. Vidyapeetha, Allahabad-2

MANJU PRAKASHAN, ALLAHABAD-2

श्रीविश्वनाथमहापात्रविरचितः

काव्यप्रकाशदर्पणः

KĀVYAPRAKĀŚADARPAṆA

OF

VIŚWANATHA

Edited by

Dr. GOPARAJU RAMA

Lecturer

G. N. Jha K. S. Vidyapeetha, Allahabad-2

MANJU PRAKASHAN, ALLAHABAD-2

Published by
Manju Prakashan
62, Balrampur House, Allahabad-2

First Edition : 1979

Price : Rs. 16

Printed in INDIA
BY K. K. Dubey at Takneeki Mudranalaya
50 A, Rai Ramcharan Das Road, Allahabad-211002

FOREWORD

It is my proud privilege to introduce to the scholars the Darpana of *Visvanatha*, the most eagerly awaited commentary on the Kavyaprakasa.

Darpana has the unique importance of being composed by a person whose scholarship was in no way inferior to the author of the work he commented upon. I would even rate *Visvanatha* higher than *Mammata* since in addition to his being a scholar and a critic he was also a poet of considerable merit. And since he himself had written a comprehensive work on the *Alankarasastra*, he was most suitable a person to comment upon a scholerly work like *Kavyaprakasa* which must have enjoyed great popularity even at his time. In my opinion it is *Kavyaprakasa* which has gained in importance with the commentary of *Visvanatha* and it is a matter of honour for *Mammata* to be commented upon by a scholar like *Visvanatha*.

No wonder, the commentary of *Visvanatha* was the most sought after one among the scholars as well as the students of *Alankarasastra*. It is this great desideratum which Dr. Goparaju Rama has fulfilled with the present publication. Some portions of the *Darpana*, *i. e.* those dealing with the Ullasas 3-6 have already been published by this Vidyapeetha in 1976. This was done mainly on the basis of a fragmentary manuscript available in this Vidyapeetha. The transcript and edition of this text was mainly done by Dr. Rama in collaboration with Dr. J. Pathak. In continuation of his search for the manuscripts of Darpana, Dr. G. R. Rama fortunately chanced upon of paper copy of an older manuscript of Darpana which was written in V. S. 1730 or A. D. 1673 and which is presently deposited in the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. This discovery in itself was so important that Dr. Raju decided to make the text available to the scholars without further delay realising fully that he may not be able to present to the scholars a meticulously edited text of *Darpana* for want of further manuscripts. He has tried to reproduce the text as faithfully as possible correcting only scribal mistakes and giving his suggestions or textual amendments in brackets.

Dr. Raju has all pre-requisites and qualifications to do this job. He is the person who has introduced *Darpana* for the first time to the scholars and has already edited more than one third of it. He is very well trained in grammar, both in traditional and modern manners and has a specialised background for *Sahitya* which is now being put to use by this Vidyapeetha by letting him edit the **Haravijaya** of *Ratnakara*.

It has been the common notion among the scholars that *Visvanatha* saw a sort of rival-if not an adversary-in *Mammata*. This notion is proved baseless when one goes through *Darpana* since in it *Visvanatha* mostly seems to support the views of Mammata. Dr. Raju has pointed this out and I fully agree with him.

Dr. Raju was so eager to see this work reach the hands of the scholars as soon as possible that he himself has borne the costs of its publication and now intends to make it available to the scholars at its cost price. Thus the world of scholars should be doubly thankful to him : first for bringing this work to light and salvaging it from oblivion and secondly for making it available to the scholars at such a moderate price.

I thank Dr. Raju for carrying out this task in a most successful manner and wish that this new commentary shall go a long way in understanding and appreciating *Kavyaprakasa* better.

G. N. Jha K. S. Vidyapeetha
Allahabad-2
September 24th, 1979

Dr. G. C. Tripathi
Principal

PREFACE

The motto of the Sanskrit Scholars that such works, which have not been able to see the light of the day be brought to limelight, has been the main source of inspiration behind this attempt of presenting the complete text of the Kavyaprakasadarpana to the Scholars. It is obvious to mention that the manuscript is more than three hundred years old and was catalogued by the BORI, Poona more than fifty years ago, but could not be brought to light. I feel it a pleasure to have it edited in its right perspective form but wherever it did not strike me proper and I felt any ambiguity I retained the version of the manuscript with question tags. I request the Scholars to crave their indulgance and render scholarly suggestions which may be adopted in its subseqent edition.

CONTENTS

*Printed text : The text of Kavyaprakasa, published with three unpublished commentaries by the G. N. Jha. K. S. Vidyapeetha, Allahabad in 1976.

Introduction

The *Kavyaprakasadarpana* (KPD) ranks among a few prestigious commentaries written on the *Kavyaprakasa* (KP). Its (KPD) author is Viswanatha, who is the author of the famous *Sahityadarpana* (SD) which was written by him as on the lines of KP, having been inspired by the latter which had gained a great amount of prominance and significance. The KP renowned for its technic of amalgamating all the literary theories and disciplines that sprang up in the literary field in a span of three to six hundred years earlier. The SD too for its possession of similar qualities like those of KP attained equal amount of prominance and popularity on par with KP. Consequently, much remained in obscurity with regard to KPD, as it was not published in its entirity. Much curiosity and eagerness are also entertained by scholars, *constantly*, due to the fact that the SD rendered quite a good number of topics dealt with in KPD. It was but natural as is clear from its (SD) popularity.

The full text of the *Kavyaprakasadarpana* is being presented to the scholars here.

It is on the basis of the transcript of a ms. written on paper and dated Samvat 1730 (1673 AD) which was procured from the Bhandarkar Oriental Rescarch Institute, Poona, by me last year.

In a brief introductory note which I presented to the KP, published with three unpublished commentaries, by the G.N. Jha. K.S. Vidyapeetha, Allahabad in 1976, I was able to furnish a little information about the KPD and its author with the help of its incomplete material then at hand.

After continuous and strenuous efforts I could locate the ms. of KPD (full text) in the BORI Poona last year. After some correspondence, I procured a transcript of it. Subsequently, I worked on it and prepared its press copy. I contacted the Sadasiva Kendriya Sanskrit Vidyapeetha, Puri and the State Mueseum, Bhuvaneswar. Dr. G. C. Tripathi, our Principal joined me in my efforts. Unfortunately, all our attempts were unsuccessful.

Now let me discuss, within the sphere of the present commentary, the general and particular aspects which generally engage the scholar's attention.

Kavyaprakasadarpana, its author, date and works

It is known to scholars that the author of the KPD is Viswanatha, who is identical with the author of SD. He mentions his SD very often and quotes from it frequently. At many places he has directed the reader to refer to it for further clarification of a particular matter, here and there.

Secondly, at places which were left unillustrated by the KP because of their uncontextual nature, the author of the KPD quotes from the SD. These are the places where he has chosen to bring in the references from SD.

The above facts prove to establish beyond doubt that the author of the SD and that of KPD are identical to each other. He is precisely Viswanatha*.

His Date

The *Chandrakalanatika* of Viswanatha furnishes us a salient and silent clue to establish the exact period of Viswanatha. The historocity of the *Chandrakalanatika* reveals that it was composed and staged on the occasion of the Victory of निश्शङ्कभानुदेव who succeded *Narasimha* IV and whose first regnal year is generally accepted as 1414 A. D.**

The *Chandrakalanatika* was quoted in the *Sahityadarpana* which suggests apparently that the SD was a later work of Viswanatha.

In further sequence, both the *Chnadrakalanatika* and the *Sahityadarpana* were quoted together in the *Kavyaprakasadarpana*.

The above sequence conduces one to establish the exact period of Viswanatha as the first half of the 15th century.

Since his first work is dated around 1414 A. D, his literary activities can be ascribed to the later period of 1414 A. D. which can otherwise be specifed as the first half of the 15th century A. D.

---

*According to the introductory reference, written by Sivaprasad Bhattacharya, he (Viswanatha) belonged to HARIKRISHNAPURA a village, a few miles from PURI, reputed in local tradition (see his introduction to the काव्यप्रकाशदीपिका) ।

**The History of Orissa by Dr. Hare Krishna Mahatab. pp. 257-259.

Internal Evidence in the KPD

Apart from the external and historical evidence, one can have a look at the internal evidence too, which leads one to the exactness of his date.

He has referred to three commentators on K. P. They are, as per the chronological order वाचस्पतिमिश्र, who belonged to 1200 AD. He is other than the author of the तत्त्वबिन्दु, श्रीधरसांधिविग्रहिक who wrote the commentary on KP by name काव्यप्रकाशविवेक and is believed to have belonged to 1225 A. D. and चण्डीदास, who wrote a commentary on KP by name दीपिका in 1300 A. D. and at the same time was a brother of the grandfather of Viswanatha.

वाचस्पतिमिश्र is referred to at two places, श्रीधरसांधिविग्रहिक at four places and चण्डीदास at several places.

In addition to the three, which I found to have been referred to by name, the KPD gives veiling references of four other commentators as केचित्, अन्ये, अपरे etc.

His other Works

In the course of his commentary (KPD) the author has cited illustrations from four of his other works : They are :

1. *The Chandrakalanatika*
2. *The Narsimhavijayam*
3. *The Prabhavatipradyumnam and*
4. *The Sahityadarpana.*

Evaluation of the Commentary

The present commentary, if evaluated seriously can be adjudged in many dimensions as a commentary in its true sense. The multidimensional aspects would cover at least six characteristics namely :

i. Clarity ii. Originality iii. Treatment iv. Endorsement v. Refutation vi. Perspicuity. It is not necessary that a commentary should satisfy all the characteristics together. It is the general tendency of the commentator *that prevails* but whatever is commented upon should not be at the cost of the original text. That enables the commentary to sustain and survive.

---

*इहास्मत्पितामहानुजकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डिदासपादैरुक्तं परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं रसो वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद्वेदितव्य इति । (P. ४१)

Coming to the point, I deal with the point of clarity as reflected in the KPD. If enlisted in a systematic process one can come across more than fifty such instances to substantiate the view point of "clarity" maintained by the author. I classify them into two categories, one pertaining to the *Lakshana* part and the other to the *lakshya* part. While the former is the main and important concern of the scholars the latter is not completely ruled out to be less important. The former bears a testimony to the command over the subject by the author. The latter proves his genious.

Now let me consider them one after another.

Clarity

1. The author while commenting on the Karika "तददोषौ शब्दार्थौ" clarifies and also justifies the propriety of its composition with the specific words inserted in it (See page 3) :

2. Tracing the origin of Dhvani theory to Sphota, the Vrittikara clearly said that the word बुधै: is directly referred to वैयाकरण s. Making it further clear that *Sphota* and *Dhvani* are two sides of a coin. The present author has emphasised that what Sphota is to Vaiyakaranas Dhvani is to Alamkarikas (See page 5).

3. While proving the slight difference between the two kinds of लक्षणा (शुद्धा and गौणी) the author of KPD has pointed out that in spite of all the similar characteristics between the two, there is a narrow difference in the latter which necessitates us to place it under an independent category (See page 26).

4. While producing counter arguments to those who held that व्यञ्जना could be understood by लक्षणा, the author clarified to say that both are apart from each other on all counts and on all grounds. (See page 26).

5. While lying emphasis on the two different grounds which separate the लक्षणा from व्यञ्जना, the author clarifed the कारिका "ज्ञानस्य विषयो ह्यन्य" etc. vividly. (See page 26).

6. While illustrating the necessity of व्यञ्जना in the word "परिवार ए' he has clarifed its propriety (See page. 29).

7. While commenting on the कारिका "शब्दप्रमाण वेद्योऽर्थ:", etc. the author has clarified beyond doubt that शब्द also is as equally important in व्यंग्यार्थ as अर्थ is. (See page 34)

8. The rasa cannot be relished at the mere existence of विभाव or अनुभाव or व्यभिचारिभाव alone. The fact, which has been established is that all the three factors together culminate into rasa. (See page 43).

Similar places can be located in the remaining text also which he prefaced them with the words अयमर्थः, तदयं पिण्डार्थः, इत्यर्थः, इतिभावः, इतिफलितार्थः, etc.

Originality

A commentator should be original in thinking and also in correlating the *Lakshana* and *Lakshya*. At certain places the reader may fail to apply his mind to the accurate correlation of the *Lakshana* and he may feel confused. The commentator keeping in mind that 'lest the reader may be perplexed' should render an example, a citation or an illustration where the lakshana can be understood after its due application, flawlessly, which enables the reader to follow the order of the text further.

The present commentator in this context preferred mostly to refer to the SD, an original work of his own, besides citing a very few lakshyas, *here and there* from his other works which I have mentioned in the initial paras.

Treatment

On a close perusal of the commentary it can safely be arrived at, that the original text (KP) is not treated badly. Scholars held a view that Viswanatha is the opponent of Mammata. But, his opponence in any type of vehemence is not noticed as such, in the KPD, where it ought to have been, because *he was commenting* the KP directly. On a close observation what I feel is, that the author of KPD drew a parallel view with regard to the definition of kavya, which he regards as the essence of the definition of kavya, drawn by Mammata. He says to that effect : तदयं तददोषाविति कारिकायाः फलितार्थः। आस्वादात्मकं वाक्यं काव्यमिति। See page 3-4

Earlier to it, he did not discard any one of the specific words inserted in the लक्षणा nor written off any one of them. He commented and clarified each one of them and established each one's propriety. Subsequent conclusion of his, amounts to mere moditication of the Mammata's kavyalakshana rather than to a straightway refutation of it.

तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि। तदिति काव्यम्।

अदोषाविति। काव्ये श्रुतिकट्वादयो दोषा यथाशक्ति परिहर्तव्याः निर्दोषताया लक्षणत्वे काव्यं निर्विषयं प्रविरलविषयं वा स्यात्। वस्तुतो हि दोषाणां देहिनः काणत्वखंजत्ववत् अपकर्षकत्वम्।

शब्दार्थाविति। यद्यपि विशिष्टार्थप्रतिपत्त्यर्थं संयोज्यमानं पदकदम्बकमेव काव्यम्। अर्थस्तु न कविव्यापारगोचरः तथापि लक्षणे शब्दसमकक्षतया तदुद्देशस्तत्र विशिष्टविभावादिरूपेऽर्थे

व्याप्रियमाणस्यैवार्थस्यातिशयद्योतनार्थः । काव्यत्वसामान्यस्य हि शब्दार्थयोः संयोगादिरर्थ व्यासज्यवृत्तित्वं सामान्यत्वादेव, न च गोत्वादिवत् प्रत्येकपरिसमाप्यवृत्तित्वं सामान्यत्वादेव प्रत्येकं काव्यताप्रसङ्गात् ।

सगुणाविति । आत्मनः शौर्यादिव्यञ्जकशरीरवत् काव्यानुभूतस्यास्वादस्य उत्कर्षाय गुणाभिव्यंजकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्याविति भावः । गुणानामास्वादान्तःपातितया शब्दार्थरचनाधर्मत्वात् ।

अनलंकृती इति । अत्रास्फुटार्थे नञ् । तेन विशेषप्रतिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानमिति न्यायेन सर्वत्र सालंकारयोः क्वचित् अस्फुटालङ्कारयोरपि शब्दार्थयोः काव्यत्वमिति भावः, अत्राप्यलङ्काराणां शरीरिणः कटककुण्डलादिरिवात्मनः काव्ये उत्कर्षाधायकत्वात् उपादेयत्वं सूचितम् । नत्वेषामदोषत्वादीनां काव्यलक्षणत्वमित्यर्थः ।

Endorsement

The classification of poetry, according to Dhvanikara is simple. He has accepted only two catcgaries of it and discarded the third one (chitra), on the grounds that there won't be any suggested sense in such a kavya and even if any suggested sense is extracted from it, it won't be relishable. In spite of this ruling Mammata counted the third one and Viswanatha endorsed it. (P. 9-10).

2. Suppose there is a noun. It is rid of two blemishes, Endlessness and Violation. Then it can convey a meaning even without the attribution of a convention. In case any convention is attributed to it, it will amount to a blemish called आत्माश्रय. In spite of that gross apprehension, convention is attributed to-by Mammata. Endorsing this particular point of view of KP, Viswanatha has said that this type of ideal form of words like *Dittha* etc. is imposed upon by a speaker arbitrarily on objects like Dittha. (P. 14).

3. *Pravisa Pindim.* In the example गौरनुबन्ध्यः where the word satisfied two of the three conditions of a lakshana namely i. Inapplication of primary sense ii. Connection of secondary sense with that of the primary sense and iii. Motivation or usage. In the usage *Pravisa Pindim* there is no inseparable convention, we can infer the words गृहं just as we infer an agent in क्रियताम् For, unless there is an agent no action can be performed. Similarly, we can infer व्यक्ति from जाति. In कुरु the object is inferred. Therefore, the mode of understanding the meaning in गौरनुबन्ध्यः and प्रविशपिण्डीम् is the same. This view of Mammata has been endorsed by Viswanatha. (P. 19).

4. Viswanatha justified the application of शुद्धा and सारोपा in गङ्गायां घोषः and गौर्वाहीकः and has rebuked Chandidasa, who felt such application of the both, in both the examples, respectively, is an utter useless attempt by Mammata. 4. (P. 21).

5. Mammata's contention that there is no भेदप्रतीति (apprehension of difference between the two) between उपादानलक्षणा and लक्षणलक्षणा, is endor- by Viswanatha. (P. 21)

6. The mode of analysis propounded by Mammata in understanding the meaning of गौरनुबन्ध्यः has been endorsed by Viswanatha. (P. 16).

7. The acceptance of *Santarasa* by Mammata has been justified by Viswanatha stating that it was in accordance with the view of an earlier Acharya. (P. 48).

8. Separate identity to कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति established by Mammata has been endorsed by Viswanatha. (P. 53).

9. The viewpoint of Mammata in "आदिग्रहणात् वर्णरचने" has been elaborated and endorsed by Viswanatha and also.

10. The classification of गुण and अलङ्कार. In addition to these, at several other places he endorsed with the words इति ग्रन्थकृदभिप्रायः, P. 61 अस्य ग्रन्थकारस्यायमाशयः P. 63 इति ग्रन्थकृन्मतं सुसमंजसम् etc. (8 th ullasa).

Refutation

While preparing the chronology of the commentators it became a matter of importance to note particularly the main opponent of the commentator. The more he opposes his predecessors' views the more he is regarded conversant with the subject and also held in high regard. Noting down the opponents of a commentator helps in many ways. First, it helps in establishing the date of the commentator and subsequently his scholarship etc.

In the present commentary the main opponent of its author is चण्डिदास, who is also a commentator of KP. He wrote the commentary on KP in 1300 A. D. His views were refuted at a number of places in the KPD. All of the instances which were attributed to different scholars and subsequently refuted by Viswanatha, in his KPD are found in pages : 14, 16, 19, 20, 23, 26, 28, 29, 41, 56, 75, 81, 96, 112, 116, 129, 130, 131, 142, and so on.

Perspecuity

So far as the perspecuity aspect:of a commentary is concerned the commentator should not at anytime demonstrate or exhibit pedantry while commenting the text. Thus he has shown adherence to the text. To explain vividly, I may be permitted to split the text into two parts, *i. e.* लक्षणा and लक्ष्य. With reference to the both the commentator has confined to their explanation *verbertum*, to contradict wrong notions of fellow commentators, to endorse the view of KP and also to analyse them within their own purview.

Conclusion and Acknowledgements

Thus the KPD which could not see the light of the day all these centuries, remained untraceable because of its nonavailability on one side and its obscurity on the other. The Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, deserves profound admiration in this regard for preserving the single ms. which provides us the full text. My successive and multisided attempts to procure more mss., if any, were in vain and I have to confine and satisfy myself with this alone.

The Telugu saying reads 'whenever any problem persists put it before ten people, the solution comes automatically'. In that way, I am putting this text of KPD before the scholars and it is upto them now to judge what this commentary is upto and to what extent it is worth.

I owe much to Dr. Gayacharan Tripathi, Principal, G. N. Jha. K. S. Vidyapeetha, Allahabad for the creditable suggestions he rendered me. My thanks are also due, to Dr. Raghavaprasad Choudhari, Sri K. Raghunathan, Kumari Tapati Pal, my collegues, for their help at different stages of the work, to Sri Rupnarayana Pandey, to Dr. P.G. Lalye, to Sri P. Nanrayana Namputiri and Sri S. N. Tripathi for their help.

I particularly thank Dr. Abhaya Mitra and Smt. Ragini Mitra, Lecturer, D. P. Girls Inter. College, Allahabad for their company and cooperation in expediting the work. Last, but not the least I thank my wife, Smt. Rajeshwaree for her encorougement in this work.

And, at the end, I thank the Takneeki Mudranalaya for taking meteculous care in printing the Book.

Allahabad
18-9-79

GOPARAJU RAMA

श्रीविश्वनाथमहापात्रविरचितः

काव्यप्रकाशदर्पणः

अथ प्रथम उल्लासः

ओं नमो गणपतये

प्रमातृप्रमाणप्रपञ्चप्रसूति
प्रमिति प्रमिण्वन्ति [प्रसूति प्रमिण्वन्ति[1]] यां योगिवर्याः ।
गिरां देवतां देवतानां प्रबोधं
प्रदेयादियं मत्प्रबन्धे [प्रगल्भे] ॥१॥

टीका काव्यप्रकाशस्य दुर्बोधानुप्रबोधिनी ।
क्रियते कविराजेन विश्वनाथेन धीमता ॥२॥

इह सर्वग्रहग्रस्ताः[2] कुर्वन्ति कुधियो मुदा ।
न दोषं किन्तु तन्मौर्ख्यं विचिन्वन्तु गतिं चिरात् ॥३॥

मङ्गलाचरणम्

निर्विघ्नेन प्रारिप्सित [ग्रन्थ] परिसमाप्तिकामस्य ग्रन्थकृतोऽथ विगीत [विगत] शिष्टाचारपरम्पराप्राप्तस्वाभीष्टदेवताप्रसादनसूचिकां प्रथमकारिकां वृत्तिकृदवतारयति **ग्रन्थारम्भ इति** । ग्रन्थारम्भं प्रति विघ्नः प्रतिबन्धकसद्भावः, प्रवर्तित स्वीकृत विरहो वा, तस्य विघातो निःशेषमुच्छेदः **देवतामिति** । यद्रूपवाङ्-

---

१. साहित्यदर्पणः (introduction p. 30)

२. गर्वग्रहग्रस्ता इत्यपि पाठः ।

मयमात्रवैलक्षण्येन तत्प्रमात्रीं तस्या एव ह्यभीष्टसम्पादनक्षमत्वं, समुचितत्वं चास्या वाङ्मये अधिष्ठातृतया स्वप्रसादविधेयत्वाग्वैभवब्रह्मादिदेवतावैलक्षण्येन प्रकृत-ग्रन्थनिर्वाहकत्वात् ।

इष्टत्वञ्च भक्तिश्रद्धातिशयेनाश्रवणीयत्वात् [आश्रयणीयत्वात्] एवं च समुचितेष्टत्वगुणद्वययुक्तदेवताराधनं सर्वदा सफलमेव स्यादिति भावः । **परामृशति** । आराध्यत्वेनानुसंधत्ते ।

नियतिः सर्वोत्पत्तिमत् निमित्तमदृष्टम्, नियम्यन्ते स्वस्वकार्योत्पत्तये प्रेर्यन्ते भावा अनयेति व्युत्पत्त्या, तत्कृतो नियमः कालवस्तुदेशवयोऽवस्थादिवैषम्यात् सुखादि-वैषम्यं, तेन रहिताम् । कविवक्रोक्तीनां रत्याद्यङ्गसंवलितसुप्रकाशावंतविस्फारनय-त्यात् । एतदेव बोधयति **ह्लादैकमयीं** सुखैकरूपाम् अव्यभिचारेण सुखमात्रजनकत्वात् तत्वोपचारः । **अनन्येति** । अन्यत् असमवायिसमवायिनिमित्ताख्यं हेतुत्रयं तस्यापर-तन्त्र्यं न तु साक्षात् तदन्वयव्यतिरेकानुविधायिनीम् । एवञ्च कविभारत्या निर्माणस्य रसादितत्वहिष्करणं [रसादितत्वाविष्करण] स्वरूपम् । रसादितत्वं हि वाक्विहगता-लादिवासनान्तर्लीनम् । तत्वबहिष्करण [आविष्करण] प्रतिबन्धकविगमार्थमेव हेतुत्वाभिमतस्यावधानादेरपेक्षणमिति तस्य हेतुत्रयजन्यं प्रपञ्चवैलक्षण्यमिति भावः । परतन्त्रशब्दोऽत्रायत्तमात्रवाचि गुरुपरतन्त्रतयेत्यादिवत् । तेन न पुनरुक्तिः ।

नव रसाः शृङ्गारादयः शान्तान्तास्तैः रुचिरां हृद्यां, एवंभूतां निर्मितिं निर्माणमादधाति । अत एव जयति उत्कर्षेण वर्तते अर्थात् ब्रह्मणः । यद्वा वक्तृरूपाया कविवाचः सुनिर्मितमुखादीनां चन्द्रादिस्वरूपे उक्तरूपो नियमः, काव्ये त्रयं च नास्ति नवरसानां प्रकाशकत्वेन रुचिरत्वं अत एक [एव] ह्लादैकमयत्वं चास्तीति ब्रह्मणः कवेः उत्कर्ष इति भावः ।

इममेव द्विधापि कारिकार्थं व्यतिरेकेण विवृणोति । **नियतिशक्त्येति । सुखेति ।** [१]सांख्या हि जगन्मूलकारणं प्रकृतिं तस्याश्च त्रिगुणात्मिकायाः परिणामतया पुरुषेतरमहदहंकाराद्यनुजातं त्रैगुण्यात्मकम् । तथाह्येकस्यैव कामिनीशरीरस्य संयुक्त-वियुक्तप्रार्थ्यमानेषु सुखदुःखमोहोत्पादकत्वं व्यक्तमेव प्रतिभासत इत्याचक्षते तन्मते परमाणूपकृतं तन्मात्रं, तच्च शब्दस्पर्शादिपञ्चकं उपादानं समवायिकारणम् । कर्म क्रिया षड्रसा मधुरादयः तैरिति षड्रसैः **जयत्यर्थेन चेति ।** ग्रन्थादाविष्टदेवतायाः एवंविधस्तुतिप्रवृत्तेन नमस्कारः कृत एवेति लभ्यते । एवञ्च भावशुद्धिमूलाभ्यां स्तुतिनमस्काराभ्यां कर्तुरभिमतसिद्धेरव्यभिचार इति सूचितम् ।

---

१. cf. सां० का० ३ ।

काव्यप्रयोजनानि

'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति अत्र काव्यपरीक्षाशास्त्रे प्रयोजनप्रेक्षाया [प्रयोजनापेक्षाया] मेतदर्थिनः परीक्षणीयकाव्यस्य फलैरेवास्य फलवत्त्वमित्यभिप्रेत्योक्तां द्वितीयां कारिकामवतारयति **इहेति**।

अभिधेयं काव्यपरीक्षणं। कृते इत्यवयवं [इत्यव्ययम्] [1]तादर्थ्ये अर्थायेत्यर्थः। संपदादिर्वा तेन कर्णं [करणं] कृत् अनुकर्णायेत्यर्थः अर्थकरणायेत्यर्थः शिवेतरत् अशिवं विवृणोति **कालिदासादीनामिवेति**। यश इत्यादीनां कर्मपदानामुपरितन्या करोतीति क्रिययाभिसंबन्धः।

व्यवहारविदिति पदं विवृणोति **राजादीति**। आनन्दमिति निर्वृतिपदस्यार्थः। तद्विशेषणस्य च परेत्यस्य। **सकलेत्यादि**। एवं विश्वानन्दं हेतुमाह **रसेति**। रस्यते रसीक्रियते इति रसो रत्यादिः। तस्यास्वादनं भोगापरपर्यायं साक्षात्कारः, तेन समुद्भूतं संवलितं एकीभूतमिति यावत्।

न चेह रसपदार्थः शृङ्गारादिः। तस्य वक्ष्यमाणरीत्या आस्वादार्थत्वेनैव तत्कर्मत्वानुपपत्तेः। तदेकात्मनः आनन्दांशस्याकार्यत्वात्।

विगलितेति। ब्रह्मास्वादसहोदरस्यास्य वैषयिकसुखवैलक्षण्येन विजातीयावच्छिन्नप्रवाहराहित्यं सूचितम्। **प्रभ्वीत्यादि**। श्रुतिस्मृतीनां हि प्रभुतुल्यत्वं हि वचनं कथमस्मात् कर्मणेवं [कर्मणः एवं] भविष्यतीति विचार्यैव यथा श्रूयते तथैव भृत्यैरिव नित्यनैमित्तकादिकमनुष्ठीयते। अत एव तासां शब्दप्रधानत्वम्। शासनामात्रप्रधानत्वादेव। तत्र शास्त्रपदाभिधायक सर्गादिपञ्चलक्षणकं पुराणम्[2]। पूर्ववृत्तिकथनमितिहासः। आदिशब्दादाख्यानम्। तेषां च सुहृत्तुल्यत्वम् ते हि सुहृद एव युक्त्या हिताहितसाधनतां दर्शयित्वार्थानर्थेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती सम्पादयति। अत एव तेषामर्थतात्पर्यवत्त्वम्।

काव्यस्यैतदुभयवैलक्षण्यमाह **शब्दार्थयोरिति**। गुणभावे हेतुमाह **रसाङ्गेति**। रसशब्देन रसनधर्मयोगाभावादेरपि संग्रहः रसस्याङ्गभूतो यो व्यापारः तत्प्रवणतया रसाभिव्यक्तिनिष्ठत्वेनेति भावः। तदुक्तं काव्यकौतुके—

---

१. तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या।

२. सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च। वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम्।

[1]प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ।
तदनुप्राणना जीववर्णनानिपुणः कविः ।।

तस्य कर्म स्मृतं काव्यमिति उक्तम् । **तत्कान्तेवेत्यादि** । अयमर्थः राजपुत्रादयो हि सुकुमारमतयः शब्दार्थतात्पर्यप्रधाने वेदस्मृतिपुराणादौ प्रचुरतरायासग्राह्यतया न प्रवर्तन्ते । काव्ये तु रसास्वादलंपटतया प्रवृत्ताः हृद्याः हृदो सुखेन उत्पाद्यन्ते तदुक्तम्—

[2]स्वादु काव्यरसोन्मिश्रं काव्यार्थमुपयुञ्जते[3] ।
प्रथमालीढमधुरा पिबन्ति कटु भेषजम् ।। इति ।।

एवं च परिणतबुद्धिभिरपि काव्यं प्रवर्तितव्यम् । तदुक्तं मम साहित्यदर्पणे[4]—

"कटुकौषधशमनीयस्य रोगस्य सितशर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्कराप्रवृत्तिः साधीयसी न स्यात्" । **उपदेशयुजेति** । चकारः कालिदासादीनामिव यश इत्यादीनां समुच्चये । **यथायोगमिति** । यशोऽर्थोऽननुगमश्च [यशोऽर्थानुगमञ्च] द्वयोरपि शेषास्तु भावकस्यैव । आनन्दानुभूतिस्तु कवेर्मन्यमानापि न करणोपाधिकृता, किन्तु भावनोपाधिकृतेति, भावना भावकनिष्ठैव प्राचीनवासनासंवलितांगविद्यानिपुणतोपस्कृताबुद्धिरत्र **हृदये कृतं सहृदयत्वम्** ।

अग्रिमकारिकासङ्गतिं सूचयति **सर्वथेति** । एवं यतो दृष्टादृष्टफलं काव्यं ततस्तत्र सर्वथा अवश्यं यत्नः कर्तव्यः तन्निर्माणनैपुण्यं सम्पादनीयमिति भावः ।

काव्यकारणानि

अतः कानि तन्निर्माणकारणानीत्यपेक्षयां तृतीयां कारिकामाह **शक्तिरित्यादि** ।

संस्क्रियते शिष्टकार्यभाजनं क्रियते प्रमाणेनेति संस्कारः । प्राचीना वासना देवताद्यनुग्रहजनितः कश्चनातिविषयो वास एव विशिष्यत इति विशेषः । स एव च शक्तिः शक्नोत्यनयेति व्युत्पत्या । उपहसनीयं स्यादिति "मुग्धे कामयमानं मां न त्वं

१. रुद्रकेशोक्ता-औचित्यविचारचर्चायाः का ३६ गतवृत्तिः ।
२. भट्टनायककृते हृदयदर्पणे इति बहुत्राकरनिर्द्देशः ।
३. "शास्त्रमप्युपयुञ्जत" इत्यपि पाठो दृश्यते (द० काव्यप्रकाशदीपिका पृ० ८ ।
४. साहित्यदर्पणः । पृ० ६ ।

कामयसे कथमित्यादिवत् । अभिधानानि नामानि तेषां कोशः सङ्ग्रहः । कला चित्र-गीतादिविज्ञानम् । इतिहासादीनामिति आदिशब्देन निखिलवाक्प्रपञ्चपरिग्रहः । तदुक्तम्—

[1]न स शब्दो न तद्वाक्यं न सा विद्या न सा कला ।
जायते यन्न काव्याङ्गमहो भावो [रो] गुरुः कवेः ।। इति ।।

करणे काव्यस्वरूपनिष्पादने योजने पूर्वापराविरोधेन पदवाक्यविन्यासे उद्भवो निर्माणं वचनेति यावत् । समुल्लासः प्रवयावाप्तिः [प्रबन्धावाप्तिः] ।

काव्यलक्षणम्

संप्रति काव्यलक्षणे जिज्ञासिते तत्सामान्यलक्षणप्रतिपादिकां तददोषाविति कारिकामवतारयति । **एवमित्यादि । स्वरूपमिति ।** स्वमसाधारणं रूपं इतरव्यावर्तको धर्मः तदिति काव्यम् । **अदोषाविति ।** काव्ये श्रुतिकट्वादयो दोषा यथाशक्ति परिहर्तव्याः निर्दोषताया लक्षणत्वे काव्यं निर्विषयं प्रविरलविषयं वा स्यात् वस्तुतो हि काव्यस्य दोषाणां देहिनः काणत्वखञ्जत्ववत् अपकर्षकत्वम् । **शब्दार्थाविति ।** यद्यपि विशिष्टार्थप्रतिपत्त्यर्थं संयोज्यमानं पदकदम्बकमेव काव्यम् । अर्थस्तु न कविव्यापारगोचरः तथापि लक्षणे शब्दसमकक्षतया तदुद्देशस्तत्र विशिष्टविभावादि-रूपेऽर्थे व्याप्रियमाणस्यैव शब्दस्यातिशय इति द्योतनार्थः । काव्यत्वसामान्यस्य हि शब्दर्थयोः संयोगादिरर्थव्यासज्यवृत्तित्वं प्रत्येकं काव्यताप्रसङ्गात् **सगुणाविति** आत्मनः शौर्यादिव्यञ्जकशरीरवत् काव्यानुभूतास्वादस्य उत्कर्षाय गुणाभिव्यञ्जकौ शब्दार्थौ काव्ये प्रयोज्याविति भावः । गुणानामास्वादान्तःपातितया शब्दार्थरचनाधर्मत्वात् ।

अनलंकृती इति । अत्रास्फुटाथ नञ् । तेन विशेषप्रतिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानमिति न्यायेन सर्वत्र सालङ्कारयोः क्वचित् स्फुटालंकारयोरपि [क्वचिदस्फुटालङ्कारयोरपि] शब्दार्थयोः काव्यत्वमिति भावः । अत्राप्यलङ्काराणां शरीरिणः कटककुण्डलादि-रिवात्मनः । काव्ये आस्वादस्योत्कर्षाधायत्वात् उपादेयत्वं सूचितम् । न त्वेषामदो-षत्वादीनां काव्यलक्षणत्वमित्यर्थः । तदयं तददोषाविति कारिकायाः फलितार्थः आस्वादात्मकं वाक्यं काव्यमिति । तथाहि । शब्दार्थावित्यत्रार्थस्य सम-कक्षतयोद्देशात् । शब्दस्य विशिष्टविभावादित्रयार्थव्याप्रियमाणत्वं सूचितम् । तेन शब्दस्यास्वादार्थकत्वयुक्तिभर्वत्येव । अर्थस्य च विभावादिस्वरूपत्वं सगुणावित्यनेन सूचितम् । रसाभावे गुणाभावात् । [गुणाभावे रसाभावात्] तदभावे च शब्दार्थ-

१. द० काव्यप्रकाशदीपिका, पृ० ११ ।

योस्तदभिव्यञ्जकत्वासंभवात् । शब्दसमुदायरूपं वाक्यमर्थत एव सिद्धम् । तत्र च दोषा आस्वादस्यापकर्षकत्वात् यथाशक्ति हेयाः । गुणाभिव्यञ्जकवर्णस्वना अलङ्काराश्चोत्कर्षकत्वात् प्रयत्नेनान्वेष्टव्याः । तेन रसवत्वेन काव्यव्यवहारो मुख्यो अन्यत्र च गौणः ।

यत्तु काव्यान्तर्वर्तिषु केषुचिन्नीरसेषु पद्येषु काव्यव्यवहारः । रसवत्पद्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसेन प्रबन्धरसेनैव रसवत्ताङ्गीकारादिति । एतच्च प्रपञ्चितमस्मत्साहित्यदर्पणे ।[१]

लक्ष्यनिरूपणम्

स्फुटालङ्कारविरहे उदाहरति **यः कौमारेति** । कौमारं नवयौवनं, तत्कृतप्रेमासक्ततया योऽविवाहितामतिवाहितवान् स कौमारहरः वरः स्वयं वृतो न तु पित्रादिभिर्ग्राहितः । चैत्रो वसन्तः । तत्र जातो [मालती] कदम्बभावात्, [असम्भवात्] मालती वासन्तिकलता । कदम्बो धूलीकदम्ब इति केचित् ।

सम्प्रदायविदस्तु[२] स एव वसन्तस्ता एव वर्षा इति मन्मथोद्दीपकत्वाविशेषादृतुत्वमस्यापि ग्रहणमिति व्याचक्षते ।

स्फुटो नेति । कारणसामग्र्ये [सत्यपि] कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः[३] । सा चेहास्फुटा । प्रियासन्निधानादयो धृतेः कारणानि । अत्र तेषु सत्स्वपि धृतिनोत्पन्नेत्युत्कण्ठोत्पत्तिमुखेन वर्णितम् । यदि धृतिनोत्पन्नेत्युच्यते तदा कार्यानुत्पत्तेः स्फुटतयोक्तत्वाद्विशेषोक्तिः स्फुटा स्यात् । इह तु विरुद्धरूपोत्कण्ठोत्पत्तिमुखेन धृतेरनुत्पत्तिरुक्ता । अतो विशेषोक्तिरस्फुटा । यद्वा—

प्रियसङ्गमाभावादय उत्कण्ठायाः कारणानि तेषामभावेपि तस्या उदय इति कारणाभावेऽपि[४] कार्योत्पत्तिरूपा विभावनापीहास्फुटा । एवञ्च विभावनाविशेषो-

---

१. साहित्यदर्पणः, पृ० १९ ।

ननु तर्हि प्रबन्धान्तर्वर्तिनां केषाञ्चिन्नीरसानां पद्यानां काव्यत्वं न स्यादिति चेत् ? न, रसवत्पद्यान्तर्गतनीरसपदानामिव पद्यरसेन, प्रबन्धरसेनेव तेषां रसवत्ताङ्गीकारात् । यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यञ्जकवर्णसद्भावाद्दोषाभावादलङ्कारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसादिमत्काव्यबन्धसाम्याद्गौण एव ।

२. द्रष्टव्यः रुचककृतसङ्केतः ।

३. सति हेतौ फलावचः विशेषोक्तिः [का० १०८]

४. विभावना विनापि स्यात् कारणं कार्यजन्म चेत् का० प्र० का १०७ ।

क्त्योः साधकबाधकप्रमाणाभावनिमित्तकः सन्देहसङ्करः सोऽपि अनभिव्यक्तकोटिद्वयालम्बनत्वादनभिव्यक्त इति केचित् ।

रसस्य हीति । [ररस्य चेति] रसोऽत्र न **संभोगश्रृङ्गारः** । किन्तु रस्यतेऽऽस्वाद्यते इति व्युत्पत्तिलभ्यं तद्व्यभिचारौत्सुक्यं स्वाधीनभर्तृकाया क्रीडास्थानं प्रत्युत्कण्ठायाश्चर्वणीयत्वात् । तेनात्र चौत्सुक्यस्य प्राधान्यादलङ्कार्यत्वमेव । यत्रत्वङ्गता तत्रालङ्कारता । तदुक्तम्—

[1]प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः ।
काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरपि [रिति] मे मतिः ।।

एवं काव्यस्य सामान्यलक्षणमुक्त्वा विशेषलक्षणं तत् प्रयोजनकधर्मनिर्देशरूपविभागञ्चावतारयति **तद्भेदानिति** । भेदशब्दोऽत्र श्लिष्टः । तथाहि-भिद्यतेऽनेनेति भेदो विशेषलक्षणं अतिशयितव्यङ्ग्यचालराङ्कादिकथनम् भेदनं भेदश्च सर्वोत्तममध्यमाधमत्वेन विभागः । वाच्यादतिशयः । तत्कृतोत्कर्षपात्रता ।

उत्तमकाव्यलक्षणम्

यद्यपि ध्वनिशब्दो ह्यनेकार्थः । ध्वन्यत इति ध्वनी रसादिरर्थः । ध्वनतीति ध्वनिः शब्दो वाच्यादिरर्थो वा । ध्वन्यतेऽनेनेति ध्वनिः वाच्यादिगता शक्तिः । ध्वननं ध्वनिः रसादिप्रतीतिः । ध्वन्यन्तेऽस्मिन्निति ध्वनिः काव्यम् । तथापि वाच्योपस्क्रियमाणव्यङ्ग्यव्यञ्जके एव काव्ये ध्वनिपदं नियम्यते ।

नायं निर्मूलो ध्वननव्यापारानुबंधी ध्वनिव्यहार इत्याह **बुधैरिति** । वैयाकरणा हि प्रथमे विद्वांसः, तन्मूलत्वाच्छब्दव्यवहारस्य । प्रधानत्वं च स्फोटस्यार्थप्रत्यायनरूपफलप्रत्यासत्या स्फुटत्यस्मादर्थ इति स्फोटः ।

उच्चरितप्रध्वंसिनां हि वर्णानां कथं तत्समुदायरूपपदार्थप्रकाशत्वमिति तत्र स्फोटरूपव्यङ्ग्यः स्वीक्रियते[2] । स च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसध्रीचीनान्त्यवर्णानुभवजनितप्रतिपतृगतोऽतिशयवशादपरोक्ष इव क्रियमाणः सकलाभिधेयाभिधानमयः शब्दब्रह्मेति[3] व्यपदेश्यः ।

---

१. ध्वन्यालोकः उद्योतः, का ।

२. This portion from स च to व्यपदेश्यः can be found in the दीपिका Written by चण्डिदास P. १६ ।

३. दीपिका reads यमिमं शब्दब्रह्मेत्याहुः ।

स च व्यङ्ग्यः सन्नेव वा विक्रियमाणोऽर्थव्यञ्जक [व्यवह्रियमाणोऽर्थव्यञ्जकः] अन्यैर्ध्वनिकारप्रभृतिभिः न्यग्भावितं सुश्रवणीकृतं वाच्यम्[1] । येन तथाविधस्य व्यङ्ग्यस्य व्यञ्जने प्रतीतौ क्षमस्य समर्थस्य ।

तदयं पिण्डार्थः । वैयाकरणैर्ध्वननव्यापारस्योगाद्यः स्फोटः व्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिव्यपदेशः कृतः सोऽयमस्माभिर्वाच्यातिशायी व्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दार्थयुगलस्य । ततश्च कारिकार्थानुसङ्गतिरेवं पर्यवस्यति—

बुधैः कथितो ध्वनिरस्मन्मते वाच्यातिशायिनी व्यङ्ग्यो भवति । स च ध्वनिरुत्तमं काव्यमिति । यद्वा नेह वृत्तिकृत्कारिकान्तर्गतं बुधैरिति पदं तोलयित्वा व्याख्यातवान् । किन्तु पूर्वे वैयाकरणाः बुधाः । प्रधानेत्यादि विशेषणविशिष्टस्य शब्दस्य यस्मात् ध्वनिरिति व्यपदेशं कृतवन्तस्तस्मात् अन्यैरपि ध्वनिकारादिभिर्बुधैः तन्मतानुसारिभिः सद्भिः तन्मतानुसारेण न्यग्भावितेत्यादि विशेषणविशिष्टस्य शब्दार्थयुगलस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृत इत्यर्थः । एवञ्चान्यैरित्यादिना कारिकाव्याख्याने वैयाकरणमतानुसारादिति वृत्तिकृतो हेतुप्रकटने सूत्रार्थस्य **सन्मूलतापादानम् ।**

निःशेषेति । तटं समीपं । स च समप्रायः प्रदेशः । तत्र चन्दनं निःशेषच्युतं, चुचुकादिषुक्तमशेषं, अधरो निःशेषमृष्टरागो न तु ओष्ठः, दूरमनञ्जने निकटे तु सांजने तेनाञ्जनस्य क्वचित् क्वचिदवशेषः सूचितः । यं तनुश्चिरकालीनेऽपि स्नाने इदानीं पुलकिता तन्वी क्षामा च [क्षमा च] अधमस्य प्रागपि लक्षितनिकृष्टपरिग्रहस्य । एतेषाञ्च पदार्थानां वापीस्नानविरुद्धानामनुसंधानादेव वापीस्नानगमनस्याभातमात्रस्य प्ररोहाभावात् तदन्तिकं न गतासीति । अत्र विपरीतलक्षणया गतासीति लक्ष्यते तेन वृत्तौ गतासीत्यनन्तरं "लक्ष्यत इति शेषः" देयः । रन्तुमिति पदे दूतीति शेषः । एतच्चोद्धृत्य पश्चात् प्राधान्येनेत्यादौ योज्यं । ततश्च रन्तुमिति प्राधान्येन व्यज्यत इति वृत्तेः सङ्गतिः ।

अत्र **वाचस्पतिमिश्रादीनामियं** ईदृशी व्याख्यैव ज्यायसी । इह चोक्तव्याख्यानमयेन पदार्थान्वयसमसमययेव गमननिषेधस्य बाधप्रतीतिरिति लक्षणैवाभ्युपगन्तुमुचिता । "भम धम्मि" इत्यादौ तु [श्व] मारणस्य वास्तवतया पदार्थान्वयोत्तरकालमेव उपपत्तिपर्यालोचनया भ्रमणविधेर्बाधप्रतीतिरिति व्यञ्जनैव । तदाहुः ।

---

१. द्र० "यत्रार्थः शब्दो वा तमर्थमुपसर्जनीकृतस्वार्थौ ।
व्यंक्तः काव्यविशेषः स ध्वनिरिति सूरिभिः कथितः ॥
—(ध्वन्यालोकः प्र० उ० का० १३)

२. टीकेयं नोपलभ्यते येनास्योद्धरणनिर्देशो कर्तुं शक्नोमि ।

[1]क्वचित् बाध्यतया ख्यातिः क्वचित् ख्यातस्य बाधनम् ।
पूर्वत्र लक्षणैव स्यात् उत्तरत्राभिधैव तु ॥

इह च यद्यपि दौत्यकर्मजीविकायां कृतंघ्नायां त्वै न पि……द्भवमशते च समानासूया किन्तु वैश्यदेवं विधाय त्वै विश्वसिमि । तथाविधे च तस्मिन्ननुरक्तास्मि तदेवं चञ्चला सहस्रजनितप्रौढ़परितापपात्रत्वं मम युक्तमेवेति विप्रलम्भप्रभेदेर्ष्यामानव्यभिचारी निर्वेदध्वनिः प्रधानं, तदङ्गन्तु लक्षणामूलवस्तुध्वनिः तथाप्यस्य वाच्यापेक्षया प्रधानभूतास्वादप्रत्यासत्तिमपेक्ष्य प्राधान्ये उदाहरणम् ।

मध्यमकाव्यम्

अतादृशीत्यादि । अतादृशी व्यङ्ग्ये सति गुणीभूतव्यङ्ग्य नाम काव्यम् । तच्च-मध्यममित्यन्वयः ।

वाच्यादिति । इह व्यङ्ग्यस्य यद्यपि विचित्रवत् [चित्रवत्] अत्यन्तं नास्फुटता तथापि वाच्यापेक्षया अभङ्गभावादिना निकृष्टत्वेन समवेतत्वेन चानतिशायित्वम् ।

ग्रामतरुणमिति । आजन्मैकदेशनिवासादनुरागातिशयप्रकटनम् **मुहुर्नितरामिति** । यदा यदा वञ्जुलमञ्जरीयुक्ते नायके दृढ़मवधत्ते तदा तदानुतापोत्कर्षाविष्कारान्मुखमालिन्यप्रकर्ष इति वाच्यस्य मुखमालिन्यस्यैव विप्रलम्भाभासोत्कर्षकत्वेन प्राधान्यं सङ्केतसमयभङ्गरूपस्य तु व्यङ्ग्यस्य तत्सिद्धङ्गतया भुजिष्येधस्येव [?] गुणीभूतत्वम् ।

इह बाधादेव व्यङ्ग्ययोर्वस्त्वलङ्कृत्या गुणीभावाव्यभिचारेऽपि वाच्यतः प्राधान्याप्राधान्याभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । काव्यार्थस्य चाखण्डबुद्धिवेद्यतया आस्वाददशायां तदवयवानां गुणप्रधानभावो नावभासते किन्तु आस्वादोत्तरकालविवेचने एव ।

चित्रकाव्यम्

शब्दचित्रमिति । शब्दार्थगतत्वेन विभागकथनेन चित्रस्य सामान्यत्वमर्थत एव । अस्य वाच्यव्यङ्ग्यप्राचीनव्यवहारनियन्तृकतया ग्रन्थकृतः काव्यभेदत्वगणनं काव्यस्यास्वादमात्रायत्तत्वात् । ईषदर्थे नञ् प्रयोगादेवमिति । [अवरमिति] चेदव्यङ्ग्यस्य [अव्यङ्गयस्य] क्षुद्रत्वेऽनास्वाद्यत्वात् । अत एव ध्वनिकृता काव्यस्य द्वैविध्यमेव दर्शितम् ।

---

१. cf. दीपिका ।

तदुक्तम्—ध्वन्यालोके तृतीयोद्योते का० ८६—६६।

गुणप्रधानभावाभ्यां व्यङ्ग्यस्यैवं व्यवस्थिते।
उभे काव्ये ततोऽन्यत्र [तत्] चित्रमभिधीयते ॥ इति ॥

यद्वा रसवत्प्रबन्धावयवा अपि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचित्रतया त्रिविधा इति तत् परं त्रैविध्यगणनं सरसगायादिगत [सरसकाव्यादिगत] नीरसैकपदादिवत्तेषां काव्यावयवत्ताः [काव्यावयवत्वा] न्यग्भावात्। प्रबन्धस्यैव तत्र काव्यतास्वीकारादिति **ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः**।

स्वच्छन्देत्यादि। छातेतरा अनवच्छिन्ना मूर्च्छन्मोहा वर्धमानप्रीतयः [?] आन्हिकं स्नानव्यतिरिक्तमहःकल्पं अदरिद्राः मूलखननश्नूथाः [शून्याः] अह्नाय झटिति वो मन्दताम् भिहृदयादिव्यन्वयः [भिद्यादपनयतात्]। न चेह गङ्गाविषयवति भावध्वनिः कवेः सर्वथा तन्मयीभाव एव न तु दैवतोपनिबन्धमात्रे तदङ्गीकारात्। किन्त्वंबन्धवैकद्येन [बन्धवैचित्र्ये] तादृशवर्णने व्याव [नायिका] चेतसि कश्चित् प्रकर्ष आधीयते। यदृच्छा स्वेच्छा इह च प्रबन्धपर्यालोचनया प्रतीयमानवीररसमपेक्षत् [वीररसापेक्षया] उत्प्रेक्षामभिप्रेत्यैव च वैचित्र्यमिति सहृदय [सहृदय हृदय] संवेद्यम्।

इत्यालङ्कारिकचक्रवर्तिध्वनिप्रस्थानपरमाचार्यमहापात्रविश्वनाथकृतौ
काव्यप्रकाशदर्पणे प्रथम उल्लासः।

अथ द्वितीय उल्लासः

शब्दार्थस्वरूपम्

संप्रति विशेष्यतया निर्दिष्टस्य शब्दस्य तत्प्रतिपाद्यस्यार्थस्य च विशेषलक्षणार्थं विभागकारिकामवतारयति **क्रमेणेति**। शब्दस्य विषयत्वेन मुख्यत्वात् प्रथमं निर्देशः।

स्वस्मात् सजातीयादेव। रूप्यतेति रूप्यते अनेनेति स्वरूपं विशेषलक्षणम्। जात्याख्यायामत्रैकवचनं कस्यचित् वाचकादेरिव दुया [द्विधा] विभेदादेकस्यैव शब्दस्य वाचकादिसंज्ञाभेदः। न तु गवाश्वादिवत्तत्वान्तरम्।

एवञ्चोद्दिष्टविभागस्य शब्दस्य विशेषलक्षणाभिधानं प्राप्तावसरमपि परित्यज्य द्वयोरेकमेव विभागलक्षणप्रकरणं भवत्वित्यभिप्रेत्याह **वाच्यादय इति**। तदर्थाः तेषां वाचकादीनामर्थाः। गौण्याश्च लक्षणाया अन्तर्भावनीयत्वात्। गौणार्थस्य न पृथङ् निर्देशः।

सार्वत्रिकव्यवहाराभावं दर्शयन्नर्थान्तरमाह **तात्पर्यार्थ इति**। व्यङ्ग्यस्यापि सार्वत्रिकव्यहाराभावेऽपि एतच्छास्त्रे प्रधानवाच्यादिसमकक्षतया निर्देशः।

आकाङ्क्षेत्यादि। [१]आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः। स च श्रोतुर्जिज्ञासारूपः। तेन नीराक्षाकांक्ष [निराकांक्षे] गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादिना न संबन्धः। [२]योग्यता पदार्थानां परस्परसंबन्धे वा भावः। तदभावेपि संबन्धे वह्निना सिञ्चतीत्याद्यपि वाक्यं स्यात्। [३]सन्निधिर्बुद्धिविच्छेदः [सन्निधिर्बुद्धेरविच्छेदः] बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चरितस्य गोशब्दस्य दिनान्तरोच्चरितेन गच्छतीति पदेन सङ्गतिः स्यात्।

तात्पर्यार्थविवेचनम्

इहाकाङ्क्षायोग्यतयोरात्मधर्मत्वे त्वनुपचारापि [अनुपचारादपि] पदार्थात्। **वक्ष्यमाणेति**। जात्यादिरूपाणां समन्वये संबन्धे विशेषवपुः समन्विताकारस्तथाभिधेयादि विलक्षणस्वरूपः अपदार्थोऽपि वाक्यार्थ इति। एकैकपदालभ्योऽपि आकांक्षादीतिकर्तव्यतासचिवैः पदैः संभूयोच्चार्यमाण इत्यर्थः।

---

१. पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकांक्षा (तर्कसंग्रहः)।
२. अर्थाबाधो योग्यता (तर्कसंग्रहः)।
३. पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः (तर्कसंग्रहः)।

अभिहितान्वयवादिनां मतमिति । अभिहितानामभिधया लक्षणया वा बोधितानां पदार्थानां पश्चात्तात्पर्याख्येन वृत्यन्तरेणान्योन्यान्वयं ये मन्यन्ते **नैयायिकादयः** तेषां तात्पर्यार्थः पृथगभिमत इति भावः ।

तौतातितादयस्तु लक्ष्यो वाक्यार्थ इति वदतो वृत्तिमिमामेव द्वितीयलक्षणानाम्ना व्यवहरन्ति । न तु गङ्गायां घोष इत्यादौ तटाद्यनुवक्ष्यमाणलक्षणाविषयतया वाच्य एवेति चैत्र गामानयेत्युत्तमवृद्धोपदेशात् । सास्नादिमृत्पिण्डे मध्यमवृद्धेन देशान्तरं सञ्चार्यमाणेन ।

चेष्टया तस्य वाक्यस्य तदनुरोधकतामनुमाय अनन्तरं गां नयाश्वमानयेति प्रयोगेषु आवापोद्वापदृशा क्रियापदार्थान्वितेषु कारकपदार्थेषु, कारकपदार्थान्विते च क्रियापदार्थेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां बालस्तस्य पदस्य शक्तिमवधारयति । ततश्च प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एव तथाविधैव बुद्धिर्जायत इति । किमभिधातिरिक्ततात्पर्यवृत्या कार्यमिति अन्विताभिधानवादिनः **प्रभाकरगुरोर्मतमित्यन्वयः** ।

अर्थत्रयस्य व्यंजकत्वनिरूपणम्

सर्वेषां वाच्यादीनां प्रायशः क्वचित्कस्यचिदित्यर्थः । **माए इति** ।

मातर्गृहोपकरणमद्य खलु नास्तीति कथितं त्वया ।
तत् भण किं करणीयं एवमेव न वासरस्तिष्ठति ॥

इह मातरिति संबोधने काकुः । स्वस्यास्तं नियम्यतामाविष्करोति । तथा च मय्यवस्थितायां तव गमनमनर्हमिति । अद्य खलु नास्ति न त्वन्यदारा तेन सकृद्बहिर्गमनं दोषायेति त्वया कथितं न तु मयैवेदं स्वयमुन्नीतम् ततश्च नान्यथा शङ्किष्ठा इति । **भणेति** । न तु स्वयमेव क्रिञ्चिदाचरामीत्यादि व्यञ्जनवशाद्वाच्यरूपोऽर्थः एतत्प्रतिपादिकायाः स्वच्छन्दविरहेच्छां व्यनक्ति अत्र वाक्यार्थस्य वाच्यत्वं **गुरुनयाश्रयात्** ।

साहेन्तीति । कथयन्ती सुभगंक्षणे दूनासि मनकृते [मत्कृते] ।
सद्भावस्नेहकरणीयसदृशं तावद्विरचितं त्वया ।

सद्भावः साधुता। स्नेहोऽनुरागः। अत्र वक्त्रादिवैशिष्ट्यसहकृतेन सद्भावेत्यादिना तद्विपरीतं शत्रुत्वाचरणं लक्ष्यते । लक्षणाफलञ्च बोद्धव्यदूत्या सद्भावाद्यभावस्यातिशयः ।

तेन चेति। तेन क्षणे दूतीगतानिष्ठकर्मणा लक्ष्येण। इह **चण्डिदासपण्डिता** व्याचक्षते। [1]शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यमित्यत्र लक्षणं लक्षणामूलव्यङ्ग्यम्। स तु वृत्तिकृतोक्तं कामुकविषयसापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यमिति तच्छत्रुत्वाचरणस्य व्यङ्ग्यत्वेऽसतबोधानां मतमनुसृत्य द्वितीयव्यङ्ग्यप्रदर्शनपरमिति व्याख्यातम्। इदं तेषां प्रियसीसंभाषण [प्रेयसीसंभाषण] कालपतितमिति भ्रान्तिकृतत्वादुपेक्षणीयम्।

तथाहि। सद्भावेत्यादेर्विपरीतं यदसद्भावादि तदेव पर्यायान्तरेण शत्रुत्वाचरणम्। यच्च तत्र लक्षणामूलव्यङ्ग्यस्य सद्भावादेरतिशयो नासौ लक्ष्यार्थस्य व्यङ्ग्यः, किन्तु लाक्षणिकशब्दस्य अन्यथाभिधालक्षणामूलत्वेन शब्दव्यञ्जनाया द्वैविध्यमसमंजसं स्यात्। तत्तु प्राचीनैरेवोक्तम् तदत्र योऽसावसद्भावाद्यतिशयरूपो लक्षणामूलो व्यङ्ग्यः तत्र शब्दस्य व्यञ्जना कामुकविषयापराधे। व्यङ्ग्यस्य तु विपरीतलक्षणा लक्ष्यार्थाच्छत्रुत्वाचरणादेरुद्भवाद् व्यञ्जनाया आर्थीत्वं, मत्प्रियं रमयन्त्येति च बोद्धव्यगतापकारित्वरूपवैशिष्ट्यसूचनं, तस्य सद्भावेत्यादिपदानां वैपरीत्यप्रकाशकत्वं, तदभावे मुख्यार्थबाधप्रतिभासाभावात् कुतो लक्षणया प्रवेश इत्यर्थ [इत्यल] मुपजीव्यैः सह कलहपरिग्रहेण।

व्यंग्यार्थस्य व्यञ्जनामाह। उर्वणिच्चलेति।

पश्य निश्चलनिष्पन्दा बिसिनीपत्रे राजते बलाका।
निर्मलमरकतभाजनप्रतिष्ठिता शङ्खशुक्तिरिव॥

निश्चलेति। निरुद्यमेति संबोधनम् [णिच्चलणिप्पन्दा] शङ्खशुक्तिः शङ्खपात्री।

अथवेति। अतः सङ्केतस्थानमेतदिति तृतीयव्यङ्ग्यस्य विकल्पे पूर्वव्यङ्ग्यद्वयेपि तदवस्थमेव।

वाचकस्वरूपम्

वाचकादीनां पूर्वकृतविभागानां त्रयं विशेष श्री [?] लक्षणं अभिधत्ते समयस्मरणावांतर व्यापारः सन् स्मारयति। संकेतस्यार्थ प्रतीतिहेतुत्वं व्यतिरेकमुखेनाह इहेत्याद्यु [पाधावे] नेत्यन्तेन। इह शाब्दे व्यवहारे साक्षादित्यस्यार्थः व्यवधानेन [अव्यवधानेन]।

---

१. दीपिका (चण्डिदासकृता) reads तदेतदाह **शत्रुत्वमिति**। लक्ष्यमिति लक्षणामूलव्यंग्यमित्यर्थः। Beyond this remaining version is not found in the printed **काव्यप्रकाशदीपिका**।

एवं हि यन्नामा यत्र चैत्यादिस्तन्नामा विषयोऽपि स इत्युक्तप्रकारादाश्रित-चैत्यादिनाम्नो विषयादेरिव सान्तरायसङ्केतिता वैलक्षण्यं सूचितम् । स शब्दस्त-स्यार्थस्य ।

अथ कोऽसौ सङ्केतितोऽर्थ इति जिज्ञासायामाह **संकेतित इति** । जात्यादिरि-त्यादिशब्दात् गुणक्रियाद्रव्याणीत्यर्थः [संज्ञानीत्यर्थः] प्रयोजनमुदकहरणादि [काहरणादि] तस्य क्रियानिर्वाहः । व्यक्तिर्घटादि ।

आनन्त्यादिति । व्यक्तिसङ्केतस्याशक्यत्वं सूचितम् ।

व्यभिचारादीति । यादृशरेखोपरेखादिमति सङ्केतो गृहीतस्तदन्यथाभूत इत-रस्मिन् घटशब्दवाच्यताप्रतीतिर्नस्यादिति भावः ।

तत्रेति । व्यक्तौ गौरित्यादीनां [सङ्केतो] न प्राप्नोतीत्थं नानामयमर्थः [पदानामयमर्थः] । व्यक्तिसङ्केतपक्षे गौरित्यादीनां त्रयाणां अभिमदाग्नामेकव्यक्तौ [अभिहितानामेकव्यक्तौ] समभिव्याहारात् । गोत्वेन गौः, शुक्लगुणेन शुक्लश्चलन-क्रियया चल इत्येवं प्रकारो विषयविभागोऽपि कथं न स्यादिति तदुपाधौ तस्या व्यक्तेरुपाधौ जात्यादौ, न तूपाध्येयभूतायां व्यक्ताविति भावः **यदृच्छासन्निवेशित इति** । यदृच्छया भृङ्गग्राहिकतया सन्निवेशितश्चैत्रादि संज्ञाशब्दः । यद्यपि सजातीय-शून्येऽर्थे आनन्त्यव्यभिचारदोषाभावादुपाधि विनापि संभवति वाच्यवाचकभावसम्बन्ध समयग्रहः, संज्ञाशब्दस्य च सुप्रवृत्तावुपाधित्वपरिकल्पननिबन्धने आत्मप्रियदोषः [आत्माश्रयदोषः] तथात्यव [तथाचात्र] तस्योपाधित्वं चैत्रादिनारोपित धर्म-विशिष्टत्वेनापीतरव्यवच्छिन्नत्वरूपविशेषप्रत्यायनादिति **ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः** ।

नन्वेवं संज्ञाशब्दस्येतरव्यवच्छिन्नस्य संज्ञाप्रवर्तकत्वमित्यन्योन्याश्रय इत्यपि वक्तृव्यङ्ग्यः खलु चैत्रादेरितरव्यवच्छिन्नत्वरूपो विशेषः स पूर्वसिद्ध एव । अन्यथा तस्य पृथग्धर्मित्वसिद्धेः । किन्तु तत्र विशेषे लोकव्यवहारप्रवृत्तये काचित्संज्ञा निर्दिश्यत इति सङ्गतिः ।

वस्तुतस्तु चैत्रादिसंज्ञाया तदर्थ एव सङ्केतग्रहः । तस्य हि सजातीयशून्यत्वा-न्नानन्त्यव्यभिचारदोषः ।

यत्तु **चण्डिदास पण्डित** व्याचक्षते । [1]यदृच्छा श्रृङ्गग्राहिकतया
सङ्केतनं तस्या सन्निवेशः समर्पणम् । तत्सञ्जातमान्निति
[तत् जातमत्रेति] यदृच्छासंनिवेशितः

---

१. दीपिका (चण्डिदासकृता) पृ० ३४ ।

सजातीयशून्यो देवदत्ताद्यर्थ इति तत् कष्टसृष्टं, काचिद्व्यक्तिषु [कासुचिद्व्यक्तिषु] वैचित्राद्यर्थप्रवृत्तौ [चैत्राद्यर्थप्रवृत्तौ] चैत्राद्यर्थ एवोपाधिरिति सङ्गतिः। डित्थादिशब्दानामन्त्यबुद्धोत्याद्युत्तरग्रन्थविरुद्धञ्च।

पदार्थस्य पदोद्देश्यधर्मिणः, प्राणनं प्राणो हानोपादानयोग्यताविशेषः सजातीयाद्व्यावर्तनम्।

जातेः प्राणप्रदत्वे प्रामाणिकसम्मतिमाह **उक्तं होति।** [1]**भर्तृहरिणेति** शेषः।

स्वरूपेण जातिरूपोपाधिमन्तरेण, न गौः न गोव्याहारव्यवहारविषयः। नागौः नाश्वादिव्यवहारगोचरः।

लब्धसत्ताकं जातिविशेषोपग्रहाल्लब्धव्यवहारयोग्यताकं शुक्लादिना गुणेन विशिष्यते विशिष्टव्यवहारपात्रं क्रियते।

पूर्वापरीभूताः कार्यकारणरूपतया सन्तानीभूताः। अवयवाः निष्पादकान्यङ्गानीन्धनानयनादीनि। यस्याः पाकादिप्रधानक्रियायाः तत्स्वरूपो वस्तुधर्मसाध्यपदवाच्यः।

तस्य क्रियमाणतया निर्दिश्यत्वात्। **अन्त्येति।** अन्ते भवा अन्त्या उच्चरणानन्तरमुत्पन्ना एकैकधीः, तथा विषयीकृतं गवादिपदवदिहोपाधिप्रत्ययानन्तरमुपाधेयप्रत्ययो नास्तीत्यर्थः। डित्थादिशब्दानां स्वरूपं डित्थादिशब्दा एव। एषां चान्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यत्वमेव विशदयति **संभूतक्रमेति। [संहृतक्रमेति]।** क्रमणं क्रम उपाधिविग्रह पूर्वमुपाधेयग्रहणं, तदत्र संहृतं अस्थितं उपाधित्वेन, शब्दव्यहारनिर्वाहकत्वेन डित्थादिशब्द एव यदृच्छात्मः इत्यादिरूपेण चतुष्टयी चतुःप्रकारा जातिगुणक्रियायदृच्छाकल्पिकत्वात्। सुलक्षणरूपा। प्रवर्ततेऽनयेति प्रवृत्तिः प्रवृत्तिनिमित्तम्।

एवञ्च शब्दानां प्रवृत्तेर्जात्यादिचतुर्विधोपाधिनिमित्ततांगीकारे परमा [परमाण्वादि] एवादिशब्दानां प्रवृत्तौ किं निमित्तमत आह **परमाण्वादीनान्त्विति भाव-**परोऽयं निर्देशः। **गुणमध्यपाठादिति।**

[2]परिमाणस्य हि गुणमध्ये पठनं, तेन तत् प्रभेदानां परमाण्वणुपरममहत्वादीनां जातित्वाद्युपगमे पृथिवीत्वादिना जातिसंकरापत्तेः। तथाहि पृथिवीत्वं जलपरमाणादि परिहारेण घटादौ, जलपरमाणत्वं च घटादिपरिहारेण जलपरमाण्वादौ वर्तते, तदुभयस्य च एकत्र पार्थिवपरमाण्वादौ समावेशादिति भावः।

---

१. वाक्यपदीये।

२. रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाण etc. (तर्कसंग्रहः)

गुणादीनाञ्चैककस्य प्रतिव्यक्तिभेददर्शने दृश्यानन्तर [दृश्यानन्त्य] व्यभिचार-दोषाशङ्का न कार्येत्याह **गुणेति**। यदृच्छाविषयो डित्थादिरर्थ एवात्र यदृच्छा आश्रयाः, कुन्दकुमुदकौमुद्यादयः क्षीरकनकादयश्च प्रतिपदादितिथिविशेषादिलब्ध-न्यूनाधिकभावकलादिकलितचन्द्राद्यवयवाश्च तेषां भेदात् भेद इवेति। इह शुक्लःशुक्ल इत्याद्यनुगतव्याहारव्यवहारान्यथानुपपत्तिकः स एवायं शुक्ल इत्यादि।

प्रत्यभिज्ञानिमित्तकश्च शवलं········वलेपादिषु गोत्वादि सामान्यवत् गुणादीनां भेदोल्लेखि प्रमाणबाधः तेनाश्रयोपाधिकतया गुणादितो न तात्विक इति भावः। **आलम्बनं प्रतिबिम्बाश्रयः**।

जातिरेवेति पक्षं व्याकरोति **हिमेति**। परमार्थतो भिन्नेषु तारतम्यदर्शनात्। सामान्यवन्नैकैकरूपेषु अभिन्नमेकाक [त्वेना] भिधानं शब्दप्रयोगः। प्रत्ययो ज्ञानञ्च तयोरुत्पत्तिः शुक्लत्वादिसामान्यं शुक्लादिगुणेषु शुक्लादिपदप्रवृत्तिनिमित्तम्। एवञ्च शुक्लादिगुण [प्रयोगोऽ] पि भाक्तः। शुक्लादिपदप्रयोग इति भावः। **गुडतण्डुलपाका-दीति**। एवमेव शुक्लादिगुणवत्सु शुक्लादिसामान्यवदेव रूपादिपरा द्वित्रिरूपस्य··· डादिपाकस्य पूर्वं द्रव्यादिनाशात्पूर्वं द्रव्यान्तरोत्पत्तिरूपस्य तण्डुलादिपाकस्याभिन्ना-भिधानप्रत्ययोत्पत्तौ पाकत्वादि सामान्यमेव निमित्तमिति भावः।

बालेत्यादि डित्थादिशब्देषु स्वरादिभेदादभिन्नेषु प्रतिक्षणमिति। एकस्मिन् क्षणे कृशतयोपलभ्यमानडित्थस्य तदितरक्षणे स्थूलतयोपलभ्यमानत्वात्।

ये क्षणे क्षणेऽन्यभावोत्पत्तिमंगीकुर्वते तन्मतेन भिद्यमानेन बालस्थविरादिरूपेण डित्थाद्यर्थेऽभिन्नाभिधानप्रत्ययोत्पत्तौ डित्थादित्वसामान्यमेव निमित्तमिति भावः।

अत्र शब्देष्वित्यनन्तरं चकारः, डित्थाद्यर्थ इत्यनन्तरं पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः। यद्यपि द्रव्यरूपो डित्थाद्यर्थ एक [त्र] शुक्लादिपाकादिकयोर्गुणक्रिययोः समकक्षतया निर्दिष्टुमुचितस्तथापि तद्वाचकशब्दोऽपि जातियुक्त इति प्रसङ्गात् कथनम्।

यत्तु[1] **केचिच्चण्डिदासप्रभृतयः** शब्देष्वित्यनन्तरं पूर्वोक्तसमुच्चयश्चकारो डित्याद्यर्थ इत्यनन्तरं।

एतदनन्तरञ्चयौपम्यार्थो वाशब्दः शब्देष्वित्यनन्तरं पठनीयः, ततश्च शब्देष्वि-त्यनन्तरं वाक्यमौपम्यार्थं कल्पयति तत्कष्टतरम्।

---

१. दीपिका (चण्डिदासकृता) (पृ० ३८) reads बालवृद्धेत्यादि वृत्तौ चका-रवाकारौ पूर्वोक्तसमुच्चयौपम्यार्थौ व्यत्ययेन योजनीयौ।

तद्वानिति। तदस्यास्तीति तद्वान्, तच्छब्देन च जातिरित्युच्यते, [१]आकृति-जातिर्वा। तेन जातिरेव पदार्थो व्यक्त्याकृतिर्जातयः पदार्थ इति दर्शनद्वयमुपन्यस्तं भवति।

तत्र जातिमात्रे सङ्केतितस्यानुपयोगो जातेरनुक्रियाकारित्वाभावात् व्यक्तिमात्रे त्वानन्त्यव्यभिचारदोषापात इति जातिस्तत्रोपलक्षणमिति **प्रथमः पक्षः**

द्वितीयपक्षे क्वचत्तु गौः पदा न स द्रष्टव्या इत्यादौ जातेः प्राधान्यं व्यक्ते-रङ्गभावः। सर्वगोषु प्रतिषेधावगमात्।

क्वचिद्गां बधानेत्यादौ व्यक्तेः प्राधान्यं, तत्र जातेरनुपयोगादङ्गभावः।

क्वचित् पिष्टमध्यो गावः क्रियन्तामित्यादौ त्वाकृतेः प्राधान्यं व्यक्तेरङ्गभावः, जातिस्तु नास्त्येव। सन्निवेशचिकीर्षामात्रेण गोशब्दे प्रयोगादिति। **अपोहो वेति**। क्षणभङ्गनये हि स्थिरस्य सामान्यस्याभावादितरव्यावृत्तिरेव समयग्रहविशेषः। **गौरवं** विस्तरः। न दर्शितं युक्तियुक्त्या वाचा न प्रकाशितं, लोकप्रसिद्धेनैव व्यवहारेण प्रकृतस्य काव्याङ्गनिरूपणस्य निर्वाहादित्याशयः।

स इति। मुख्यनाम्ना अभिधानाम्ना व्यापारोऽयमुच्यत इत्यन्वयः।

लक्षणानिरूपणम्

संप्रति लाक्षणिके निरूपयितव्येऽनर्थसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगात् प्रथमं तदुपाधिभूतां लक्षणां निरूपयति-**मुख्येति**। बाधः पदार्थान्वियानुपपत्तिलक्षणः, न च यतः कुतश्चिद्यदेव तदेव लक्ष्यतेऽतिप्रसङ्गादित्यत आह **तद्योग इति**। तेन मुख्यार्थेन लक्षणार्थस्य सम्बन्धे रूढ़ितोऽनादिवृद्धव्यवहारपरम्पराप्रसिद्धेः। अथ विकल्पे प्रयोजनात् प्रयोजनमुद्दिश्य। यदिति ययेत्यर्थेऽव्ययम्। आरोपिता स्वाभाविकेतरा ईश्वरानुद्भाविता वा, क्रिया शक्तिः। कर्मणीत्यादि लक्षणायाः प्रयोजकं हेतुत्रयं मुख्यार्थबाधः। तत्सम्बन्धि क्वचिद्रूढ़िः, क्वचित्प्रयोजनञ्चेति। तेन कर्णणि कुशल इत्यादौ कुशलशब्देन दर्भग्रहणाद्ययोगान्मुख्यार्थबाधः। विवेचकत्वाख्यसादृश्यं सम्बन्धः, प्रयोजनाभावाद्रूढ़िश्चेति हेतुत्रयम्। गङ्गायां घोष इत्यादौ जलमपादे [जलमयादि] घोषाद्यधिकरणत्वासंभवात् मुख्यार्थबाधः। सामीप्यादिसंबन्धः। घोषादेः शीतत्वपावनत्वादतिशयबोधनम् प्रयोजनमिति **हेतुत्रयपिण्डार्थः**।

---

१. आकृतिग्रहणा जातिः। (सि० कौ० स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्) जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थाः।

इह कुशलशब्दे दक्षरूपस्यैव मुख्यार्थत्वात् मुख्यार्थबाधाभावाच्च लक्षणात कुशग्राहिकरूपस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेऽपि मुख्यार्थत्वाभावात् अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तम् । व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे "गौः शेत" इत्यत्रापि गमधातोर्डो प्रत्ययेन[1] व्युत्पादितस्य गोशब्दस्यापि लाक्षणिकप्रसङ्ग **इत्यन्ये**[2] तेनात्र कलिङ्गः साहसिक इति रूढावुदाहार्यम् ।

इह कलिङ्गशब्दो देशविशेषवाचकत्वात् मुख्यार्थबाधादाधार्याधारभावसम्बन्धाच्च कलिङ्गदेशस्थं पुरुषं लक्षयति ।

तथा प्रतिपादनात्मन इति । गङ्गातटे घोष इति आदिशब्दप्रतिपादनाद्यर्थे प्रतिपादनस्वरूपत्वात् शीतत्वपावनत्वातिशयादेः प्रयोजनात्-सान्तरो मुख्यान्तरितस्तटादिस्तन्निष्ठस्तद्विषयः ।

लक्षणाभेदाः

एवं सामान्यत उक्तं लक्षणाद्वयं विभजते **स्वेति ।** स्वस्यात्मीयस्य वाक्यार्थेऽन्वयस्य सिद्धये निर्वाहाय । परस्य प्रकृतनिर्वाहोपयुक्तस्य यदाक्षेप आकृष्योपनयनं तद्वाक्यार्थान्वये मुख्यार्थस्यात्मनोऽप्युपादानादुपादानम् ।

इह चाभिधेयापि [अभिधेयाविना] बोधितस्य कुन्ताद्यर्थस्य स्वातन्त्र्येण सिद्धस्यान्वयस्य निर्वाहाय पुरुषादेर्विशेषणतया पुनर्लक्षणीयत्वम् ।

यच्च परोऽन्वयारान्तरादिः [अन्वयार्थान्तरादिः] तत्प्रतिपद्यर्थं गङ्गादेः स्वस्यात्मनः समर्पणम् । तत्सम्बन्धिमात्रस्योपलक्षणात् लक्षणम् ।

चः पूर्वोक्तसमुच्चये । **इतीति ।** यस्मादिदमुपाधिद्वयं ततो हेतोः सा पूर्वोक्ता रूढिप्रयोजनोपाधिलक्षणा शुद्धैव, प्रत्येकं द्विधा । गौण्यन्तर्भावे पुनर्भेदान्तरमप्यस्तीति भावः ।

सेति । पूर्वोक्ता रूढ़िलक्षणा प्रयोजनलक्षणा च ।

इह च गवादिपदेषु जात्यभेदसङ्केतत्वाभिहितायां त········दुपहितासु व्यक्तिषु लक्षणया बोधितासु तात्पर्यापरनाम्ना द्वितीयलक्षणयान्वयो बोध्यत इति **अभिहिता-**

---

१. गमेर्डोः (उणादि २/२७) ।

२. अन्ये (अस्मदादय इत्यर्थः) cf. टीका of साहित्यदर्पण पृ० ३६) ।

न्वयवादिनां मतं कटाक्षयति-**गौरिति**। गौरित्यादि श्रुत्या गोशब्दसामानाधिकरण्य-श्रवणे न वेदाख्यया [?] वा विहितम्। मम गोशब्दाभिहिताया जातेरनु बन्धन……प्रतीतिबोधनमनुपपन्नमिति जातिव्यक्तिरूपं स्वलक्षणमाक्षिपति अचेतनायामपि जातौ ग्रन्थकृद्वैदग्ध्योक्त्या चेतनव्यवहारमारोपितवान्। **उच्यते** अभिधया बोध्यत इत्यर्थः।

विशेष्यमित्यादि। विशेष्यं व्यवच्छेद्यं विशेषणे व्यवच्छेदके, क्षीणशक्तिर्विश्रान्त-रूपा-शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादिति भावः।

नह्यत्रेति। जातिव्यक्तिपदार्थौदासीन्येन हि लोकमाश्रित्य रूढ़िप्रयोजनयोश्चिन्ता। एवञ्चार्थप्रतिपत्यादि फलस्यादि फलस्यानादिप्रयोगस्य सद्भावेऽपि न लक्षणेति भावः।

तर्हि कथं व्यक्तिप्रतीतिर्विद्यत [भिद्यत] इत्याह **व्यक्तीति**। कर्ता संमुखीनः, कर्म कटादिः। अथ न केवलमविनाभावाद्व्यक्तेराक्षेपो न्याय्यः। किन्तु प्रस्तुतान्वययोग्यतयापि इति बोधयितुं योग्यविशेषाक्षेपे निदर्शनमाह **प्रविशेति**। प्रकरण-वशात् गृहमाक्षिपति **पिण्डीमिति च**। भक्षयेति क्रिया एतच्च गृहीतसङ्केततया जात्यविनाभावादाक्षिप्तासु व्यक्तिषु द्वितीयलक्षणया **संसर्गबोधनमङ्गीकुर्वतां मतानुसारेण ग्रन्थकारेणोक्तं** तद्गतस्त्वविनाभावस्यानुसन्धानमन्तरेण नाक्षेपकत्वम्। यथा धूमादिगतस्य वह्न्यादेः।

इह च जात्या व्यक्तेराक्षेपेऽविनाभावानुसंधानस्यानुपलक्षिबाधिततया जातिमात्रेणाक्षेपोऽङ्गीकार्य्यः। अत्र च न लक्षणा पूर्वोक्तादेव न्यायात्।

न च तात्पर्यस्य संसर्गमात्रबोधननैयत्यात्, तेनात्रान्वययोग्याया व्यक्तेः शब्द-बोधितत्वम् विना शाब्देऽन्वये प्रवेशासंभव इति जात्यभिधायके शब्दे वृत्यन्तरमेवाङ्गीकार्यमिति **अभियुक्तानां मतम्**। किञ्च संसर्गापगमार्थमुपात्तानि पदानि संसर्गस्य मुख्याङ्गसंसृज्यमानं व्यक्तिरूपं साक्षान्न बोधयन्ति। बहिरंगन्तु, तदुपाधिभूतं सामान्यमेव बोधयन्तीत्यसङ्गतम्।

येत्वाहुः-व्यक्तिसध्रीचीनायामेव जातौ सङ्केत इति। तैरपि प्रकृतस्वलक्षणस्यासङ्केतितत्वात्, सङ्केतितस्यचेदानीमभावात् प्रकृतसंसर्गयोग्यव्यक्तिप्रतीतौ शक्यनन्तर [शक्त्यन्तर] मवश्यमभ्युपेयम् सामान्यस्य सर्वविशेषगर्भाकारात्। तत्संख्ये तेन सर्वविशेषज्ञाने तु सर्वस्यापि सर्वज्ञतापत्तिः। प्रथमोपदेशकाले सर्वव्यक्तीनां समुग्धाकारतया सामान्यालिङ्गततया प्रतीत्यङ्गीकारे पुनराधुनिकस्यापि स्वलक्षणस्य

प्रथमोपदेशकालवत् समुग्धाकारेणैव प्रतीतिः स्यात् । ततश्चान्वयोपपत्तिप्रतिपादि-काया: साक्षात्प्रतीते: पदस्य शंक्चनन्तरं [शक्त्यन्तरं] विना किं बीजमित्यलं बहुना ।

पीनेत्यादि । दृष्टः श्रुतो वार्थोऽन्यथा नोपपद्यते इति तदर्थकल्पनमर्थापत्ति-रित्येत [रित्यन्तेन] **भाट्टा** विवृणुते । **दृष्ट इति** । प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्य-भावलक्षणैः पञ्चभिः प्रमाणैरुपलब्धशब्दस्य प्राधान्यख्यापनार्थं भेदेन निर्दिशति **श्रुत इति**। शब्दलक्षणेन ज्ञातोऽर्थो वस्तुविशेषः अन्यथा नोपपद्यत इति, [१]शाब्दीह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत इति दर्शनात्, रात्रौ भुंक्त इति वाक्यशेषः कल्प्यते ।

प्राभाकरगुरुस्त्वाह-दृष्टःश्रुतो वेति । लौकिकीयमनास्थोक्तिः । ततो लोकप्रसिद्धा उपलब्धिमात्रे वर्तते, न तु विकल्पप्रतिपादन इति । शब्देऽपि हि कल्पितेऽर्थप्रतीत्या एव प्रकृतसमाधानम् । तद्वरमर्थ एव कल्प्यतामिति । तेन **भाट्टमते** श्रुतार्थापत्तौ रात्रौ भुंक्त इति शब्दः कल्प्यते । **गुरुमते**ऽर्थापत्तौ रात्रिभोजनमर्थः । एवेत्युभयनयेपि पीन इत्यादौ रात्रिभोजनस्य वाक्यार्थप्रतीत्यन्तरबोधितस्य अर्थापत्तेरेव विषयत्वम् । न त्वन्वयबाधजीविताया लक्षणाया अवकाश इति मीमांसाद्वयबलाबलजिज्ञासायामन-स्थोक्तं [मनन्तरोक्तं] **श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वेति** ।

लक्षणलक्षणामुदाहरति **गंगायामित्यादि** । स्वार्थमभिधेयम् । जलमयसूयं [जलमयरूपम्] ।

शुद्धत्वे हेतुमाह **उपचारेणेति** । अत्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमुपचारः । स च गौर्वाहीक इत्यादि । अर्थोकियो [अर्थक्रिययो] रुदाहरणयोरस्तीत्यर्थः । तदेतदाह-अनयोः शुद्धभेदयोः लक्ष्यस्य, तटादेर्लक्षकस्य जल-मयादेर्न भेदसदृशं, ताटस्थ्यमौदासीन्यम् । यथा-गौर्वाहीकयोः, किन्तु सामीप्यात् कतिपयस्य गुणस्य ग्रहणयोग्यतासद्भावाद्भेदाभेदौदासीन्यमिति भावः । तत्वं गङ्गा-दित्वं, प्रयोजनं शीतत्वादिः, को भेदः को विशेषः ?

इह गङ्गातटयोस्तादात्म्यप्रतीत्या तटे शीतत्वाद्यतिशयः गौर्वाहीक इत्यत्र च गोर्वाहीकयोस्तादात्म्यप्रतीत्या वाहीके जात्याद्यतिशयः प्रतीयते इति व्यर्थोऽयमुपचारेतरलक्षणाप्रयासोऽयं इति **ग्रन्थकारस्य** इति [२]**चण्डिदा-सपण्डितानाम**विचारिताभिधानम् ।

---

१. मीमांसान्यायप्रकाशः

२. दीपिकां reads is this ननु गौर्वाहीक इत्यादावपि वाहीकादेर्गो-तादर्थ्या-दिरेवाविवेकित्वाद्यतिशयप्रतीतिफलोपासनीया, गवादिभेदराहित्यमात्रप्रतीतौ हि गोगतधर्मादिसदृश धर्माधिकरणत्वमात्रप्रतीतिफलायां 'गो सदशो वाहीक' इत्यादि-

तथाहि-सादृश्यसंबन्धिनो विवेचरससंबन्धिनोर्न सर्वथौदासीन्येन वृत्तिः। किन्तु सामानाधिकरण्यप्रयोगात्तस्याः स्थगनमात्रम्। तदुक्तं [२]शारीरिकमीमांसाभाष्यव्याख्याने **वाचस्पतिमिश्रैः**। "अपि च परशब्दः परत्र दृश्यमानगुणयोगेन वर्तत इति यत्र प्रयोक्तुः प्रतिपत्तेः संप्रतिपत्तिः"। इति।

स गौणः स च भेदप्रत्ययपुरः सर इत्यनयोर्भेदयोरित्यादिना ग्रन्थेन **ग्रन्थकारोक्ते गौणशुद्धविभागे** न काचिदनुपपत्तिः। किन्तु गुणसंबन्धस्यापि संबन्धानन्यत्वात् मुख्यार्थबाधादिहेतुकायां लक्षणायामन्तर्भावो **ग्रन्थकारस्याभिमतः**।

भेदरूपं न ताटस्थ्यमिति वचनेन **भट्टमुकुलमतं** च दूषितम्।

एवं चतुः प्रकाराया लक्षणाया आरोपाध्यवसानाभ्यामुपाधिभ्यामष्टप्रकारत्वं [अष्ट ?] दर्शयन्नाह **सारोपेति**। अन्या तु एका पुनः सारोपा नाम।

लक्षणास्वरूपमाह **यत्रेति विषयी**त्यस्यार्थ आरोप्यमाणो गवादिः। **विषय** इत्यस्यार्थ आरोपविषयो वाहीकादि। उक्ताविस्यस्यार्थोऽनपह्नुतभेदौ शाब्दाविति यावत्। एतदेव विशदयति **सामानाधिकरण्येनेत्यादि**।

तथेति चार्थे। एवञ्च विषयविषयिणोः सामानाधिकरण्यनिर्देशादेवात्र मुख्यार्थ-बाधः आरोपो नामा निगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिः।

तत् कर्ता सारोपेऽन्वर्थनाम्नापि गतार्थत्वेऽपि स्फुटीकरणार्थमेव लक्षणानिर्देशः **विषयीति**। आरोप्यमाणेन गवादिना निगीर्णेऽध्यवसिते आरोपविषये वाहीकादौ, विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसानं, तत्कर्त्री साध्यवसानिका। अत्रापि-लक्षणानिर्देशः पूर्ववत्।

भेदावित्यादि। इमौ प्रक्रान्तौ, सम्बन्धान्तरं सादृश्यादन्यत् कार्यकारणादि। सादृश्याद्गौणौ सम्बन्धान्तरतश्च शुद्धाविति यथासंख्यं सम्बन्धः। एवञ्च पूर्वोक्ताना-मष्टानां भेदानां प्रत्येकं द्वैविध्येन लक्षणायाः षोडशभेदाः।

प्रयोगनिर्विशेषत्वं, न चैतत् भेदः प्रत्ययस्थगनादेव तद्धर्मातिशयप्रत्यय इति न्याय्यं, न चैवंविधयुक्तिप्रसरनिषेधं प्रकृतेऽपि जागर्त्याज्ञाडिण्डिमारावः। तस्मादलीक एवैता-वानुपचारकत्वविवेचनाय प्रयास इति चेत् सत्यमेतत्-किन्तु प्राचीनप्रणयमनुरुन्धानेन ग्रन्थकृतेत्थमभिहितम्। (पृ० ४८)।

२. This reference, attributed to Vachaspati Misra is not found in the printed text of Bhamati.

आरोपाध्यावसानरूपौ भेदौ सादृश्यहेतू सन्तौ उदाहरतीत्यन्वयः। गौर्वाहीक इत्यत्र सारोपा गौणी, गौरयमित्यत्र साध्यवसाना गौणी। अत्र चायमिति वाहीकादि-विषयप्रयोगप्रकटनमिति **प्राच्या** व्याचक्षते तदसङ्गतम्। विषयप्रकटने सारोपा-पातात् तेनेदं शब्दस्य सजातीयव्यावर्तनपरं विषयभूतं वाहीकनिगरणेनोद्दिष्ट विषयि-रूपगवार्थत्वमेव **ग्रन्थकारमतमिति** सुसमञ्जसम्।

अत्र हीति। स्वार्थो गौर्लक्ष्यमाणा लक्षणाबोध्यमाना। अपिशब्दात्तेषां लक्ष-माणत्वमात्रेण विश्रान्तिर्नास्ति तदेतदाह अत्र **गोशब्दस्येति**। परोऽर्थो वाहीकः, तस्याभिधानेऽभिबोधने।

केचिदिति। तन्मते अरुचिं सूचयति। तथा हि। गोशब्दोऽगृहीतसङ्केतं वाहीकार्थं कथमभिधया बोधयेत्। गोशब्दार्थमात्रबोधनविरताया अभिधायाश्च कुतः पुनरुत्थानं शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव इति न्यायात्। अभिधान्तरकल्पने तु कल्पना-गौरवम्।

मतान्तरमाह स्वार्थेत्यादि। गोशब्दस्य स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादय एव। तदभेदेन तैः सह साजात्येन सम्बन्धेन परोऽर्थो वाहीकादिः तद्गता गुणा एव न तु गुणी। अत्रैवकारस्य काकाक्षिन्यायेन लक्ष्यन्त इत्यत्रापि सम्बन्धः। तेन लक्ष्यन्त एव। न तु समनन्तरोक्तदर्शनवद्वाहीकार्थोऽभिधीयते।

एतदेव विशदयति **न त्विति**। अत्रैत एव प्रष्टव्यः। अत्र गोशब्दात् वाहीकार्थः प्रतीयते न वा? आद्येऽपि गोशब्दादेव वा लक्षिताद्गुणादविनभावाद्वा?

न प्रथमः, समनन्तरोक्तादेव न्यायात्।

न द्वितीयः। अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्दींत्याकाङ्क्षादिनयेन शाब्दे नये प्रवेशासंभवात्।

[न[द्वितीयः यदि हि गोशाब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते तदास्य वाहीकशब्द-सामान्याधिकरण्यमसमंजसं स्यात्। किञ्च वाहीकादिगुणानां गोशब्दस्यैवार्थेन संब-न्धाभावात् कथं लक्षणमित्यत्रापि दर्शनेऽपरितोषात्।

पक्षान्तरमाह **साधारणेत्यादि**। साधारणो गुणो जाड्यमान्द्यादिः तदाश्रयेण संबन्धेन लक्ष्यते लक्षणया विषयीक्रियते। न तु तद्गतगुणातिरेकोऽपि तस्य वृत्यन्तर-

गम्यत्वादिति भावः । एवकारेण तद्गत गुणरूपान्ययोगव्यवच्छेदः । **अपरे सांप्रदायिका** इति भावः । एतेन मुख्यार्थबाधेत्यादिलक्षणानुगमात् । गौणाख्याया वृत्तेर्लक्षणायामन्तर्भावः सूचितः ।

अत्र च प्रामाणिकसम्वादमाह **अभिधेयेति** । प्रतीयतेऽनयेति प्रतीतिः । जातिमात्रसङ्केतपक्षे लक्ष्यमाणस्याक्षिप्यमाणस्य गुणौ यद्वा लक्ष्यमाणैरभिधेयार्थविशेषणतया प्रतीयमानैर्गुणैर्योगात् । सम्बन्धात्सादृश्यादिति भावः ।

अयमाशयः । गौण्यामपि मुख्यार्थबाधसंबन्धरूढिप्रयोजनान्यतरार्थबोधस्तावदस्त्येव । किन्तु यद्यपि सम्बन्धानन्तरवत् [सम्बन्धान्तश्वत्] सादृश्यस्य सम्बन्धता साक्षान्न भवति । तथापि सम्बन्धस्य साक्षादसाध्यत्वेन वैचित्र्यमात्रं किञ्चदवान्तरवैधर्म्यमाधत्त इति लक्षणाविशेष एव गौणी ।

ननु यद्यविनाभावो लक्षणानिमित्तं तदोक्तलक्षणाभेदेषु का गतिरित्याह **अविनाभाव इति नान्तरीयकत्वम्** ।

तदन्वयव्यतिरेकार्थविधायत्वं उक्तं उपादानलक्षणानिरूपणावसरे ।

गौरनुबन्ध्यः इत्यादावित्यादिना शुद्धसारोपाध्यवसानयोरुदाहरति **आयुरिति एवमादाविति** आरोपाध्यवसाने कार्यकारणभावादिसंबन्धहेतुका लक्षणपूर्वा मूलम् । यत्र तत् कार्यकारणभावादिलक्ष्यसंबन्धो पूर्वं यथाभ्यां तथा भवत इति क्रियाविशेषणम् । लक्षणपूर्वमिति पाठे कार्यकारणसम्बन्धादिलक्षणं लक्षणा तत्पूर्वमित्यर्थः । **ताद्रूप्येति** । **सर्वथैवेति** । यथासंख्यं सम्बन्धः ।

गौणसारोपायां भेदेऽपि सर्वथैवाभेदावगमः प्रयोजनम् । अवान्तरमिति शेषः । जात्याद्यतिशयप्रतीतेरेव मुख्यप्रयोजनत्वात् । तेन पूर्वत्र गोनिष्ठं जाड्यं वाहीके वर्तत इति प्रत्ययः । परत्रास्यैव दृढतरमन्यूनानतिरिक्तत्वेन वाहीके वृत्तिरिति प्रत्ययः । अत एव पूर्वत्र रूपकालङ्कारः । द्वितीये च भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिः ।

यत्पुनः केचिदाहुः साध्यवसानिकायां विषयाप्रयोगाद्भेदस्य बुद्ध्यनारोहात् । वाहीके गोप्रत्यय एवेति तन्न, तथा सति भ्रान्तिमदलङ्कारवद्भ्रान्तिज्ञानापातात् । शुद्धसारोपायामन्यान्याक्षराणि [मन्यानिवैलक्षण्यानि] । तद्वैलक्षण्येन तदतिशयेन शुद्धसाध्यवसानिकायां विषयस्यानिर्देशेन तादात्म्यप्रतीतिदार्ढ्यादिव्यभिचारेण कार्यमासुरादि तत् करत्वम् [कार्यकारित्वादि] । इदञ्चात्र मुख्यं प्रयोजनं अवान्तरं तु पूर्ववदभेदावगमः ।

सम्प्रति विषयव्याप्तये संबन्धभेदमुदाहरति **क्वचिदित्यादि अग्रहस्त इति।** अत्राग्रश्चासौ हस्तश्चेति **समासे हि अग्रमात्रेऽवयवेऽवयविनो हस्तस्य** प्रयोगः। एकदेशदाहेऽपि ग्रामो दग्ध इति धहधयवे [दहनावयवे] समुदायोपचारात् अभक्षा [अतक्षा] ब्राह्मणादिः।

एषाञ्च षोडशानां लक्षणाभेदानां इहादर्शितान्युदाहरणानि **मम साहित्य-दर्पणेऽवगन्तव्यानि**[1]।

षड्विधेति। रूढिप्रयोजनोपादानलक्षणारोपाध्यवसानैः षड्भिरुपाधिभिर्द्विधा उक्ता। षोडशप्रकारा यस्याः सा षड्विधा, न तु षट्प्रकारा।

आद्यभेदाभेदाभ्यां प्रथमोक्तोपाधिभ्यां रूढिप्रयोजनाभ्यां सह यद्वा प्रथमं रूढि-प्रयोजनाभ्यां सामान्यत उक्तं लक्षणाद्वयं भिद्यते। **अद्याभेदाभ्यामिति**। भेदावुपा-दानलक्षण [लक्षित] लक्षणे। ताभ्यां सह इति **ग्रन्थसङ्गतिः।**

संप्रति एतावल्लक्षणाप्रपञ्चप्रयोजनरूपंव्यङ्ग्यद्वयमवतारयति **सा चेति।** सा लक्षणा।

प्रयोजनं हीति। वक्ष्यमाणरीत्येति शेषः।

तच्चेति गूढम्। सहृदयैकसंवेद्यम्।

अगूढं सहृदयासहृदयसाधारणं, आभ्यामेवोपाधिभ्यां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यौ वक्ष्येते। वा शब्दः समुच्चये।

अत्र विकसितत्व-वशितत्व-समुच्छलितत्वापास्तसंस्थत्व मुकुलितोद्धुरत्व-मोदनैः प्रसरण-प्रश्लेषोल्लासविषय-सहस्रसंचरणोद्भेदयोग्यत्वविजृम्भणानि लक्ष्यन्ते, तेषा-मतिशयश्च सहृदयैकगम्यो विद्यते।

उपदिशतीति। आविष्कारो लक्ष्यते। तदतिशयश्चाभिधेयवत् असहृदैरपि स्फुटं प्रतीयते।

त्रिधेति। अव्यङ्ग्यत्वगूढागूढव्यङ्ग्यैस्त्रिभिरुपाधिभिस्त्रिधा। एतेन पूर्वोक्तानां षोडशानां भेदानां मध्ये रूढावष्टौ, प्रयोजने च येऽष्टौ भेदास्तेषां प्रयोजनरूपव्यङ्-ग्यस्य गूढागूढत्वेन षोडश भेदाः। किञ्च तस्यैव व्यङ्ग्यस्य धर्मिधर्मनिष्ठत्वेन प्रत्येकं द्वैविध्यात् द्वात्रिंशदिति पिण्डने [गणने] चत्वारिंशल्लक्षणाभेदाः।

---

१. द्र० साहित्यदर्पणः अ० २. ८-९ कारिका गतवृत्तिः।

अव्यङ्ग्या रूढ़िलक्षणा। एवमुपाधिरूपां लक्षणां लक्षयित्वा तदुपाधेयमाह **तद्भूरिति**। एवञ्च लक्षणार्थो लक्षितप्रायः।

व्यञ्जनानिरूपणे तर्कप्रस्तावः

संप्रति व्यञ्जके शब्दे लक्षयितव्ये तदुपाधौ व्यञ्जनायां निरूपयितव्यायां स्पष्टप्रतिपत्तये प्रतिपदोक्तलक्षणामूलायामस्यां विप्रतिपत्तिं निराकरोति **तत्रेति**। तत्र प्रयोजनलक्षणावति काव्ये, समुपास्यते आद्रियते, एकशब्देनान्ययोगव्यवच्छेदः। लक्षणाशब्दो गङ्गादिः, तत्प्रतिपत्तिः प्रयोजनावबोधः।

नाभिधेति। तत्र शीतलत्वादिधर्मबोधने। अत्र च नापि तात्पर्यशक्तिः, तस्याः संसर्गमात्रबोधनपर्यवसानादिति पूरणीयम्। अन्यथात्वे चाभिधातात्पर्यलक्षणाभ्यां व्यापारान्तरेण गम्या इत्युपरितनोपसंहारग्रन्थस्याघटना स्यात्।

हेत्विति। मुख्यार्थबाधादीत्यादिशब्दात् मुख्यार्थसंबन्धः रूढ़िप्रयोजनयोरन्यतरच्च हेत्वभावमेव दर्शयति **लक्ष्यमिति**। लक्ष्यं तटम्। अत्र तटे बाधान्वयानुपपत्तिः, **फलं** पाव [न] त्वादि, तद्धि गङ्गादिगतमेव वास्तवं तत्तादात्म्यप्रत्ययबलादेव हि तटादिगतं प्रतीयते। **न प्रयोजनमिति**। पावनत्वादिप्रयोजनं हि यदि लक्ष्यं तत्र नास्त्येव रूढ़िः। प्रयोजनं पुनः किमनुभूयत इति भावः। **नचेति** गङ्गादिशब्दस्थलस्खलद्गतिरिति गङ्गादिशब्दोऽत्र स्खलद्गतिः सन् यमर्थं बोधयति तस्यैव तटादेर्लक्ष्यत्वम्, पावनत्वादौ तु स्रोतोऽविनाभावित्वात् प्रकारान्तरेण बोधयितुं शक्यनास्य [शक्यते अस्य] गतिः स्खलिता। अयमेवार्थो वृत्तिकृता व्याख्यातः **गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं पावनत्वादि प्रतिपादयितुमस (म) र्थ इति**। यदा तु प्रतिपादयितुं समर्थ इति वृत्तौ पाठस्तदा लक्षणयेति शेषः। तद्वत् स्रोतसोव सबाधो घोषान्वयप्रतीतिशून्यः तत्तदा लक्षणार्थैर्लक्षणीयतया प्रतिवाद्य [प्रतिपाद्य] मभिमतः।

एतस्मिन्निति कारिकापदार्थः। **प्रयोजने लक्ष्ये इति**। ननु प्रयोजने लक्ष्ये कथं प्रयोजनान्तरं नास्तीत्याह **एवमपीति**। पावनत्वादिप्रयोजनं लक्ष्यमुपकल्प्य प्रयोजनान्तरस्य लक्षणाफलत्वकल्पने यत्फलनिमित्तं प्रयोजनं लक्ष्यते, तस्यापि लक्ष्यतया प्रयोजनान्तरं तस्यापि प्रयोजनान्तरमित्यनवस्था स्यादिति भावः।

मूलक्षतिकारिणीति। अस्यार्थः प्रकृताप्रतीतिकृदिति। प्रकृतं लक्ष्यत्वेन भवताङ्गीकृतं यत्प्रथमं प्रयोजनं तस्यैव एवंविधानत्वमूलत्वात्। लक्ष्यत्वेन परित्यागो न्याय्य इति भावः।

ननु यदि तटाद्यर्थमात्रबोधना लक्षणया विरामोऽभ्युपागम्येत तदैव पावनत्वादि-विशेषस्य प्रतिपत्तये तुरीया वृत्तिराश्रयणीया इति। इह च एतद्विशिष्टमेव तटं लक्षणा [लक्षणया] बोधयितुं [शक्यत] किं शक्त्यन्तरेणेत्यभिप्रायवान् प्रतिपक्षयति **नन्वित्यादि**। अधिकस्यार्थस्य पावनत्वादिवैशिष्ट्यस्य एतदुक्तं भवति, गङ्गातादात्म्येन तटप्रक्ष्यस्थ [तटप्रत्यय] स्तावत् लक्षणासाध्यः। गङ्गातादात्म्यप्रतीत्या च तटस्य दैवसिद्धमेव शैत्यादिविशिष्टत्वमिति। परिहरति **प्रयोजनेनेति**।

अयमाशयः। गङ्गातादात्म्यप्रतीतेः कार्य एव तटपावनत्वादिप्रत्ययः। न तु तदात्मा विशिष्टज्ञानस्य विशेषेण विशेष्यज्ञानपूर्वकत्वात्। इह हि गङ्गायामित्यत्र सरिद्भेद एवार्थः प्रतीयते न खलु तत्संलग्नः शैत्यादिरपि न हि धर्मिणि सङ्केत्ये तद्गतः सर्वोऽपि गुणादिसंकेत्यो भवितुमर्हति। ततश्च गङ्गातादात्म्यप्रत्ययेन तटस्य सरिद्भेदत्वमेव प्रतीयते। तत्कारणकश्च शैत्यादिप्रत्यय इति। तेन तटशैत्यादिप्रतीत्योर्हेतुफलरूपतया भिन्नकालीनत्वमेव वक्तुं युक्तमिति कथं द्वयोरेकवृत्तिमात्रविषयत्वमिति। तदिदं वक्ष्यति **विशेषाः स्युस्तु लक्षित इति**।

इममेव हृदिस्थमर्थं व्याप्तिदर्शनेन द्रढयति **ज्ञानस्येति**। हि यस्मात् फलं ज्ञेयगतम्।

अयमाशयः। ज्ञानस्य खलु विषयोऽप्यन्यः ज्ञेयगतं फलं चान्यत्। तथाहि सविकल्पकज्ञानेन स्वविषये घटादौ हेयोपादेयता बुद्धिरुपजन्यते तया च घटादौ हानमुपादानं वेति। अतश्च लाक्षणिकस्य तटप्रत्ययस्य ज्ञेयस्तटादिरन्यः। फलं च तन्निष्ठं शैत्यादिज्ञानमित्यन्तेन तयोः कार्यकारणतया भिन्नकालीनत्वमेव भवितुं युक्तमित्यर्थः।

> **चण्डिदासपण्डितास्तु** स्वरसतो व्याख्यानमिदमसहमाना आहुः। ज्ञानस्येति कारिकायां लाक्षणिकस्येत्यर्थः। यदि तु ज्ञानपदेन श्रूयमाणं ज्ञानसामान्यं विवक्षितं तदा ग्रन्थस्यासङ्गतिः। तथाहि यदि ज्ञानस्य फलमात्रं विषयव्यतिरिक्तं तदोमिति ब्रूमः। प्रकृतेपि गोस्वामिसन्तोषादेः विषयव्यतिरिक्तत्वस्योभयवादिसिद्धत्वात्। समनन्तरव्याख्यानप्रकारेण ज्ञेयगतफलस्य विषयगतव्यतिरिक्तत्वे विवक्षिते प्रकृत एव व्यभिचारः। न खलूक्तप्रकारेण हेयोपादेयताबुद्धिविषये घटादौ हानोपादानादिच्छेत्यादौ प्रतीत्या स्वविषये तटादौ किंचिज्जन्यते। अपि तु गोस्वामिसंतोषादिरिति। **इदमविचारिताभिधानम्**।

यत्र [यतो हि] हि ज्ञानस्य ज्ञेयगतफलस्य सद्भावस्तत्रैव तत्फलं ज्ञेयगतव्यतिरिक्तं न वेति सन्देहो भवितुमुचितः। नान्यत्र। न ह्याकाशकुसुमं सुगन्धि न वेति कश्चित् सन्दिग्धेन हि शैत्यादिप्रतीत्या तटादिगतं किं च जन्यते इति। तेषामेवोक्तरीत्या उक्तप्रकारेण शैत्यादिप्रतीतेरसतः फलस्य विषयव्यतिरिक्तत्वाव्यतिरिक्तत्वचिन्ताकोटौ दृष्टान्तयताम्। तेषामुपजीव्यानां किमाचक्ष्महे वयं मांसजिह्वाः। तदत्र ज्ञानस्येति कारिकायां यथाश्रूयमाणज्ञानपदार्थो ज्ञानसामान्यवचन एव भवितुं युक्तः। तदेव वृत्तिकृत् दृष्टान्तेन द्रढयति **प्रत्ययादेहीति**। प्रकटता ज्ञातता, पवनाममो [पावनादिको] धर्मः।

स च प्रत्यक्षादिना नीलादेर्विषयीकरणानन्तरं तत्र जातो ज्ञानजन्यो ज्ञानज्ञेयत्वनियामकः कश्चनातिशयः। येन ज्ञातोऽयं घट इति मतिरुत्पद्यते इति **भट्टमतं** सम्यक्। हेयोपादेयतयासंवेदनं संवित्तिः तेन लाक्षणिकतटप्रत्ययात्। फलं पावनत्वादिप्रत्ययः पृथगेव सिध्यतीत्यर्थः।

एवमुक्तरीत्या विशेषा इति लक्षिते लक्षणाविषयीकृते। उपसंहरति **ते चेत्यादिना**। प्रकरणसंगतिमाह **एवमिति**।

अनेकार्थस्य अनेकविष्णुसिंहाद्यभिधेयस्य शब्दस्य हरिप्रभृतेः। पुंयोगाद्यैर्नियन्त्रित इत्यन्वयः। नियन्त्रिते अर्थान्तरनिरुद्धप्रसवतया एकत्रार्थे व्यवस्थापिते अवाच्यसंयोगादिसाचिव्याभावादभिधायाः अविषयः। अञ्जनं व्यञ्जनं नाम व्यापारः। संयोगादिना आहुः। **संयोग इति**।

सशङ्खचक्रो हरिरित्यत्र शङ्खचक्रसंबन्धः सिंहाश्वसूर्यचन्द्रादिव्यावृत्तमच्युतमेवाभिधत्ते। एवञ्च शङ्खचक्रवियोगेऽपि तमेव। प्रतिषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात्। रामलक्ष्मणाविति साहचर्याद्दाशरथी। रामार्जुनावित्यत्र······वध्यघातको विरोधः। सहानवस्थानविरोधे च्छायातपाविति अर्थः [अर्थः] फलं स्थाणुपदस्य शम्भुवाचकत्वे भवच्छेदानुरूपं फलं घटते। प्रकरणं बुद्धिसान्निध्यम्। युष्मदिति प्रकृतराजादिपरलिङ्गम्। विपक्षव्यावृत्तौ (?) धर्मः। अत्र कोपरूपचिह्नेन न मकराकारो ध्वजः। सन्निधिसामानाधिकरण्यं तेन पुरारातिपदं न नगररिपौ वर्तते। सामर्थ्यं तत्करणनियमः। कोकिलमत्ततासाम्यादनेन वसन्तस्यैव सामर्थ्यं न पुनर्मधुपदवाच्यस्य मद्यस्यापि। औचिती योग्यता सांमुख्यस्यैवाह कामकातरत्राणयोग्यत्वं देशस्तद्विशेषः। राजविजतु [?] वासुदेवादौ। कालस्तद्विशेषः दिवादीति न वह्नेः

रात्रौ च न रवेः । व्यक्तिः पुंस्त्वादिः । नपुंसको हि मित्रशब्दो न रवौ पुंलिङ्गकश्च न सुहृदि । इन्द्रेति षष्ठी । तत्पुरुषे समासात् उदात्तसूचिते हि इन्द्रस्य शमयिता शातयिता वा दैत्यादिरेव प्रतीयते । बहुब्रीहौ तु पूर्वपदान्तोदात्तनिर्णीते इन्द्र एव शमयिता शातयिता वेति स्वरः उदात्तादिर्न काव्ये विशेषप्रतीतिकृदिति तद्विषये नोदाहरणमिति **ग्रन्थकृतो**ऽभिप्रायः ।

इदं च **श्रीधर-चण्डिदासाद्याः** केचन प्राचीना आहुः । यद्यपि नोदात्तादेः स्वरस्य काव्ये विशेषप्रत्यायकतास्ति काकु ······विशेषाणां तु तत्सद्भावान्तदुदाहरणमुचितमेव । किं चोदात्तादेरपि ध्वनेः पाठशुकोक्तिदिनास्त्येव । तत्र विशेषबोधनं यदाह हास्यशृङ्गारयोः । स्वरितोदात्तं वीररौद्राद्भुतेषु उदात्तकल्पितम् । करुणबीभत्सभयानकेषु अनुदात्तस्वरितकम्पितमुत्पादयेदिदं न समीचीनम् । कालविशेषे हि मथ्नामि कौरवशतं समरेण [समरे न] कोपादिति काव्यनिष्ठैर्मथ्नाम्येवेति व्यङ्ग्यरूप एव विशेषः प्रत्याय्यते । न तु प्रकृतोक्तः संयोगादिभिरभिधेयविशेषः उदात्तादिभिरपि योऽसौरसविशेषः प्रत्याय्यते सोऽपि व्यंग्य एवेत्यादि **प्रपञ्चितमस्मत्साहित्यदर्पणे ।**

एकुह इति ।
एतावन्मात्रस्तनी एतावन्मात्राभ्यामक्षिपात्राभ्याम् ।
एतावन्मात्रावस्था एतावन्मात्रैर्दिवसैः ॥
अभिनयो हस्तादिचेष्टा ।

आदिशब्दात् "इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नैत एवार्हति क्षय" मित्यादावात्म निर्देशादयः ।

भद्रात्मन इति । शोभनो (सुभगः) गजजातिविशेषश्च अधिरोहोऽवकलनमारोहणञ्च । विशालता बहुप्रसिद्धेर्दैर्घ्याद्वा, वंशः कुलं वेणुश्च । शिलीमुखो बाणो भ्रमरश्च । गतिर्ज्ञानं गमनञ्च । परः शत्रुरुत्कृष्टश्च । वारणो निवारको हस्ती । दानं त्यागो मदश्च ।

अत्र प्रकरणेन राजन्यभिधेयत्वेन नियन्त्रिते यः सारो प्रकृतो न गजार्थःप्रतीयते तस्याभिधादिशक्तिभिर्बोधयितुमशक्यतया व्यञ्जनाख्य एव······························"

………………गजार्थः प्रतीयते । तस्यासंबन्धत्वं मा प्रसांक्षीदिति गजनृपयोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यते । तेन परवारणस्य इवेत्युपमानध्वनिः ।

अयमाशयः—इह हि परिवार ए शब्दे येयं द्वितीयार्थप्रतीतिस्तत्राभिधायाः प्रकृतार्थबोधनविरामात् लक्षणायाश्च मुख्यार्थबाधादिहेतुकत्वात् व्यञ्जनाख्या तुरीया वृत्तिरूपास्यैव ।

नन्वत्रार्थभेदेन शब्दभेद इति दर्शनादत्र शब्दद्वयमस्ति । तच्च साजात्यादैक्य भ्रमहेतुः । ततश्च प्रथमं परवारणादिशब्देन राजार्थबोधनाद्विरतायां प्रथमाभिधायां द्वितीयः शब्दस्तन्निष्ठाभिधाशक्तत्या द्वितीयार्थं बोधयतु किं वृत्यन्तरकल्पनेनेति चेन्न । अत्र हि शब्दद्वयकल्पने कथं प्रकृतार्थस्य प्रथमं प्रतीतिः द्वयोरभिधेयत्वेन पूर्वपश्चाद्भावनैयत्यासंभवात् ।

तेनात्रानेकार्थस्य शब्दस्येत्यादिसूत्रे **चण्डिदास पण्डितानामर्थ**भेदेन शब्दभेदमाश्रित्याविं [त्यैव] **द्वितीयव्याख्यानमसमञ्जसप्रायम्** ।

एवञ्च भ्रमिमरतिमित्यादावपि विषयशब्दस्य गरलार्थत्वे भुजगादिपदसाचिव्यात् न पुनरभिधाया तज्जीवनं किन्तु व्यञ्जनैव व्यापारः किन्त्वत्र द्वितीयार्थबोधे हेतुर्भुजगादिरूपः शब्दः भद्रात्मन इत्यादेरर्थः । येन ध्वस्त इत्यादौ तु नियामकाभावादनेकार्थविषयः सन्देहः व्यथाद्वयेषामपि (?) मेदिनीभृतामित्यादावुभयाभिधानञ्चेति **चण्डिदासपण्डिताः** । **एतन्निराकरिष्यामहे श्लेषालङ्कारव्याख्यानावसरे** ।

भद्रात्मन इत्यादौ तु द्वितीयार्थस्यानुभवसिद्धस्याभावं वदतो **महिमाचार्यस्य** गजनिमीलिकेव दुर्व्याख्या । सदुपदेश परस्परयैव द्वितीयार्थव्याख्याने व्यासवाल्मीकि प्रभृतिमहाकवीनां तादृशकाव्यनिबन्धस्य विफलताप्रसङ्गः । अर्थद्वयस्यापि प्रतीत्यविशेषात् व्याख्याविशेषविनिगमनायां प्रमाणाभावश्च । किंच द्वितीयार्थबोधने धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनमिति भिन्नशब्दकल्पनात् भिन्नैव व्यञ्जनाख्या वृत्तिरङ्गीकर्तुमुचिता तस्याश्च यत्र तत्र प्रसवे इति प्रसङ्गभीत्या संबन्धत्वेन सैवाभिधाश्रीयत इति **सर्वमवदातम्** ।

एवं व्यञ्जनारूपमुपाधिं लक्षयित्वा तदुपायेयं लक्षयति **तद्युक्त इति**। ननु शब्दमात्रस्य चेदयं ध्वननव्यापारः कथं शब्दार्थयुगलं ध्वनिरिति सङ्गच्छतामित्यत आह **यत्स इति**। यद्यस्मात्स शब्दः अर्थान्तरयुगर्थद्वययुक्तः तदेव व्यञ्जको न त्वेकार्थः। तेन शब्दस्य व्यञ्जकत्वेऽर्थस्य सहकारिता किन्तु शब्दप्राधान्यादिह व्यञ्जनमूलत्वव्यपदेश इत्याशयः।

इत्यालङ्कारिकचक्रवर्तिध्वनिप्रस्थानपरमाचार्यश्रीविश्वनाथकविराजकृतौ काव्यप्रकाशदर्पणे द्वितीय उल्लासः।

अथ तृतीय उल्लास:

एवं शब्दस्य व्यञ्जकत्वं निर्णीय प्राप्तावसरमर्थस्य व्यञ्जकत्वं दर्शयितुं तदुपदेश स्मारयति **अर्था इति**। प्रोक्ता: **पुरेति** वाक्यादयस्तदर्था स्युरित्यनेन [वाच्यादयस्त-दर्था: स्युरित्यनेन]। अर्थस्य व्यञ्जकता अर्थात् परेषां प्राचीनादिवृत्तिबोध्यत्वेनानु-मेयत्वेन वाऽभिमते व्यङ्ग्येऽर्थे। उच्यते विप्रतिपत्तिनिरासत्येत्यर्थ:। अर्थव्यञ्जकतेति पाठे तु सर्वेषामिति शेष:।

ननु सर्वेषां प्रायसोऽर्थानामित्यादिना पूर्वमर्थस्य व्यञ्जकत्वमुक्तमेव संप्रति कतमं विशेषमसंधाय [मभिसंधाय] पुनरुच्यत इति पृच्छति **कीदृशीति**। वाक्येति वाक्य-वाच्यसहितोऽन्यसन्निधिरिति मध्यमपदलोपीसमास:। वैशिष्ट्याद्वैलक्षण्यादिति वक्त्रादिषु प्रत्येकमन्वय:। प्रतिभाजुषां नवनवोल्लेखिबुद्धिशालिनां, न तु स्थूल-बुद्धीनाम्। **अन्येति**। प्राचीनादिवृत्तिबोध्यत्वनिरास:। व्यज्यते अनयेति व्यक्ति-र्व्यञ्जना। एवकारेणानुमानादि वाक्यार्थाद्भेदं विशदयति। प्रतिपाद्यते य: स प्रति-पाद्य:। शब्दप्रयोगस्य पदार्थत्वाद्यत्समवेता प्रतीतिरुत्पद्यते स इत्यर्थ:। काकु: ध्वनेर्विकार:। भिन्न कण्ठध्वनिर्धीरै: काकुरित्यभिधीयते" इत्युक्त: प्रकार:। तद्भे-दाश्च तत्र स्वरूपभेदाश्चानन्ता आकरेभ्यो बोद्धव्या:।

अइ तमिति।
अति पृथुलं जलकुम्भं गृहीत्वा समागतास्मि सखि त्वरितम्।
श्रमस्वेद स निश्वासनि:सहा विश्रमामि क्षणम्॥

श्रमाज्जाताभ्यां स्वेदसलिनलि: श्वासाभ्यां [स्वेदसलिलनि:श्वासाभ्यां] नि:सहा निरुद्यमेत्यर्थ: इयं हि किञ्चिन्नद्या आगतां एकाकिनीं वीक्ष्य कुतोऽयमस्तात्तव श्रम इति तर्कयन्तीं प्रतिवेशिनीं प्रत्युक्ति:। अत्र ममायं श्रमो जलकुंभवहनादेव न तु चौर्यरतकृतां "मा मा शंकिष्ठा" इति ववतुरभिप्रायरूपोऽर्थ: प्रकाश्यते। इदमुदा-हरणं त्विह वक्तृवैंशिष्ट्ये। न खल्वेकंविधान्तर [एवंविधार्थान्तर] प्रतिपत्ति: वक्त्रयां व वार्द्धकां [?[द्विगुणविशिष्टायाम्। [जलकुंभवहनत्वं कामुकत्वं च]।

ऐन्निद्र्यं [औन्निद्रयं दौर्बल्यं चिन्ता अलसत्वं सनि:श्वसितम्।

मम मन्दभागिन्या: संबंधि सखि तवापि अहह परिभवति॥

अह ह परिखेदे त्वामित्यर्थे तवेति षष्ठी । परिभवतीत्यस्य हिंसार्थत्वात् । अत्र परकीय उन्नतादिः कथं परं [कारं] परिभवतीति ।

अन्वयार्थापत्त्या लक्षणयावत् सदृशमौभियादि [सदृशमौन्नित्यादि] लक्ष्यते । तदतिशयश्च लक्षणा फलरूपो व्यज्यते । तेन चाभिनतस्या एव वाक्यादिन्याः [?] कामुको दूत्योपभुक्त इति व्यज्यत इत्याशयः । एष चार्थो दूत्यां निसर्गदङ्गावादि [?] गुणविशिष्टायां न संभवतीति प्रतिपाद्याया एव दूत्या वैशिष्ट्यप्रयोजितः ।

तथाभूतामिति । अत्र उषितं स्थितमिति च दृष्ट्वेत्यस्य कर्मपदम् । अत्र दृष्टेत्यनन्तरं मयीति योज्यम् । खिद्यतेऽनेनेति खेदो मात्सर्यं [?] खिन्ने ग्लाने । अत्र खित्वे [खिन्ने] मयि खेदं भजतीत्येका सोपहासात् प्रासकाकुः । तस्याश्च मयि खेदोऽत्यन्तमनुचित इति व्यङ्ग्योऽर्थः । स च क्रोधप्रकर्षाविष्कृतत्वाद्वाच्येन परिप्रष्टो [परिपुष्टः] न तु तत् परिपोषक इति गुणीभूतः । नाद्यापि कुरुष्वित्यत्र चेतराम [?] काकुः । तया च कुरुषु किं न भजतीति प्रश्नरूपः किमर्थ एवाक्षिप्त इति । तन्मात्रस्यैव गुणीभावो न्याय्य इत्यभिप्रायवानाह न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमिति । सिद्धिः शोभना निष्पत्तिः । अत्र शंक्यमित्यनन्तरं वाच्येनैव व्यंग्यस्य गुणीभूतत्वे प्रकृते तदुदाहर्तुं न काचित् क्षतिः । तथापि प्रसङ्गादयं विषयविवेकः । **उइमा इति** [तइआ इति]

तदा मम गण्डस्थलनिर्मितां दृष्टिं न नयस्यन्यतः ।
इदानीं सैवाहं तौ च कपोलौ न सा दृष्टिः ॥

निर्मितां निर्लग्नाम् । इहत्वेत्यादिना [?] ग्रन्थकृता प्रकाशितो व्यंग्योऽर्थः । एवंविधविच्छित्तियुक्तं वाक्यवैशिष्ट्यम् ।

उद्देशोऽयमिति । नर्मदाया उद्देश इत्यन्वयः । पवनानां सुरते घर्मश्रमानुकूलत्वान्नयनेन रागदीर्घदान्तेन च सुहृदुपचारात् । अकाण्डकोपः आकस्मिकक्रोधः ।

अत्र नर्मदोद्देशानां तत्सुरतानुगुणानां वाच्यानां वैशिष्ट्यं प्रयोजकम् ।

नुदत्यनार्द्रमनाः श्वश्रूर्मां गृहभरे सकले ।
क्षणमात्रं यदि सन्ध्यायां भवति न वा भवति विश्रामः ॥

क्वचित्तु सं एणवरं हो इ वीसामो इति पाठः । च वरं केवलं तटस्थः [?] तस्य संनिधेः । प्रकरणवशात् व्यङ्ग्यस्यात्र वैशिष्ट्यम् ।

श्रूयते समागमिष्यति तव प्रियोऽद्य प्रहरमात्रेण ।

एवमेव किमिति तिष्ठसि तत्सखि सज्जय करणीयम् ॥

अत्र भवेति [तवेति] प्रियेति सखीं प्रति सोल्लुण्ठनवचनम्[१] । अन्यत्र च रहस्य-गोपनम् । एवमेवाङ्गमण्डलाद्यकृत्वा[२] सज्जय सज्जीकृत्वा[३] । अत्रोक्तरूपे व्यंग्येति [अत्रोपपतिमिति][४] पत्यागमनप्रस्ताववैशिष्ट्यं प्रयोजनम् ।

अन्यत्रेति । अस्मि अहम् । प्रच्छन्नगुप्तः । अत्र प्रतिपादिदेशवैशिष्ट्यम् ।

गुरुजनपरवश प्रिय किं भणामि तव [मन्द] भागिन्यहम् ।

अथ[५] प्रवाहं [सं] न यासि व्रजसि व्रज स्वयमेव जानासि करणीयम् । अन्यथा अनुमरणं[६] न जीवामि । अत्र वसन्तकालस्य वैशिष्ट्यम् ।

द्वारेति । निरन्तरे निकटे आकूतं भावः । स च शृङ्गारचारी[७] लज्जाख्यः [शृङ्गारव्यभिचारी लज्जाख्यः] । तेनान्यार्थ धीहेतुरित्यत्रान्यार्थशब्देन वस्त्वलंकार रसादिलक्षणस्य द्विरूपस्यापि ध्वनेः सङ्ग्रहः । [८]एवमलङ्कृतित्वस्यापि [रसस्यापि] ध्वनेः संग्रहः । एवमलंकृतिरूपस्यापि व्यंग्यस्योदाहरणमूह्यम् । चेष्टादेरित्यादि-ग्रहणाद्वर्णनीयनायकादिगतसात्विकादिपरिग्रहः ।

निराकाङ्क्षेति । अयमर्थः । अत्र अहपित्तु न [अतिपृथुलं] मित्यादौ [९]वक्तुर्वाक्यादितरोऽर्थः प्रतीयते । नासारभिदादे विषयः [नासावभिधादेर्विषयः] तस्य [१०]स्वार्थनिरोधननियमात् न चार्थमात्रस्य । तथाहि प्रतिवेशिन्यादिभिस्तत्का-लसंनिहितैरल्पैर्वाऽनुमाने न काचित् क्षतिरस्माकं । यदि च काव्यार्थभावनया सहृ-दयैरनुमीयते तथा वक्त्रादीनां [११]तथाविधाभिप्रायविरहस्तनैः व्यभिचारः । किन्त्वे-वंविधानां काव्यानां कविप्रतिभासोक्तजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेनासन्दिग्धा-दिर्ववत्वं हेतोः इत्यादिकं **प्रपञ्चितमस्मत्साहित्यदर्पणे** ।

[१२]एवंप्रायाश्च उक्तयः उक्तोदाहरणेषु यथायोगं सुमतिभिरवगन्तव्याः । क्रमेण परिपाट्या वाच्यार्थव्यञ्जकत्वे[१३] । पिहुलमित्यादि लक्ष्यार्थस्य, उन्निद्दमित्यादि व्यंग्यार्थस्य ।

---

१. Pt. text reads सोत्कम्पनवचनम् for सोल्लुण्ठनवचनम् ।

२. „ reads अङ्गमण्डलंकृत्वा for अङ्गमण्डलाद्यकृत्वा ।

३. „ reads सज्जीकरु for सज्जीत्वा ।

४. „ reads निजपत्या ।

उम्बलिच्चलेति । **शब्देति** । अत्र प्रमाणपदेन सर्वस्यैव काव्यरूपशब्दस्य सुप्रकाशरसास्वादमित्याह अयोगव्यवच्छेदेन प्रामाण्यनियमः सूचितः । [१]प्रमागानन्तरं प्रत्यक्षादि तद्बोध्योऽर्थो न प्रकृत्याद्यतिशयद्योतक इति भावः । एतेनार्थस्य व्यञ्जकत्वे शब्दस्यापि सामर्थ्यं कल्पनीयम् । न त्ववर्जनीयम् । **सन्निधिमात्रत्वमिति** [२]सर्वत्रैवोभयशक्तिमूलता ।

किन्तु यत्र यच्छक्तिरुत्कटा तत्र तन्मूलताव्यपदेशः द्वयोरुत्कटत्वे उभयशक्तिमूलमिति सर्वमवदातम् ।

इत्यालङ्कारिकचक्रवर्तिध्वनिप्रस्थानपरमाचार्यमहापात्रश्रीविश्वनाथ कविराजकृतौ काव्यप्रकाशदर्पणे तृतीय उल्लासः ।[३]

---

५. Pt. text reads अद्य प्रवासं for अथ प्रवासं ।

६. ,, reads अर्थादामरणं for अनुमरणम् ।

७. ,, reads श्रृङ्गाररसः for श्रृङ्गारचारी ।

८. ,, reads एवमलंकृतेरस्यापि for एवमलंकृतिरूपस्यापि ।

९. ,, reads कावक्वादि वैशिष्ट्यादितरोऽर्थः ।

१०. ,, reads स्वार्थबोधननियमात् for स्वार्थनिरोधननियमात् ।

११. ,, reads तथाविधादिप्रियविरहस्तव्यैः for तथाविधाभिप्राय विरहस्तनैः ।

१२. ,, reads एवंप्रायानुक्तोदाहरणेषु for एवंप्रायाश्च उक्तयः ।

१३. ,, reads वाक्यार्थव्यञ्जकत्वेष्वपि ।

१. ,, reads प्रमाण for प्रमाणानन्तरं ।

२. ,, reads सर्वशक्तिमूलता for सर्वत्रैवोभयशक्तिमूलता ।

३. adds to the colophon इदं पुस्तकं बालभट्ट अयाचितेन लिखितम् ।

अथ चतुर्थ उल्लासः

अविवक्षितवाच्यध्वनिः

इह हि "तददोषा"विति काव्यसामान्यलक्षणकारिकायामुद्दिष्टस्य काव्यरूपस्य धर्मिणो विशेषा उत्तमादयः, शब्दार्थयोः स्वरूपञ्च निरूपितम्। तदिदानीं दोषादिरूपणे प्राप्तावैरेकय [प्राप्तावसरे] कथमुत्तमादिकाव्यभेदप्रभेदप्रदर्शनमित्याक्षेपयन्[1] वृत्तिकृदाह **यद्यपीति। प्रदर्शित इति** प्रकर्षेण अर्थात् भेदप्रभेदाभ्यां प्रदर्शिते ख्यापिते, हेयता दोषाणाम्, उपादेयता गुणालङ्काराणाम्।

अयमर्थः। दोषाणां रसस्य कुतोऽपकर्षोत्कर्षज्ञानं सुकरं स्यादिति। **काव्यभेदानिति**। काव्यशब्देनात्र काव्यविशेष उक्तरूपो ध्वन्यादि। तस्य भेदाः अविवक्षितवाच्यादयो विशेषाः अत एवाभिधामूलस्य प्रथमं विवेक्तुमुचितत्वेऽपि पूर्वोक्तानुसारेण सूचीकटाहन्यायेन प्रथमं लक्षणामूल विवेचयति[2]। अभिधामूलेति। **लक्षणामूलेति**।

लक्षणामूलत्वादेव वाच्यमभिधेयमविवक्षितम् बाधितस्वरूपं यत्र[3] स एकोऽविवक्षितवाच्यो नाम ध्वनिः काव्यभेदः। स चार्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविध इत्यर्थः। **गूढेति**। अगूढव्यङ्ग्यप्रयोजितगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवच्छेदः। अनुपयुज्यमानत्वमर्थात् स्वरूपमात्रेण अर्थान्तरेषु विशेषरूपम्। संक्रमितमित्यस्यार्थः परिणमितम्। [?]क्वाक्वादिसाहाय्यसूचनम्। परिणामश्च तत्वादपरिच्युतस्य धर्मिणोऽवस्थान्तरगमनम्।

अस्मि अहं। समुदायः समवायः। **अत्रेति**। विदुषां समुदाय इत्यादि प्रतिपादनेनापि [4]वक्तृप्रतिपादने सिद्धे वचनीति [वच्मीति] पुनर्वचनम्। पौनरुक्त्यापातात्। मुख्यार्थे बाधितवचनविशेषरूपोपदेशार्थम्। उपदेशश्च न वचनादन्यः।

---

१. Printed text reads अनूद्य after आक्षेपयन्।

२. Printed text reads लक्षयति for विवेचयति।

३ Pt. text add, अत्र णिचा।

[१]आदिशब्दात्प्रतिपाद्यस्य संमुखीनत्वादेव नवे प्रतिपाद्यत्वे त्वामिति पुनर्वचनम्। [२]अन्यव्यावृत्ते सिद्धे त्वामिति पुनर्वचनम् । अन्यथा वृत्तिविशिष्टं त्वतर्थं लक्षयति । एवं वचनी [वच्मी] त्यनेनापि अहमर्थे अस्मीति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टं सदर्थम् । एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यञ्जयन्ति, तेन वक्तुर्वचनस्यावश्यं ग्राह्यत्वादिरूपोऽर्थः प्रतिपाद्यते ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं विवृणोति **क्वचिदिति**। उदाहरति **उपस्कृतमित्यादि** [**उपकृतमित्यादि**] । अत्र ह्युपकारसौजन्यसुखितत्वादिभिः प्रतिपादितैस्तद्विपरीतान्य[३]पकृतत्वादीनि लक्ष्यन्ते । अपकारादयश्चोपकारादीनां न विशेषरूपाः। किन्तु ततोऽत्यन्ततिरस्कृता अर्था इत्यत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम् ।

अभिधामूलमाह **विवक्षितमित्यादि** । अभिधामूलत्वादेवात्र वाच्यं विवक्षितमबाधितम् । अपरं विवक्षितवाच्यादन्यं व्यङ्ग्यनिष्ठं व्यङ्ग्ये निष्ठा तात्पर्यं यस्य एतेन गुणीभूतव्यंग्यव्यवच्छेदः । एष विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिः ।

असंलक्ष्यक्रमध्वनिः

कोऽपीति । असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यंग्यश्चेति द्विविध इत्यर्थः। तैरित्यनन्तरं व्यक्त इति शेषः । इति हेतोः स क्रमः न लक्ष्यते उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवल्लाघवादिति शेषः ।

अत्र [४]च रसवति काव्ये [५]आस्वादपर्यन्तगमनात् वस्त्वलङ्काररूपव्यङ्ग्ययोरपि प्रतीति[६]र्नविलम्बिता । नीरसेति प्रतीतिविलम्बात् तत्साजात्येन [७]लक्ष्यक्रमव्यवहारः । तत्रासं[८]लक्ष्यक्रमसंलक्ष्यक्रमयोर्मध्ये प्रथमस्य व्यवस्थाहेतू रसादिरिति पिण्डार्थः ।

---

१. Pt. text reads आदिपदात् for आदिशब्दात् ।

२. ,, reads अन्यथा व्यावृत्ते for अन्यव्यावृत्ते ।

३. अन्यापकृतत्वादीनि for अन्यप्रकृतत्वादीनि ।

४. Pt. text omits च।

५. Pt. text adds झटिति after काव्ये ।

६. Pt. text reads प्रतीतिरत्नविलम्बिता for नविलम्बिता ।

७. Pt. text reads लक्ष्यस्य क्रमव्यवहारः for लक्ष्यक्रमव्यवहारः ।

८. Pt. text reads तादृश for तत्र । प्रक्रम for अक्रम ।

तदाभासेति । रसाभासभावाभासौ, तच्छान्तिर्भावशान्तिः । अक्रम इति दुरूहक्रमः । रसादिस्वरूपादलङ्कारादलङ्कार्यतया अलङ्कारकृतपरिपोषपात्रत्वेन यथोदाहरणदर्शनेन विविक्त करिष्यते हरिष्यते (?) वाक्यार्थे रसादिरूपे वर्णनामात्ररूपे वा अङ्गभूतः शोभाविशेषाधायकः । रसस्याङ्गत्वे रसवदलङ्कारः । भावस्य प्रेयोऽलङ्कारः एतयोराभासस्य ऊर्जस्वी । भावशान्तेः समाहितम् । समाहितादय इत्यादिशब्दात् भावोदयादयः गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधाने पञ्चमोल्लासे (वक्ष्यन्ते) ।

रसस्वरूपम्

स्वं वास्तवं रूपम् । **कारणानीति** । लोके रामानुगतस्य रत्यादेः स्थायिनोऽनन्त रतिनोत्पन्नैर्भावान्तरैरनुच्छिन्नवासनस्य यान्यालम्बनोद्दीपनतया कारणानि सीतादिचन्द्रादीनि, अथ कार्याणि कटाक्ष [1]भ्रूक्षेपादीनि, सहचारीणि हर्षादीनि तानि नाट्ये अभिनेये[2] नाटकादौ, काव्ये [3]ग्रन्थरूपे महाकाव्यादावुपनिबद्धानि यथासंख्यं[4] विभावादीति [नि] व्यापारवत्तया न तु संज्ञाभेदमात्रेण विभावादिशब्दव्यपदेश्यानि तैश्च विभावाद्यैर्व्यक्तः प्रा ... ष्कृतः[5] [आविष्कृतः] स्थायिभावो भाव्यते वास्यत इति व्युत्पत्या वासनात्मतया सहृदयहृदयानन्दनो रसः । स्मृतो ध्वनिकारादिभिराम्नातः[6] । अत्र विभावस्य व्यापारो विभावनं भावकगतवासनान्तर्लीनस्य रत्यादेर्विशेषेणास्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनं अनुभावनम् तथाभूतस्य तस्य परिपोषणं, व्यभिचरणं विशेषेणाभिमुखे चारणं, व्यक्तो व्यक्तीकृत एव रसः । न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्यते । तदुक्तं लोचनकारैः "रसाः प्रतीयन्ते इति त्वोदनं पचतीतिवद्व्यवहार" इति । एतेन प्रतीतिशरीरमेव रस इति सूचितम् ।

अत्र यद्यपि मिलितो विभावादिः पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणोऽखण्डरूप[7]नवरसस्तथापि लोकप्रसिद्धप्राधान्यप्रत्यभिज्ञानात् स्थायिभावो रस इत्युक्तम् । इह च सात्त्विकानामनुभावरूपतया न पृथगुक्तिः । अत्रार्थे महर्षिसंमतिमाह **उक्तं हीति** । भरते भरतप्रणीते शास्त्रे निष्पत्तिः । अत एवाविर्भावः ।

---

१. Pt. text reads भुजाक्षेपादीनि for भ्रूक्षेपादीनि ।

२. ,, reads अभिनये for अभिनेये ।

३. ,, reads भव्यरूपे for ग्रन्थरूपे ।

४. ,, reads यथासंभव for यथासंख्यम् ।

५. ,, reads व्यञ्जितः for आविष्कृतः ।

६. ,, reads रत्यादेर्विशेषणश्च for रत्यादेर्विशेषेणा० ।

७. ,, reads अखण्डरूप एव for अखण्डरूप नव० ।

संप्रत्यत्र भारतीयसूत्रे आचार्यः देशीयव्याख्यानतुच्छताप्रकटनपूर्वं सांप्रदायिकव्याख्यानं प्रदर्शयितुमारभते **एतदिति** विवृण्वते । समनन्तरं वक्ष्यमाण भट्टलोल्लटश्रीशङ्कुकादयः । आलम्बनकारणानि ललनापुरुषादीनि, उद्दीपनकारणानि उद्यानादीनि । उक्तं हि ।

आलम्बनं स तु रसो यमालम्ब्य प्रवर्तते ।
उद्दीप्यते रसो येन स चोद्दीपनसंज्ञकः इति ।।

श्रीशङ्कुकमतम्

नटे इत्युपलक्षणं वाक्यपाठकेऽपि [काव्ये नाट्येपि] ज्ञेयम् । इदं च भट्टलोल्लटप्रभृतीनां मतमसमीचीनम् । तदुक्तं **मम साहित्यदर्पणे** ।

पारिमित्यात् लौकिकत्वात् सान्तरायतया तथा ।
अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न वसीभवेत् ।। ३-१८

[1]तथा शिक्षाभ्यासादिमात्रेण शब्दवादे [?] [स्वरूपतां दर्शयन् नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् काव्यार्थभावनेनायमपि सभ्यपदास्पदमिति । सान्तरायता नाटककाव्यश्रवणादिः । राम एवायमिति रामत्वस्यायोगव्यवच्छेदेन, अयमेव राम इत्यन्ययोगव्यवच्छेदेन चोभयथापि या सम्यक्[2]प्रतीतिः । न वा रामोऽयमिति औत्तरकालिका बाधविशिष्टा रामोऽयमिति च या मिथ्याप्रतीतिः, रामः स्याद्वा न वायमिति या च संशयप्रतीतिः, रामसदृशोऽयमिति या सादृश्यप्रतीतिः, ताभ्यो विलक्ष्य या [विलक्षणया] चित्रतुरगादिन्यायेन यथा बालानां चित्रतुरगे वस्तुपरिच्छेदशून्या तुरगोऽयमिति बुद्धिर्भवति तथाविधया रामोऽयमिति प्रतीत्या[3] ज्ञानेन ग्राह्ये नटे अभिनेतरि, **सेयमित्यादे**र्देवादित्यन्तश्च यथाक्रममालम्बनोद्दीपनाभिधायक संभोगविप्रलम्भश्रृङ्गारप्रधानस्य । आदिशब्दादितरेषामपि[4] काव्यानां यदनुसन्धानं साक्षादिव करणं, तद्बलात् शिक्षा उपदेशः अभ्यासः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिः । ताभ्यां वर्तितं स्वकार्यमश्रुरोमाञ्चादि तस्य प्रकटनं येन तथाभूतेन नटेनैव प्रकाशितैः कार्यकारणसहकारादिभिर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैरनुमीयमानो रत्यादिभावः तदा रामतादात्म्येन प्रतीते नटे सामाजिकानां प्रेक्ष (का) णां वासनया तन्मयीभावदायिन्या धिया चर्व्यमाणः पुनःपुनरनुमीयमानो रस इति **श्रीशङ्कुकनामा कश्चिदाचार्य** इति संबन्धः ।

---

१. Pt. text omits from तथा to पदास्पदमिति ।

२. ,, reads या साम्यप्रतीतिः for या सम्यक् प्रतीतिः ।

३. ,, reads प्रतिपत्या for प्रतीत्या ।

४. ,, reads आदिपदादितरैक्यमिव for आदिपदादितरेषामपि ।

कारणादिभिः किं भूतैः ? तथा कृत्रिमतया अनभिमन्यमानैः। अनुमीयमान इत्यत्रानुमाने हेतुमाह संयोगात् संबन्धात् कोऽसौ संयोग इत्याह **गम्येति**। गम्यमनुमेयं रत्यादि गमकमनुमापकं कार्यकारणादि, रसनीयत्वेन स्पृहणीयत्वेन स्थायित्वेन दार्ढ्यदर्शनात् कालान्तरेऽप्यविच्छेद्यत्वेन । अत्रापि नटगतस्य रत्यादेरनुमापकानां सामाजिकानामनुमानाभासोत्पत्तेः बाध [ढ] सुप्रकाशानन्दचमत्काररूपस्याविर्भावः। अनुमानकारणकत्वाङ्गीकारे तु रसस्य कार्यत्वप्रसङ्गः अस्त्विति न, अग्रे निराकरिष्यमाणत्वात् ।

भट्टनायकमतम्

न ताटस्थ्येन औदासीन्येन रसः प्रतीयते तथा सत्यरसनीयत्वापत्तेः [१]ज्ञानगतत्वेन सभ्यानां व्रीडातङ्काद्यापत्तिप्रङ्गात् । यदि चोत्पद्यते किं सीतादिविषयत्वेन आत्म-[२]कान्तादिविषयत्वेन वा ।। आद्ये पातकित्वापातः । द्वितीये रत्यादिसद्भावप्रसङ्गः । नाभिव्यज्यते पूर्वसिद्धत्वा[३]......दीपेन घटस्येव हि पूर्वसिद्धस्यैव[४] व्यङ्ग्यत्वं, किन्तु काव्यनाट्यनिष्ठेन [५]भावकत्वाख्येन व्यापारेण भाव्यमानः सकलसभ्यनिष्ठतया संभाव्यमानः स्थायी रामादौ स्थिरतरो भोगेन भुज्यते विषयीक्रियते ।

कोऽसौ भावकत्वव्यापार इत्याह **अभिधात इति**। द्वितीयेनेत्युपलक्षणम् । ति नयस्य मते [भट्टनायकस्य मते] एक एवाभिधाव्यापारस्तन्मतेन द्वितीयेन, यस्य द्वौ तन्मतेन तृतीयेन, यस्य त्रयस्तन्मतेन चतुर्थेनेत्यर्थः । विभावादिभिः साधारणीकरणं च रसादिकवित्वभाविकानां भेदाभावेन प्रत्यायनं, तदेव तस्य भावकत्वव्यापारस्यात्मा स्वरूपम् । कोऽयं भोग इत्याह **सत्वेति**। सत्वस्योद्रेकाद्रजस्तमसी अतिभूयाविर्भावात् । प्रकाशःस्पष्टतरोऽयमानन्दस्तदेकरूपाया[६] संवित् ज्ञानं, तत्र विश्रान्तिर्वाह्यमेव ग्रहणराहित्येन स्थैर्यं तदेव सत्वं स्वरूपं यस्य तथाविधेन भोगेनेत्यर्थः। विश्रान्तिगतत्वेनेति पाठे विश्रान्तिगतोऽर्थात् प्रमाता तस्य भावस्तत्वं इति **भट्टनायकस्य विवरणमित्यर्थः**।

अत्रानुकार्यनिष्ठस्य स्थायिनः साधारण्येन प्रतीतस्यापि रसत्वं असंनिहितस्य भोगविषयतानुपपत्तेः भोगश्च संविदानन्दस्वरूप [सच्चिदानन्दस्वरूप] इत्युक्तम्

---

१. Pt. text reads नानुगतत्वेन for ज्ञानगतत्वेन ।

२. ,, reads आत्मकार्थतादिविषयत्वेन for कान्तादिविषयत्वेन।

३. ,, reads पूर्वसिद्धत्वाभावात् ।

४. ,, reads पूर्वसिद्धस्येव for पूर्वसिद्धस्यैव ।

५. ,, reads काव्यं नाट्यनिष्ठेन for काव्यनाट्यनिष्ठेन ।

६. ,, reads रसोद्रेकरूपाया for तदेकरूपाया ।

रसस्य च तदेकार्थतया निरूपयिष्यमाणस्य कथं तद्विषयत्वं उपचारस्तु भोगविषयताङ्गीकारे अस्माक एव पक्षः।

सिद्धान्तपक्षः

सप्रति "लोक" इत्यादिना **"इत्याचार्यश्रीमदभिनवगुप्तपादा"** इत्यन्तेन ग्रन्थेन तन्मतमुपन्यस्य ग्रन्थकारेण तेषु गौरवप्रकटनेन तन्मतस्यैवात्मनोऽभिमतत्वमुपदर्शितम्। ग्रन्थार्थस्तु। लोके न तु नाट्यकाव्ययोः स्थायिनोऽनादिवासनान्तर्लीनरत्यादेरुत्पत्तेरनुमाने (व्यज्यमाने) अभ्यासस्य पाटवमुत्कर्षः। तद्वतां न तु व्याप्त्याद्यनुसंधानविलम्बितानां सामाजिकानां स्थायी रत्यादिकः, तैः प्रमदादिभिरेव कारणकार्यसहचारिपदवाच्यतापरित्यागेन पूर्वोक्तालौकिकविभावनादिव्यापारवत्वात्। न तु पर्यायान्तरवाच्यत्वमात्रेण लौकिकविभावादिशब्दव्याहार्यैः साधारण्येन प्रतीतैरभिव्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतः। पानकरसन्यायेन यथा-पानके खण्डमरीचकर्पूरादीनां रसा मिलितानामुपपाद्यास्वाद्यते तथा संवलितविभावादिसुखचमत्कारात्मकः स च चर्व्यमाणः आस्वाद्यमानः शृङ्गारादिको रस इति संबन्धः। साधारण्यं प्रतीतिस्वरूपं दर्शयति **ममैवेत इत्यादि**। प्रतिनियतपुरुषगतत्वेन योऽसौ यस्य विशेषस्तस्य सैवेत इत्यादिरूपेण स्वीकारस्य न ममैवेत इत्यादिरूपेण परिहारस्य च यो नियमस्तस्यानध्यवसायापादनिश्चयात्। अत्र स्थायी रत्यादिक इति वचनमस्थायिनां व्यभिचारित्वप्रकटनार्थम्। तदुक्तं रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यत इति। किमाकारः न [स] चर्व्यमाण इत्याह **नियतेति**।

यद्यपि—सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत्।
निर्वासनास्तु रङ्गान्तः काष्ठकुड्यात्मसंनिभा॥

इत्युक्तदिशा रसान्तर्वर्तिष्वपि विद्यमानेषु नियतः सवासनोऽथ प्रमाता, तन्मात्रगतोऽपि, न श्रोत्रियजरन्मीमांसकादिनिष्ठसाधारणेति। उपायानां विभावादीनां पूर्वोक्तप्रकारसाधारण्यप्रतीतिप्रभावात् तत्कालेति वेद्यान्तरेणानवच्छिन्नप्रवाहापरिमितभावः साधारण्याभिमानो यस्य तथाभूतेन प्रमात्रा अत्र च पारिमित्याख्यं वेदनमेवापारमित्याति भानं रसप्रतीतिसकलाभिमानवितानवात् (?) रसास्वादऐकरूप्यं पुनः साधारण्येति वचनम्। फलसंबन्धाप्रकटनाय रत्यादीनामपि हि स्वगततया प्रतीत्यै सभ्यानां व्रीडातङ्कादिर्भवेत्। परगतत्वेन तु कुतश्चमत्कारेच्छिकः एवं विभावादयः स्वयं साधारण्येन प्रत्याययन्ति।

एवञ्च रत्यादीनां साधारण्येन प्रतीतावपि साधारणरत्यादिवदास्वाद्यत्वं ततश्च साधारणत्वारोपितत्वेनोन्मिषतीति **चण्डिदासपण्डिता आहुः तच्चिन्त्यम्** ।

सति हि साधारणेषु श्री [स्त्री] पुरुषोत्तमादिषु रत्यभावप्रसङ्गात् ।

किन्तु विच्छिन्नाशेषविषयव्यासङ्गे रसप्रतीतिकालेऽननुभूयमानो साधारण्यातिमानो विचारदशायामुन्मिषतीति भावः । अमित्रोऽपि प्रतीतिशरीराद्गोचरीक्रियते । अर्थादुपचारवृत्या चर्व्यमाणा आस्वादनं तदेवैकं प्राणो जीवनं यस्य ततो बहिरसंभवात् **विभावादीति** । विभावादि प्रतीत्यन्वयव्यतिरेकार्थविधायी एतच्च पानकेत्यादिव्याख्यानेन सुव्यक्तमेव ।

इहास्मत्पितामहानुजकविपण्डितमुख्य-**श्रीचण्डिदासपादैरुक्तं**-"परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं रसो वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्ववद्वेदितव्य" इति ।

यद्यपि चर्वणमास्वादनं तच्च स्वादः "काव्यार्थसंभेदात्मानंद समुद्भव" इत्युक्तनयेन [1]रसादनतिरिक्तम् तथापि चर्व्यमाणो रस इति काल्पनिकं भेदमुररीकृत्य कर्मकर्तरि वा प्रयोगः । पर इवेत्याद्युत्प्रेक्षणैश्चालौकिकानन्दरूपत्वं सूचितम् । **अलौकिकेति** चमत्कारैश्चित्तविस्तारैर्विषयापर पर्यायैस्तद्रूपः । तस्य च पश्चाद्वचनेन सकल रसप्राणत्वं ।

यदाहु*स्त्रिकलिङ्गभूमण्डलाखण्डलमहाराजाधिराज**श्रीनरसिंहदेवसभायां धर्मदत्तं**[3] स्थगयतः सकलसहृदयगोष्ठीगरिष्ठ कविपण्डितास्मत्प्रपितामहः[4] [5]श्रीमन्नारायणदासश्चमत्कार एव सकलरसप्राणभूतः तस्य रागाद्यंशशबलत्वे यथायथं शृङ्गारादिव्यपदेशः, तदभावेत्वद्भुतव्यपदेश इति [6]कविभिरा काल्पनिकभेदमुररीकृत्योक्तम् ।

---

१. Pt. text reads रसास्वादनातिरिक्तः for रसादननिरिक्तम् ।
२. ,, ,, अपरपर्यायः for अपरपर्यायैः ।
३. ,, ,, स्थगयन्तः for स्थगयतः ।
४. ,, ,, अस्मत्स्वपितामह for अस्मत् प्रपितामह ।
५. ,, ,, नारायणदासपादाः for नारायणदासः ।
६. ,, ,, कविभिः कराल्पनिकं for कविभिराकाल्पनिकम् ।

*May be interpreted as श्रीकलिङ्ग (ORISSA) or त्रिलिङ्ग (Andhra)

ननु रसस्य विभावादिज्ञानकायस्य कथं व्यंग्यत्वमित्याह स चेति, न खलु प्रतिनियतः कारणविनाशसमकालं कार्यविनाशः, रसप्रतीतेस्तु विभावादिप्रतीतिसम्वलिततयैव सद्भावात्। नापि विभावादयो रसस्य ज्ञापका इत्याह **नापीति**। हेतुमाह **सिद्धस्येति**। विभावादिस्वरूपकारणात् बहिरिति शेषः। यदि रसे विभावादयो न कारणानि, न च ज्ञापकाः तर्हि कीदृश इत्याह **अपित्विति**। व्यञ्जितत्वमपि पूर्वसिद्धि एव भवति। यदाहुः—

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः।
यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारणात्। [कारकात्]

इत्यत्राह **चर्वणीय इति**। चर्वणा आस्वादनम्। तद्विषयं चास्य काल्पनिकं स्वादः काव्यानुसंभेदोऽत्मानन्दसमुद्भव इत्युक्तदिशा स्वादानतिरिक्तत्वात्, तर्हि कथं व्यंग्यत्वं व्यञ्जनविषयत्वाभावात् इति चेत् सत्यम् अत एवाहुर्त्रिलक्षण एवायं कृतज्ञप्रभेदेभ्यः [?] आस्वादनाख्यः कश्चित् व्यापारः, किन्तु प्रकाशितं प्रादुष्कृतं प्रकाशमात्रत्वेनाभिधादिविलक्षणव्यापारमात्रग्रहेणैव यस्माद्भावरसादीनां व्यञ्जकत्वमुक्तं भवतीति, एतदेवाह **कारकेति**। अन्यत्कारणं, एतेनास्य रसस्य सद्भावे चर्वणाभिन्नेऽपि चर्वणैव प्रमाणमिति सूचितम्। एतदुक्तं भवति—

न खल्वन्यत्रादर्शनमात्रेणानुभूयमानं वस्तुस्वरूपापह्नवः शक्यक्रिय इति **चर्वणेति** चर्वणा आस्वादना तस्या अपि रसानतिरिक्तस्य निष्पत्तेः कादाचित्कया उपचरितया कार्योऽप्युच्यतां कार्य इति व्यवह्रियताम्, तथा सत्येव दुर्ग्रणिहिलस्य [?] भवतः संतोषपूरणादिति भावः।

लौकिकेति। योगज्ञानं हि द्विविधम् मितमपरिमितञ्च। तत्र येन योगिनोऽभ्यासदशायां ध्यानेनासंनिहितमपि वस्तु विषयीकुर्वन्ति तत्प्रथमम्। तद्धि[1] लौकिकीयप्रत्यक्षादिप्रमाणं, तत् ताटस्थ्येन औदासीन्येन योऽसाववबोधः प्रकाशः तच्छक्तिः तत्स्वरूपं तच्च लौकिकवस्तुस्वरूपमात्रनिष्ठत्वान्मितम्। यच्च विज्ञानानन्ददानस्वार्थमात्रपर्यवसितं तद् द्वितीयम् तद्वलितरसंपर्करहितं [?] यत्पुरपरिमितस्वप्रकाशानन्दरूपत्वात् रसाद्यंशसंवननत्वाच्च। तयोर्द्वयोरपि विलक्षणं लोकोत्तरस्वसंवेदनस्तद्गोचरः। तच्छरीरान्तर्गततया तत् प्रकाशेनैव प्रकाशितो रत्यादिभोग इत्येवंरूपतया यदि प्रत्यक्षं वदिष्यसि तत्वतस्तस्य तु दुर्जन इति भावः [?] **तद्ग्राहकमिति**। स रस एव ग्राहकं ज्ञानं, तच्च निर्विकल्पक इन्द्रियस्यपातमात्राज्जात्यादिवैशिष्ट्यं शून्यस्वलक्षणविभासः तद्धि इन्द्रियसंबन्धिमात्रग्राहि रसस्तु असंनिहितानामपि परिभावादीनां यत्परामर्शनमनुसंधानम्। तत्प्रधान इति भावः। **नापीति**।

1. Pt. text reads तद्बद्धि for तद्धि।

विकल्पो विशेषज्ञानम् चर्व्यमाणस्य चर्वणामात्रप्राणस्य सुसंवेदनं [स्वसंवेदनम्] स्वानुभवस्तत्सिद्धात् [१]अप्रकाशतयेति शेषः। न खलु रसप्रतीतिकाले विभावादिकारणानां स्फुटोऽवभासः उभयात्मकं निर्विकल्पकत्वाभावात् सविकल्पक, सविकल्पकत्वाभावात्[२] निर्विकल्पकमुपचर्यतामिति भावः। पूर्ववदकार्यत्वात् ज्ञाप्यत्ववत् काव्यार्थतत्वज्ञानसंपत्तिः। श्रीस्तद्योगात् श्रीमत्वम्। [३]सम्प्रदायपूर्वकत्वादाचार्यत्वम्। पादा इत्यनेन गुरुगौरवसूचनं एतेन विभावादिसंभिन्नानुद्रिक्तांशरत्याद्यंशक संवित्प्रकाशानन्दचमत्कारस्वरूपत्वं [४]रसस्योक्तं भवति।

इह ये केचिद्विभावादीनामन्यतमेनैव निष्पत्तिः यत्र तु त्रयाणां सद्भावस्तत्रोद्भटतया प्रतीतस्य रसस्यैव रसनवीजना अन्यस्त्वं [अन्येषां] वर्जनीयसंनिधितया-अवस्थितिरिति मन्यन्ते तान् प्रत्याह-**व्याघ्रादय इति**।

अयमाशयः। यदि विभावमात्रस्योपनिबन्धे रसप्रतीतिस्तदा भयानकरसस्य निष्पत्तये व्याघ्रादिमात्रस्योपनिबन्धे कथं तत्प्रतीतिः स्यात्। ते हि भीरूणां भयमिव [५]वीराणामुत्साहमपूर्वदर्शिनां विस्मयं व्याघ्रादिभयार्थानां [६]च क्रोधं जनयन्तीत्यनेकरसविभावः। एतमश्रुपातादय इत्यादि व्याख्येयम्। अतश्च विभावानां पृथक् पृथक् रसनिष्पादकत्वे अनैकान्तिकदोषापातः। [७]यदाहुः—[८]पक्षविपक्षसपक्षवृत्तिरनैकान्तिक इति।

इह हि येन विभावेन केवलेन भयानको निर्वाह्यः तस्य पक्षे वीरादावपि संभवः। विभावादीनां मिलितानां तु कारणत्वेन कश्चिद्दोष इत्यभिप्रेत्योक्तम्—"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति। एवञ्च मिलिता विभावादयः प्रतिनियतमेव रसं बोधयितुमीशत इत्याशयः। यत्क्वचित्तु यस्यैकस्य द्वयोर्वा सद्भावस्तत्र यद्यन्यतमाक्षेप.......तदा न दोष इत्याह **वियदित्यादि** मधुकराणां कोकिलानां च[९] कूजितं

१. Pt. text reads अपरिस्फुटविभावादिप्रकाशतया for अप्रकाशतया।

२. ,, ,, निर्विकल्पकमुपचर्यतामिति भावः for सविकल्पकं सविकल्पकत्वाभान्निर्विकल्पकमुपचर्यतामिति।

३. ,, ,, संप्रदायप्रवर्तकत्वात् for संप्रदायपूर्वकत्वात्।

४. ,, ,, एतस्यैव for रसस्यैव।

५. ,, ,, धीराणां for वीराणाम्।

६. ,, ,, Question tag for च।

७. ,, ,, तदाहुः for यदाहुः।

८. ,, ,, पक्षसपक्षविपक्ष for पक्षविपक्षसपक्ष।

९. Transcript omits च।

तैरिति [१]लक्षणे तृतीया। वर्षास्वपि जम्बुफलास्वादनलम्पटानां कूजितं वर्ण्यत इति न विरोधः। अभिनवाङ्कुरा एव [२]अङ्कानि चिह्नानि येषु एवंभूताः टङ्काः पाषाणदारणप्रायकचोरप्रदेशा यस्यां धरणौ अत्र प्रणतिपरो नायको मुग्धा च परस्परमालम्बन [विभावौ]·····वर्णितस्वरूपं गगनादि तु उद्दीपनं एतन्मात्रसद्भावे [३]सञ्चारिणामेव हि व्यभिचारिभावानामावेगादीनां, अनुभावादीनां रोमाञ्चस्तम्भादीनां सामर्थ्यादाक्षेपः।

परिमृदितेत्यादौ चानुभाविनो निद्राच्छेदननिर्वेदादयः, आलम्बनञ्च माधवः, उद्दीपनं चतुर्गुणश्रवणादि प्रकरणसामर्थ्यादवगम्यते।

दूरादिति। चरणानद्यां व्यतिरेकः [चरणानतिव्यतिकरः] संपर्को यस्येति समासः, प्रपञ्चो नानाविधता अत्रोक्तरूपमौत्सुक्यम्। विवलनादिनिश्चयानुभावैः सूचिता व्रीडाहर्षादयो यथासंख्यं व्यभिचारिणः। केवलायामित्यत्र स्फुटतयेति शेषः। साधारणत्वं मुख्यत्वम्। अन्यतमस्यैकस्य द्वयोर्वा अपेक्षया द्वयस्येत्युपलक्षणम् द्वयोरुपादाने एकस्यापेक्षत्वम्।

[वैवि] शेषानिति। तस्य सामान्यतो निर्णीतस्य रसस्य [४]विशिष्यत इति विशेषस्तान्। तत्र शृङ्गारो नाम प्रौढतरपरस्परगोत्थसुरतप्रकृतिः [५]रतिः स्थायिभावः। तत्रालम्बनं नायकौ, उद्दीपनं तयोरेव यौवनादि चन्द्रचन्दनकोकिलभ्रमरनिःश्वासदेशकालविशेषादिश्च। अनुभावाः [६]कटाक्षभ्रूक्षेपालिङ्गनचुम्बनादयः।

सञ्चारिणस्त्वाह··········लिः। [[७]अत आह]
एकोनपञ्चाशदमी च भावा युक्त्या निबद्धा [८]परितोषयन्ति।
आलस्यमौग्र्यं मरणं जुगुप्सा तस्याश्रयाद्वैतविरुद्धनिष्ठम्॥ इति
एकोनपञ्चाशद्भावाश्च व्यभिचारिणः, स्थायिनोऽष्टौ।

---

१. इत्थंभूतलक्षणे। पा० सू०
२. Pt. text reads प्रज्ञाविशिष्टानि for अङ्कानि चिह्नानि।
३. ,, ,, अवहित्थ वेगादीनां रोमाञ्चस्तम्भादीनां for सञ्चारिणामेव हि व्यभिचारिणां, आवेगादीनां, अनुभावादीनां रोमाञ्चस्तम्भादीनामाक्षेपः।
४. ,, ,, त इति विशेषास्तान् for विशेष्यत इति विशेषास्ताः।
५. ,, ,, इति for रतिः।
६. ,, ,, कटाक्षभुजाक्षेप for कटाक्षभ्रूक्षेप।
७. Transcript omits अत आह।
८. Pt. text reads परिपोषयन्ति for परितोषयन्ति।

[वाग्वेदादि] वाग्वैचित्र्यादि चेष्टावैकृतश्चित्तविकारो हासः। तत्कृती रसो हास्यः। तत्रालम्बनं विकृतवेषादिकः कोऽपि। उद्दीपनं [1]चेष्टादि। अनुभावा अक्षिसङ्कोचनवदनस्मेरतादयः। सञ्चारिणोऽवहित्थाग्लानिमूर्च्छादयः।

करुणो बन्धुविभवनाशजनितशोकप्रकृतिः। अत्रालम्बनं बन्धुमरणादिः। उद्दीपनं तद्दाहादि। अनुभावो भूमिपतनरोदनोरस्ताडनादिः। सञ्चारिणो ग्लानिनिर्वेदमूर्च्छादयः।

[2]एवमादिरसस्य च यथा सान्द्रानन्दायतत्वमेव तथोपपादितम**स्मत्साहित्यदर्पणे**। रौद्रोऽपकारिणि प्रौढक्रोधप्रकृतिः। तत्रालम्बनमपकारी। उद्दीपनमपकारादि। अनुभावोंऽशस्फोटनतर्जनादिः। सञ्चारिणो गर्वादयः।

दान-दया-धर्म-परिपोषको वीरः। तत्रालम्बनं द्विजद्विषदार्तपुणचतीर्थादिः। अनुभावाः सर्वस्वत्यागादयः क्रूरसंचारजनितभयस्थायिभावस्त्रीनीचप्रकृतिर्भयानकः। तत्रालम्बनं क्रूरसत्वादि, उद्दीपनं तच्चेष्टादि अनुभावो नयनमीलनगात्रसंकोचनपलायनादिः। सञ्चारिणो जडताग्लानिमूर्च्छादयः। विकृति पूतिमांसादि जुगुप्साप्रकृतिः बीभत्सः। तत्रालम्बनं पूतिमांसादिः उद्दीपनं तत्रैव कृमिपातादि। अनुभावास्तु उत्तमप्रकृतिगता कार्यान्तरव्यासङ्गादयः। अधमगताश्च मुखविकृतत्वनिष्ठीवनादयः, व्यभिचारिणो निर्वेदापस्मारजाड्यादयः। लोकोत्तरस्तु प्रतिभासको विस्मयप्रकृतिरद्भुतः, तत्रालम्बनं दिव्यपुंसादिः अनुभावाः साधुवादशिरोधूननादयः। संचारिणः [3]हर्षोत्साह धृत्यादयः। एते शृङ्गारादयः सात्विकबहुलगीतवाद्यादिपूर्विकाभिनयेन पुरावृत्तानुकारो नाट्यम्। तदाश्रया रसा महर्षिणाऽष्टौ कण्ठोक्ताः। [4]श्रव्येतु महाकाव्यादौ शान्तोऽपि नवमोऽस्ति रस [5]इत्याशयः। तस्य सम्यक् नाट्यपोषकत्वाभावात्। यदाह धनिकः "पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य" इति। तत्र संभोगः संयुक्तनायकविषयः। विप्रलम्भश्च विप्रयुक्तविषयः। संयोगवियोगौ [6]परस्परायत्तनायकरूपौ, तेन दूतीप्रेषणादेः [7]संभोगविषयत्वं ईर्ष्यामानादिश्च विप्रलम्भविषयत्वमविरुद्धम्।

---

१. Pt. text reads तच्चेष्टादि for चेष्टादि।
२. ,, ,, एवमादिरसस्य च यथोपपादित for एवमादिरसस्य च यथा सान्द्रानयतत्वमेव यथोपपादितमस्मत्साहित्यदर्पणे।
३. ,, ,, हर्षधृत्युत्साह for हर्षोत्साह घृत्यादयः।
४. ,, ,, अन्ये तु for श्रव्ये तु।
५. ,, ,, इत्याहुः for इत्याशयः।
६. ,, ,, परस्परो यत्र नापन्नतारूपौ for परस्परायत्तनायकरूपौ
७. ,, ,, संयोगविषयत्वं for संभोगविषयत्वम्।

शून्यमिति। अत्र नम्रशब्दः अन्तर्भूतणिजर्थः तेनालोकननमनयोरेककर्तृकतया पूर्वकाले क्त्वाप्रत्ययः। इह च [1]नायकावलम्बनविभावौ, शून्यवासगृहादिरुद्दीपनविभावः, अनुभावा बालागतादिविलोकनादयः। नायकगताश्च व्याजनिद्रादयः। निद्राया हि व्याजत्वमुद्धतभयानकव्यभिचारित्वम् व्यभिचारिणश्च नियामकागता विलोकनेन शंका उत्थानेन चपलता उत्थानस्य गनैमनित्रासः [?] चिरं निर्णयेन [चुम्बनेन] सुप्तं न वेति सन्देहप्रभवो वितर्कः। नम्रमित्यनेन निभ्रानिश्चयज्ञानेन हर्षः। परिचुम्बनेन औत्सुक्यम्। आलोकनेन च पतनामुखनमनेन च लज्जानिष्ठैव नायकगता च व्याजनिद्राभयेन धृतिः चिरचुम्बनेनौत्सुक्यम् हर्षश्च। एभिश्च साधारण्येन प्रतीतैः साधारण्येनाभिव्यक्तैः सहृदयैरिति भावः। शृङ्गाररसरूपता लभ्यते। एवं वक्ष्यमाणोदाहरणेष्वपि भावादिविवेको बोद्धव्यः। अत्र द्वयोरनुरागयोरनुरागोद्रेकेऽपि नायिकाया औत्सुक्यमधिकम् नायकौत्सुक्यातिरेके पुनरुदाहरति **त्वमिति**। वीटिका ग्रन्थिः। सस्मितमुखी सैव नायिका नेत्रस्य उत्सवो विकासादिः, अपरो विप्रलम्भः। अभिलाषः सङ्गमप्रागभावः। विरह एकस्य द्वयोरपि गुर्वादिवशात्सङ्गमोपरोधः। ईर्ष्या अन्यासक्ते कान्ते नायिकाकोपः। एवं चोपलक्षणम्। तेन प्रणयमानोऽपि संगृह्यते। यदुक्तं मम **साहित्यदर्पणे**—

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदेऽपि [सु] महत्यपि।
प्रेम्णः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना॥ इति सा० द० ३-१९८
प्रवासो भिन्नदेशता। शापो मुन्यादिक्रोधयन्त्रणः।

तस्य चापवादत्वात् पूर्वभेदान्तरसंभवेऽप्यनेनैव व्यपदेशः। **प्रेमार्द्रा इति**। दर्शनादिगत भावव्यञ्जकः कश्चन विशेषः। प्रेम्णः तत्पूर्वको वशीकारः। प्रणयः रहस्यसंवेदनम् परिचयः नयस्तत् भयत्वमिव। निशान्तं गृहम्, वृत्तः प्रवृत्तः, निवर्तनस्य पार्श्वपरिवर्तनस्य व्यतिकरः।............पुण्यं यस्या एवेति प्रकरणादित्यर्थः। सख्यं सौहार्द्रम्। तेन उपदेशोऽर्थात्सखीनां अश्रुभिःपर्यस्तनेत्रोत्पलेति संबन्धः। **प्रस्थानमिति**। अत्र प्रवासस्य भाविरूपो भेदः। यदुक्तं मयैव-**भावीभवन्भूत इति** त्रिधा स्यात्तत्र कार्यज इति। सा० द० ३-२०८ कार्याज्जातः प्रवासभेदः।

त्वामिति। अत्र तवाकृतिलिखनं [लेखनं] कथंचिन्निर्वाह्य पादपतनारम्भे त्वद्विनामलासस्मरणविह्वलान्तःकरण [विपुलान्तःकरण].... ....[3]प्रवाहरूपता-

---

१. Pt. text reads नायकः आलम्बनविभावः for नायकावालम्बनविभावौ।

२. Transcript omits नायिका।

३. Pt. text reads प्रवाहरूपतामाप तैर्वाच्यैः for प्रवाहरूपतामापन्नैर्बाष्पैः।

मापन्नैर्बाष्पैः समन्ताद्दर्शनविघातः क्रियत इति सर्वशास्त्रविदां **श्रीमद्वाचस्पतिमिश्राणां** व्याख्यालिखनमपि [[1]व्याख्यालेखनमपि] गूढतिमित्वन्येषा [गूढमितित्व] एतावत् प[वि]द्यमानसंधानेनैवेदं रसध्वन्युदाहरणम् प्रबन्धपर्यालोचने तु विप्रलम्भसञ्चारी उन्माद एव ।

आकुञ्चेति । थादिति [थूदिति] प्रहारशब्दानुकरणम् । अत्र विष्ठरशर्मा [विष्णुशर्मा] आलम्बनम् । प्रहारदानादि[2]रुद्दीपनम् । कपोलोछ्वसनदृष्टिसङ्कोचादयो हर्षावहित्थाश्चानुभावव्यभिचारिणः । ... ... अपि सामर्थ्यात् नट्याः । [सामर्थ्याल्लभ्याः] एवमन्यत्रापि ।

ग्रीवेति । पश्चादर्थं ....ति उच्छ्राय उच्छूनता । पिण्डी जंघोर्ध्वभागः । रङ्कश्चिरदुर्लभताहारः । करङ्को अस्थिशेषम् । शिरःस्थपुटम् [4]विकटगतीविभावाः ।

न तिरोधीयते स्थायी, तैरसौ पुष्यते परम् इति रतिलक्षणम् । यथा **मम साहित्यदर्पणे** (३.१७६) रतिर्मनोनुकूलेऽर्थे मनसः प्रवणायितमिति । इष्टं च [इयंच] मदनाविष्टस्त्रीपुरुषनिष्ठैव श्रृङ्गारस्थायी ।

व्यभिचारिण इति ।
विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः ।
स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नाः कल्लोला इव वारिधौ ।।

तत्र तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादिश्चिन्ताग्लानिदैन्यादिकृत् स्वावमाननं निर्वेदः ।[5]
सदृशदर्शनादिजो क्रमानुमानादिकृत् वासनोद्बोधः[6] स्मृतिः । यथा मम......

[7]भ्रमयति समवायं स्मेरवक्त्रारविन्द—
स्फुटदधरपुटं तं दर्शित .... विभेदम् ।
[8]अलसचलितभावं किञ्चिदाङ्गं ।
[9]केवलयति [कवलयति च] मनो मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षः ।।

---

१. Pt. text reads व्याख्यानमपि for व्याख्यालेखनमपि ।
२. Pt. text omits प्रहारादिरुद्दीपनम् ।
३. Pt. text reads अनुक्ता मपि ।
४. ,, ,, विकटगतविभावः । for विकटगतीविभावाः ।
५. Transcribed copy omits स्वक् सूत्रवृत्या भावानांमन्येषामनुगामकः ।
६. Pt. text reads वासनोद्वेगः for वासनोद्बोधः ।
७. ,, ,, स्नपयति for भ्रमयति ।
८. ,, ,, स्फुटदधरपुटान्त for स्फुटदधरपुटं तं ।
९. ,, ,, अलसचलितमौर्वी for अलसचलितभावं ।

हर्षशोकप्रहारेणोत्कण्ठादिजोऽस्थानहसितगीतप्रलपितादिकृच्चित्तसंमोह उन्मादः।
यथा ममैव—किं कन्दर्पमुखं विधाय मधुपैः रेतैःनवैः पल्लवैः।
श्येतिश्च्युतशरैः करोषि जगतां जेतुं प्रयासं स्वधा[1]।
निद्रातुं शयितुं प्रयातुमथवा स्थातुं प्रभुः को भवेत्।
एकोऽसौ कलकण्ठकण्ठकुहरे जागर्ति चेत्पञ्चमः॥

एवमन्येषामपि व्यभिचारिणां कारणकार्यस्वरूपोदाहरणानि लोकप्रसिद्ध्या मदीयसाहित्यदर्पणोक्तरीत्या बोद्धव्यानि। भावाश्चित्तवृत्तयो नाम। उद्देशतः त्रयस्त्रिंशदुक्ताः। अन्या अपि चित्तवृत्तयः एषामेव विभावानुभावरूपतया [3]एष्वेवान्तर्भवन्तीत्याशयः। किञ्च रत्यादीनामपि स्थायित्वाभावे सञ्चारित्वमेव। तल्लक्षणायोगात्। तथा हि—

हासक्रोधादयः शृङ्गारवीरादौ [4]लवणोदकप्राये स्थायिनि……[5]प्राया उन्मग्ननिमग्ना दर्श्यन्ते [दृश्यन्ते]। **अयमेव विशेषः**। निर्वेदादयः पुनः व्यभिचारिण एव न कदाचन स्थायिनो भवितुमर्हन्ति। ये स्वभूत [?] विक्रमोर्वशीय मदीयचन्द्रकलानाटिकाप्रभृतिषु तु उन्मानादादे [उन्मादादे] ग्रन्थव्यापित्वं। न[6] पात्रे धैर्यम्। तदुक्तं **मम साहित्यदर्पणे**—

उन्मादेन तु स्थायिपत्रे न स्थैर्यमेति।

यदिति। यच्च निर्वेदस्यापि भावतामवलम्ब्य ग्रन्थकृता अवान्तररसस्वीकारः तत् **प्राचीनस्य कस्यचिदाचार्यस्यानुरोधेनैव**। निर्वेदस्य [8]स्वावमाननरूपत्वात्। [9]विषयालम्बनप्रत्ययमात्रताद्बाह्यसञ्चार्येव भवितुमर्हन्ति। शान्तस्तु शमस्थायिभावो नवमो भवितुमर्हति। [10]तदुक्तं तत्रैव—(३-१८०)।

---

१. Pr. text reads वृथा for स्वधा।
२. See Sahityadarpana तृतीय परिच्छेद।
३. Pr. text reads एष्वेवान्तर्भवितुमर्हति for एष्वन्तर्भवन्ति।
४. ,, ,, लवणाकर इव for लवणोदकप्राये स्थायिनि।
५. ,, ,, Transc. copy omits बुद्बुदप्राया।
६. नतूपात्तस्थैर्यम्।
७. ,, ,, निर्वेदस्थायिभावतां for निर्वेदस्यापि भावतां।
८. ,, ,, स्वावमाननमात्रत्वात् for रूपत्वात्।
९. ,, ,, विषयालम्बनमात्रत्वाच्च for विषयालंबनप्रत्ययमात्रत्वात्।
१०. ,, ,, तदुक्तं for यदुक्तम्।

शमो निरीहावस्थायां आत्मनि विश्रामजं सुखमिति । यदुक्तं कृष्णद्वैपायनेन—

यच्च कामसुखं लोके यच्च किञ्चित् महत् सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥

स्त्रैणं स्त्रीसमूहः । संप्रत्युद्देशक्रमप्राप्तान् भावादीन् रूपयति **रतिरिति**। अञ्जितो मुख्यतया यद्यपि काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यतया आस्वाददशायां गुणप्रधानभावाभासो नास्ति । तथाप्यास्वादोत्तरकालं विवेचकैरयमनुभूयते । **तदुक्तं तत्रैव साहित्यदर्पणे**[1]—"यथा मरीचखण्डादेरेकीभावेऽपि पानके तत्रैकं कस्यचित् क्वापि तथा संचारिणो रस" इति । योग्यता माहात्म्यम् । [2]अस्याश्च देवताविषयरतेरपि स्वीकारेणाहङ्काररहितत्वे शान्तेऽन्तर्भावः ।

रसाभासाः

क्वचित् स्थायिनामपि प्रकरणपर्यालोचनया [3]परस्परं रागप्रकर्षपरिपोषराहित्यभावत्वैव । यदाह—

"हरस्तु किञ्चित् परिवृत्त धैर्य" इत्यादौ । अत्र च[4] विषयानौचित्यं त्रिषया[5]……भासः । अनौचित्यप्रवृत्तित्वं च भरतादिप्रणीतश्रृङ्गारादिरसलक्षणात्मकदेशमात्रयोगे बोद्धव्यम् । तच्चाधममात्रगतत्वे तिर्यगादिनिष्ठत्वे बहुनायकनिष्ठत्वे[6] ।

हास्याभास इत्यादि । **स्तुम इत्यादि** । अत्रैकस्या नायिकाया बहुविषया रतिः प्रतीयते [7]तत्राह **अत्रेति** । स्तुव [स्तुम] इत्यनेनानुगतं यं विना न रस इति रमणव्यापारोपादानम् । आदिशब्दात् कः प्राणान् विलेभ इत्यादिनानुगतं यं

---

१. Sahityadarpana reads : "यथा मरीचखण्डादेरेकीभावं प्रपाणके । उद्रेक : कस्यचित् क्वापि तथा संचारिणो रसे ॥ (३-२६१-२)
२. Pt. text, omits अस्याश्च ।
३. ,, reads परस्परानुराग for परस्परं राग ।
४. omits च ।
५. Blank sems nonethlecss.
६. Pt. text reads वा श्रृङ्गाराभासः हासस्य aftor बहुनायकनिष्ठत्वे ।
७. ,, तदाह for तत्राह ।

[1]मृगयस इत्याद्यावन्वेषणादि व्यापारोपादानं कतृ तस्या अनेककामुकविषयमतिना[2] संव्यनक्ति। तथा हि। यदि ह्यत्र बहुव्यापारोपादानं एक विषयं स्यात् यच्छब्दस्यैकदैव निर्देशः स्यात्। तदत्र स्तुत्यादिमुख्यार्थेन बाधितु सोपहासोत्प्रासका[3]……… नेनोचितप्रवृत्तस्य श्रृङ्गारस्याभासतामभिव्यनक्ति पर्यन्ते हास्यं परिपोषयन्तीति भावः। [4]**एकेति**। स्मेरं ईषद्विकसितं अत्र प्रकरणवशात् कस्यचित् दुर्भगस्यार्थे निर्विरित्यमानायां [निवर्त्यमानायां] नायिकायां चिन्ताख्यो भावाभासः।

मात्मस्येति [**भावस्येति**] **तथेति**। नान्नादावपि भावशान्त्यादिरिति **भावः**। **वीररभसेर्ष्या न** [?] उत्साहवशेनालङ्कारसमुद्गमः प्रकर्षः।

भावेति। भावा व्यभिचारास्तेषां प्रशान्त्यादयश्चेति भावः। **राजेति**। **यथा विवाहप्रवृत्तो भृत्यो राज्ञाप्यनुगम्यमानो लोकैराबद्धमुखे सुखतया**[5] इत्यर्थः।

इदञ्च व्यासवाल्मीकिकालिदासप्रभृति[6] रगुंफजीवित[7] [रत्युपजीवित] **भूतस्यासंलक्ष्यक्रमरूपस्य रसादेस्तत्वं**[8] परकीयग्रन्थव्याख्याप्रसङ्गेन स्तोकस्तोकमुक्तं अल्पेनापि प्रसत्तेन [प्रसङ्गेण] सन्दर्भेण सशेषविशेषमवगन्तुकामा **मदीयसाहित्यदर्पणमवलोकन्तु**[9] विद्वांसः।

शब्दशक्त्युद्भवध्वनिः

संप्रति क्रमप्राप्तं विवक्षितान्यपरवाच्यभेदस्य लक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यार्थवादपूर्वकं विभागमाह **अन्विति**। [10]अनुस्वानमनुरणनं तत्सदृशः, अत एव संलक्ष्यः,

---

१. Pt. text reads यं मृग for यं मृगयस।

२. ,, reads ०० विषयमभिलाषं for विषयमतिना।

३. Transcript omits कुर।

४. Pt. text राकेति for एका० this ms. might have followed the reading "एका सुधाकरमुखी।

५. Pt. text adds प्रेक्षत after सुखतया।

६. ,, adds महाकविभिः after ०० प्रभृति

७. ,, reads ००० रनुगम्यजीवित for रत्युपजीवित।

८. ,, reads रसादेस्तावं for रसादेस्तत्वम्।

९. See S. D. ३—२६७.

१०. Pt. text reads अनुस्वानेऽनुरणनं for अनुस्वानमनुरणनम्।

[1]क्रमप्रतीतेः पौर्वापर्यस्य तदुभयशक्त्या उत्थानमुखार्थात्। [3]व्यङ्ग्यस्य [श्च] यत्रेति विग्रहः। वृत्तावपि शब्दशक्तिमूलं प्रतीतिप्रधानबीजं यस्य तथाविधोऽनुरणनरूपो यत्रेति समासः। **एवमन्ययोरपि**। शब्दात् शक्तेः। अनु [अर्थ] शक्तेस्तु [4]साचिव्यमात्रमिति भावः। **प्रधानत्वेनेति**। गुणीभूतव्यङ्ग्यनिरासः। शब्दस्य च .... रुद्भवः, अर्थात् व्यङ्ग्यस्य यत्र काव्यभेद इति समासः। **अलङ्कारमिति**। अलङ्करणमलङ्कारः। स न विद्यते यत्रेति समासः।

उल्लास्येति। अत्र कम्पिण [किं रण] नृपतिः [5]ग्रन्थकृद्व र्णनीयः। तेनाभिधेयोऽयमर्थः। येन देवेन राज्ञा कालो विप्रसंहर्ता [विश्वसंहर्ता]। करवालः खड्गः स एव महदम्बु धाराजलं वहतीति महाम्बुवाहः, तदुल्लासि इत्यादिरिति केचिद्व्याचक्षते। अन्ये तु करवाल एव महाम्बुवाहो मेघ इति रूपकसमासं स्वीकुर्वन्ति।

नन्वेवमेकदेशविवर्तिरूपकमिति द्वितीयार्थस्य स्फुटाभावात् कथमिहोपमाध्वनिरिति चेत् न तथाहि यत्र "जल [द] भुजगजं विषमित्यादौ गरलत्वारोपणं विना जलदभुजगयोः सादृश्यमस्फुटं तत्रैव [6]रूपकाङ्गीकारो न्याय्य इति। इह तु खड्गमेघयोः सादृश्यं व्यक्ततया परसाचिव्य[7]मनपेक्ष्य स्वमात्रविश्रान्तमिति न रूपान्तरापेक्षं यश्चात्र कालकरं कुजरश्मिं वालमभिनवमम्बुवाहमुल्लासस्य [?] देवेन मेघाधिकारिणा धाराकारैर्जलैरित्यादि द्वितीयोऽर्थःस्फुरति [8]तस्यानुभवसिद्धस्याशक्यापह्नुवस्याभिधया नियन्त्रणात् व्यञ्जनयैव बोद्धुमुचितस्यासंबद्धत्वं मा प्रासाङ्क्षीदिति [9]मेघाधिकारिणोरुपमानोपमेयभावः कल्प्यत इति भावः।

तिग्मः शत्रुषु रुचिरो मित्रेषु प्रतापो यस्य विधुराणां शत्रूणां, मधुरा मनोहरा लीला चेष्टा यस्य मतिमानयोस्तत्वेन वृत्तिर्यस्य, प्रतिपदं पक्षाणां सहायानामग्रणीः। तत्रास्यार्थस्य राजस्तुतेः प्रकृतस्याभिधेयत्वम्। द्वितीयार्थश्चातिग्मरुचिः सूर्योऽपि

---

१. Transcript reads क्रमप्रतीतेः पौर्वापर्यस्य for क्रमः पौर्वापर्यम्।
२. ,, omits तथाविध व्यंग्यस्य स्थितिर्यत्र ध्वनौ काव्यभेद स शब्दार्थस्य।
३. Pt. text reads व्यंग्यो यत्रेति for व्यंग्यश्च यत्रेति।
४. ,, ,, साचिव्यमिति for साचिव्यमात्रमिति।
५. Transcript reads ग्रथनीयः for ग्रन्थकृत् वर्णनीयः।
६. ,, reads रूपकालङ्कारो for रूपकाङ्गीकारो।
७. ,, reads मपेक्ष्य for मनपेक्ष्य।
८ Pt. text reads तस्याप्तु भवसिद्धस्य for तस्यानुभवसिद्धस्य।
९. ,, adds फणि before मेघाधिकारिणो।

प्रतापरहितः, विधुश्चन्द्रोऽप्यनिशाकरः। मधुर्वसन्तोऽपि लीलारहितः। मतिमानपि अतत्वेऽवस्तुनि वृत्तिर्यस्य। प्रतिपत् तिथ्यादिरपि पक्षस्य नाग्रणीरिति विरोधाभासो व्यङ्ग्यः।

अत्रेति। तिग्मरुचिरप्रताप इत्यादिपदेषु खण्डीकृतेषु योऽसौ विरोधाभासः स्फुरति तेषां पदानां व्यङ्ग्य इत्यर्थः। समितः सङ्ग्रामात्। प्राप्तैरुत्कर्षैरमितः अपरिमितः असन्ता अनन्तः, अहितः शत्रुः, मानमितं तेन हीनः कथं तेन युक्तः, हितेन रहितः कथं तेन युक्त इति विरोधः।

अत्रापीति। विरोधस्याभासप्रतीतिः। कुपतिमपि कलत्रवल्लभमित्यादौ त्वपिशब्दबलात् झटिति विरुद्धार्थ एव प्रतिभासते। अन्यथा हि शब्दस्य निरर्थकतापत्तेः। पृथिवीपतित्वाद्यर्थस्य तु प्रकरणादिपर्यालोचनयैव बोध्यत्वाद्विरोधालंकारस्येव प्रतिभास इति विरोधालङ्कारस्य व्यङ्ग्यत्वमेव। एवं पदस्य समंगामंमस्य त्व [?] विच्छित्याशयेनोदाहरणद्वयम् [?]।

[1]उपादानमुपकरणं चित्रं नानाप्रकारमालेख्यं च। कला शक्तिः। अत्र शिल्पिभ्य उत्कर्षप्रतीतेर्व्यतिरेकालङ्कारः।

ननूक्तं व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनिरिति। इह च व्यङ्ग्यानामलङ्काराणां प्राधान्येऽलङ्कारमेव [अलंकार्यमेव] तत्कृतोऽलङ्कारत्वा·· ····[2]। यदाहु :—

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् पवक्ष्यते [प्रचक्षते]। इति अत आह **अलङ्कार्यस्यापीति**। श्रमणः पाखण्डविशेषः। न च रसाद्युत्कर्षकत्वमात्रेणालङ्कारता, वाच्यवाचकालङ्करणरसाद्युत्कर्षत्व एव हि तथाङ्गीकारात्। रसाद्यपेक्षया पुनरप्राधान्येऽपि न काचित् क्षतिरि [त्यु] क्तमेव।

[3]वस्तुध्वनीनुदाहरति **यत्विति**।

पथिक नात्र प्रस्तरोऽस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे।
उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य [यदि वससि तद्वस]॥

---

१. Pt. text reads उपादानमुपकरणत्व for उपादानमुपकरणम्।

२. Blank।

३. Pt text omits वस्तुध्वनीनुदाहरति यत्विति।

स्तृणादिशय्या, प्रस्तराः पाषाणाः, पयोधरो मेघः, व्यंग्यपक्षे स्रस्तरं शास्त्रं, रत्याद्यनुशासकम्। उन्नतपयोधरां मामित्यर्थः। न चेह प्रस्तरशब्दस्य शास्त्रार्थत्वे नोपमाध्वनिः सादृश्यस्याविवक्षितत्वात्। रहस्यसङ्गोपनार्थ एव हि द्व्यर्थशब्दप्रयोगः।

शनिग्रहः। अशनिः कुलिशम्। अत्रैकयोरेकविषयाभावात् न विरोधालङ्कारः। उदारो महान् अनुगता दारा यस्येत्यनुदारः। अत्र तु विरोधालङ्कार एव चकारस्य [चमत्कारस्य] समुच्चयार्थत्वेनापि गतार्थत्वान्न विरोधालंकारस्य वाच्यत्वम्। अत्रेति। विरुद्धौ शन्यशनी।

अर्थशक्त्युद्भवध्वनिः

अर्थशक्त्या उद्भवः [१]अर्थात् व्यङ्ग्यस्य यत्र काव्ये, तेन कविना उम्मितस्य काव्ये पूरितस्य निबद्धस्येति यावत्। न खलु कवेस्तन्निबद्धस्येव रागाद्याविष्टिता, तेन प्रौढोक्तेस्तन्निबद्धस्य वक्तृप्रौढोक्तिरधिकं सहृदयचमत्कारिणीति पृथगुक्ता। यत्र यतः अलस अप्रसिद्ध। [?]

अलसशिरोमणिधूर्तानामाग्रिमः[३] पुत्रि धनसमृद्धिमयः।
इति [४]नलिनी नताङ्गी प्रफुल्लविलोचना जाता॥

नताङ्गीति वेश्याया विशेषणम्। अत्रेति। वाच्येन वस्तुना मयैवोपभोग्य इति वस्तु व्यज्यत इति संबन्धः। अहं तु ध्वन्या [अहं त्वदन्या or अहं तु धन्या] उक्तप्रकाररागावेशदायि वल्लभे[५] त्वयीति भावः।

दर्पेति। गन्धगजो मत्तगजः निम्नमर्तािशिष्टम्। [६]कषाया रक्ता। अत्र[७] त्वुपमानेन हि यस्य कस्यचित् सदृशं वस्तु तस्य कार्यं करोति। तेन कालीकटाक्षतया संभाव्यमानः कृपाणः दृष्ट इति

---

१. Pt. text reads अर्थ व्यंग्यस्य यत्र काव्येति न कविना for अर्थात् व्यंग्यस्य यत्र काव्ये, तेन कविना उम्भितस्य।

२. Pt text reads निरुद्धस्येति for निबद्धस्येति यावत्।

३. Pt. text reads धूर्तानामग्रणीः for धूर्तानामग्रिमः।

४. ,, reads भणितेन for नलिनी।

५. ,, reads वल्लभतयेति for वल्लभे त्वयि।

६. ,, omits कषाया रक्ता।

७. ,, omits त्वुपमानेन।

संभावनोत्थानादुत्प्रेक्षैवेति **चण्डिदासपण्डितः** । **एतच्चिन्त्यम्** । तथाहि कालोकटाक्षदर्शिनां भयक्षयो भवति । तत्कृपाणदर्शिनामपि वैरिणामुपमाया युगवत्वात् [युक्तत्वाव] । इह च साधारण-धर्मबिम्बप्रतिबिम्बभावो नोत्प्रेक्षायां घटत इति वादिनं **श्रीधर-सांधिविग्रहिकमाक्षिपन्तो** यदात्मनो विरचितं ।

कण्ठे लुठत् काचन यक्षसूत्रं

संवीक्ष्यमाणः शितरामधैर्यः ।

श्यामोपभासे तडितोपगूढ

सशब्दलाकः [लसद्बलाकः] किमु वारिवाहः ।। इत्यादिश्लोकं दर्शयति **तदप्यविचारिताभिधानम्** । साधारणधर्मस्य बिम्बप्रति-बिम्बतया निर्देशे उत्प्रेक्षाबीजस्याध्यवसायस्यासंभवात् विषयनि-गरणेनाभेदप्रतिपत्तिविषयिणो ह्यध्यवसायः स च कुतो भिन्नसा-धारणधर्मतया निर्दिष्टः स्यात् ।

अध्यवसायाभावे च किमुशब्दमात्रस्य नोत्प्रेक्षाद्योतकत्वं किं च किमु शब्दप्रयोगो न घटत इत्यलं बहुना ।

गाढेति । **विरोधालङ्कारेणेति** विरोधमूलेन कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्यय-रूपेणातिशयोक्तयलङ्कारेणेत्यर्थः । तथाहि स्वाधारनिदर्शनं [स्वाधरदर्शनं] कारणम् । वैरिस्त्रीणामोष्ठानाञ्च कान्तदन्तक्षतमोचनं कार्यभूतं समकालतया निर्दिष्टम् । **अधरेति** । अधरो निर्दष्टश्च, शत्रवो व्यापादिताश्चेति तुल्यमेककालं[१] योगो ययोस्तौ तुल्ययोगिनौ । तयोर्भावस्तुल्ययोगितेति व्युत्पत्या समुच्चयालङ्कारो व्यज्यत इति भावः । न तु प्रकृताप्रकृतसमानगुणक्रियासंबन्धरूपा [२]तुल्ययोगिता । ममेति निदर्शनरूपः । क्रूरपिशाचैर्ममाधरं बलिरूपं [विलरूपं] प्राप्य अन्यान् धनान् सुखिनः करोत्विति बुध्या मुहुर्निजाधरं दष्टवानिति तस्य राज्ञो भूतिरुत्प्रेक्ष्यते [३]संभाव्यते ।

---

१. Pt. text reads तुल्यमेव कालं for तुल्यमेककालम् ।

२. ,, reads योगिता for तुल्ययोगिता ।

३. Pt. text omits संभाव्यते ।

ततश्चात्र समुच्चयोत्प्रेक्षयोरेकत्रायान्न [त्रात्र] प्रवेशलक्षणः सङ्करः। प्रथमः प्रधानं फलिनम्तरम्। केशेष्विति। केशेषु बलात्कारेण तेन समरे जयश्रीर्गृहीता यथा कन्दराभिर्विबुधा [धुरा] स्तस्य च दृढं कण्ठे संस्थापिताः।

तस्य विधुरा इति संबन्धः। कण्ठे संनिवेशे इह चोत्प्रेक्षाव्यञ्जकत्वम् समासोक्ते तु कंदरा स्वस्त्रीव्यवहारसमारोपं विना उद्दीपितमदना इवेत्युत्प्रेक्षाया असंभवात्।......

तच्चेदं व्यस्तकव्यञ्जत्वे उदाहरणं इति प्रकारान्तरेण व्याचष्टे। काव्यहेतुः काव्यलिङ्गं, तस्य हि समक्षं जयश्रीग्रहणात्। भीती [भीत्या] शत्रवः पलायिता इत्येव स्वरूपं दृढं कण्ठे स्थापिता इति भागश्चापह्नुतेर्व्यञ्जकः। किञ्चात्रोत्प्रेक्षापह्नुतिसन्देहे न [हैः] सह काव्यलिङ्गमेकव्यञ्जकानुप्रविष्टम्।

गाढालिङ्गनरभसोद्यते दयिते [१]लघुमुपसरति।
मनस्विनीनां मानः पीडनभीत इव हृदयात्॥

लघु शीघ्रं। [२]अत्र चालिगनोद्यममात्रेणैव वाच्यस्य सिद्धे प्रत्यालिगनप्रसादहसितादीनां न तदङ्गत्वम्।

मा ब्राह्मणमिव हसन्ती कविवदनाम्बुरुहबद्धविनिवेशा।
दर्शयति तु ? बल [भुव] नमण्डलमन्यदेव जयति सा वाणी॥
ये लङ्कागिरिमेखलायां स्खलिता संभोगखिन्नोवशी [खिन्नरगी]
स्फारोत्फुल्लफलावलीकवलना [ने] प्राप्ता दरिद्रत्वम्।
त इदानी मलयानिला विरहिणीनिःश्वाससंसर्गिणो [संपर्किणिः]
जाता झटिति शिशुत्वेऽपि बहलास्तारुण्यपूर्णा इव॥
सखि विरचय्यमानस्य मम धीरत्वेनाश्वासम्।
प्रियदर्शनविश्रृङ्खलक्षणे सहसा तेनापसृतम्॥

अत्र विभावनोत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः।

आर्द्रार्द्रं करजलक्षितैस्तव लोचनयोर्मम दत्तः।
रक्तांशुकं प्रसादः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते॥

---

१. Pt. text reads लघुसमपसरति for लघुमुपसरति।

२. ,, reads तत्र च for अत्र च।

३. Pt. text reads रदनखक्षतैः for करजलक्षितैः।

[1]तत्रार्द्रार्द्रकरजरदनक्षतैर्मम लोचनयोरिति संबन्धः ।

रक्तोंऽशुरेव रक्तांशुकम् । अत्रेति । उत्तरालङ्कारेण ।

मम लोचने कोपेन रक्ते अपि तु रक्तांशुकवती इत्यपह्नुत्यलंकार सविवेनेति विशेषः [ध्वनिरिति शेषः]

महिलासहस्रभृते तव हृदये सुभग साऽमान्ती ।

दिवसमनन्य [कर्मा अङ्गं तनु कमपि तनयति] ।।*

मन्मथेति पदद्वयञ्च । तारका नक्षत्राणि अक्षिणी कनीनिका च । श्यामा रात्रिर्नायिका च ।[1] अत्र रात्रिनायिकयोरुपमानोपमेयभावो व्यङ्ग्यः । श्यामादिपदस्थाने रजन्यादिपदनिक्षेपेऽपि, क सानन्दनं न करोत्युक्ते कान्तासादृश्यं.........च्छब्दार्थयोरप्यत्र शक्तिदार्ढ्यमिति **चण्डिदासपण्डिताः** ।

श्रीधरसांधिविग्रहिकस्त्वाह—यत्र एकदेशस्याशब्दशक्तिरेकदेशान्तरस्था च वक्रौचित्यादिसहकृतार्थशक्तिर्व्यङ्ग्यं प्रति व्याप्रियते तत्रोभयशक्तिमूलत्वम् । तेनात्र निशानायिकयोरुद्दीपनालम्बनविभावयोः औपम्यपर्यन्तप्रतीतिः श्लिष्टं, शब्दमाहात्म्यात् विप्रलब्धस्येति चिन्त्येति सानन्दमित्यादिना यो जगदपि सानन्दं करोति स मामेव तथा न करोतीत्यदि स्वाभिप्रायस्याभिव्यक्तिरर्थशक्तिमाहात्म्यात् ।

तेन पंथिअण एत्थेत्यादिशब्दशक्तिमूलोदाहरणादस्य भेदः । अहं तत्र श्यामाशब्देन वाच्याया रजन्याः नायिकासामान्यप्रतीतेः प्रयोजनकेऽतन्त्रेत्यादौ तावकेत्यादौ च विशेषणद्वयचन्द्रतारकापदयोः परिवृत्यसहत्वं दीपितमन्मथेतिविशेषणेन सर्वमपि पदं परिवृत्य सह अत्रोभयशक्तिमूलत्वं शब्दस्य परिवृत्तिसहत्वमित्ययमेव हि सर्वत्र शब्दार्थशक्तिमूलस्य व्यवस्थापनम् । अत एवेत्यस्य बहुपदनिष्ठत्वेनैव संभवाभिप्रायेण ग्रन्थकृ तु [ग्रन्थकृत्] कृत्यपदनिष्ठत्वं नास्तीति वक्ष्यति ।

पंथि अण एत्थेत्यादौ तु सहयोः सत्यशब्दयोरेव व्यञ्जकत्वमिति शब्दशक्तिमूलत्वं, व्यञ्जकस्य द्विशब्दनिष्ठत्वेऽपि पदसमु-

---

१. ,, reads तवार्द्रार्द्र for तत्रार्द्रार्द्र ।

*Four lines are left blank in the transcript beyond this.

दायनिष्ठत्वाभिप्रायेण वाक्यनिष्ठत्वं, उल्लास्यकालकरवाल इत्यादौ वाचकशब्दादिपदानां राज-मेघगर्जितरूपशक्तिविशेषाभिधायकत्वेन परिवृत्यसहत्वमेवेत्यभिप्रायवान् **ग्रन्थकृत्** शब्दमात्रशक्तिमूलत्वे तदुदाहृतवान् ।

अष्टादशेति । अविवक्षितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः । विवक्षितान्यपरवाच्योऽसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वेन च, व्यंग्यत्वशब्दार्थोभयशक्तिमूलत्वेन च पञ्चदशेति । नायकश्च नायिका च तौ नायकौ तयोः, अन्येषां रसानां भावादीनाञ्च ।

वाक्य इति । व्यर्थ [द्व्युत्थ] उभयशक्तिमूलः । एवं व्यंग्यभेदादेव व्यञ्जक भेदः । अन्ये उक्ताः सप्तदश भेदाः । **वाच्येति** । वाच्यादुत्पन्नो व्यङ्ग्यो वर्तते यस्यां सा वाचकव्यङ्ग्या । **अयमाशयः** । एकमेव पदं तथा व्यङ्ग्यं बोधयति, पदान्तराणां तु सहकारिमात्रेति ।

अस्येति । अत्र पद्ये एकैकवाक्येषु एकैकपदानामेव मुख्यार्थे बाधितया लाक्षणिकता ।

खलव्यवहारा दृश्यन्ते दारुणा यद्यपि तथापि वीराणाम् ।
हृदयवयस्यबहुमता न खलु व्यवसाया विमुह्यन्ति ॥

हृदयमेव वयस्यः सखा, तेन बहुमता परिगृहीताः । अत्राचेतनस्य व्यवसायस्य विमोहो मुख्यार्थे बाधितः स्थगितत्वं नयति । अत्र व्यामोहस्थगनयोः सामान्यविशेष-भावादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यो ध्वनिः, सर्वावयवगतः कोऽप्यतिशयो नारण्यां [नायिक्यां] तत्सौन्दर्यकान्तिरुज्वला पृथक् पृथगवयवाश्रिता । अत्र रसप्रतीते विभावादिसामग्रीसाध्यत्वेऽपि तद्विशेषवोत्तधिकानां [बोधितानां] तदादिपदाना-मेव प्राधान्यम् ।

धृतिः धैर्यं वच्चधानदृढं [?] स्वीकुरु भीतं भयचेष्टायुक्तमाननं यस्याः सा तथा तेनाति··········भसेनार्थश्च प्रतीयमान उपमायां पर्यवस्यति । भुक्तिर्भोगः मुक्तिर्निःश्रेयसं इतरव्यापारव्यासंगपरित्यागसुखञ्च ।एकान्ततः परमार्थस्वरूपं सङ्केतस्थानञ्च । सदागमः सच्छास्त्रं, सतः पुरुषस्यागमनञ्च । **अत्र** परमार्थस्य द्वितीयानुरूपरहस्यसङ्गोपनार्थमेवाभिधानात् नोपमाध्वनिः किन्तु शब्दशक्तिमूलो वस्तुध्वनिरेवायम् ।

[१]अर्थशक्त्युद्भवभेदेषु उदाहरति **सायमिति** । [२]न विद्यते मीलनव्यति-करः संपर्को यस्य तदमीलन [व्यति] करं यथा स्यात्तथा असितुं स्थातुमित्यर्थः ।

तदप्राप्तीति । मुक्तिं गुरुजनयंतु [??] त्रणामा [त्राणाय] मोक्षं च "न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति", अत्रैव समवलीयन्त इति श्रुतेः, निरुच्छ्वासतया मोक्षेऽपि संबन्धः । अत्र भगवद्वियोगजं दुःखं तदनु ध्यानजं सुखञ्च जन्मसहस्रोपभोग्य सुकृतदुष्कृतफलराशितादात्म्येनाध्यवसितमिति अशेषवय [चय] पदाद्यतिशयोक्ती व्यज्येते [व्यज्यते] । अक्षणोऽन्वयः [अनुत्सवः] अवत्वं ररक्षहेतु [रक्षतु] अव्यसनं मेषाणां [३]असनं यत् तत्र क्षणदा कथमक्षणदेति विरोधालङ्कारः । सोंगमुत्थानहेतुर्य-स्येति विग्रहः ।

तव वल्लभस्य प्रभाते आस्तादधरोम्लानकमल [दलम्] ।
इति नववधु [धूः] श्रुत्वा करोति वदनं महीसंमुखम् ॥

अवनतं लज्जयेति भावः । मिलद्विपदं "मिलाण कमलदलो" इति समस्तपदं ।

[४]रात्रिषु चन्द्रधवलासु ललितमास्फाल्य [५]यश्चायम् ।
एकच्छत्रमेव करोतीति [६]त्रिभुवनराज्यं विजृम्भमाणः ॥

तेभ्यः कामिभ्यो योऽसौ स्मरभ्यादेश [स्मरस्यापदेशो] कश्चित् पराङ्मुख इति । तेभ्य इत्यत्र निर्धारणे पंचमी । पक्षस्यानुमानविरुद्धत्वात् ।

[७]आज्ञाप्रधानो राज्ञः कर्म राज्यान्तेन भव............... [राज्यं त्रिभुवनं] पद्यार्थव्यञ्जकता । अदाने कुटिले सकलपुरुषसिहस्तत्वात्, वयसि यौवने, अवस्था विमर्दोत्पदाद्याः [?] कार्यमाणोऽपि पुनः सन्तापकदम्बितेन [कदर्थितेन] हृदयेन

---

१. Pt. text reads अर्थशक्तिमूलेषु for अर्थशक्तयुद्भवभेदेषु ।
२. ,, reads न विद्यते मिलन व्यतिकरः for न विद्यते मीलन व्यतिकरः ।
३. ,, [illegible]नं for असनम् ।
४. ,, reads रात्रीषु for रात्रिषु ।
५. ,, reads यश्चापं for यश्चायम् ।
६. Trasncript reads त्रिभुवनं ।
७. Pt. text reads आज्ञाराधनो for आज्ञाप्रधानो ।

[1]स्तनभरवयस्येन विशुद्धजातिर्न च तमस्याहारः। विशुद्धाभिजलाहे आश्रयार्थ [2]कदाचिच्चलति स ....।

समुग्धः श्यामलांगो धम्मिल्लः कलितललितनिजदेहः।
[3]तस्यानुग्धादवनं गृहीत्वा स्मरः सुरतसङ्गरे जयति ॥ [4]धम्मिल्ल एव स्मर इति रूपकम्।

[5]नवपूर्णिमामृगाङ्कस्य सुभग [कः] त्वमसि भण मम साद्यं [सत्यं]
का सौभाग्यसमग्रा प्रदोषरजनीतखाद्य [नीव तवाद्य]

अत्र नवपदेन नवमत्वं पूर्णिमापदेन [6]नायिकान्तरसंसर्गः। ख्यातेः कलङ्कत्वम्, प्रदोषपदेन प्रकृष्टदोषत्वं, रजनीपदेन रागित्वम्।

सखि निधुवनसमरंगपाली सख्या निबिडतया।
हारो निवारित एव तद्धियमानस्तः [उच्छियमाणस्ततः] [कथंरमितम्]॥

अङ्गपाली आलिङ्गन विशेष एव सखी तद्धियमानो [तदुच्छ्रियमाणो] आर्धधीमदत् [7][?] [8]अन्योन्यांगस्पर्शविघ्नदायित्वादिति भावः। निबिडा दृढा विश्वस्तः। अत्र कथमिति प्रश्नेन पूर्वरतादधिकमनोहरत्वसूचनाद्व्यतिरेकः।

विशृङ्खलां त्वां सखि दृष्टवा कूटेन तरलतरदृष्टिं।

द्वारस्पर्शव्याजेन आत्मा गुरुवा इति। पातयित्वा विभिन्नकूटो घटः
ज्योत्स्नया मधुरसेन च विभी [वितीर्ण] तारुण्योत्सुकमनाः सा।
वृद्धापि नवोढेव परवधूरहह रति [परिहरति] तव हृदयम्॥

---

१. Pt. text reads स्तनभरवश्येन for स्तनभरवयस्येन
२. ,, reads पदाच्चलति सः for कदाचिच्चलति सः।
३. ,, reads तस्याः स्कन्धाद्बलं for तस्यानुग्धादवनं।
४. Transcript omits कलितेत्यादि स्परविशेषण, स्कन्धादिति स्कन्धशब्देन शोभातिशयो व्यज्यते।
५. Transcript omits स्कन्धोंऽश.सेनानिवेशश्च। बलं सामर्थ्यं सैन्यं च after रूपकम्।
६. Pt. text adds नायकानामपि after पूर्णिमापदेन।
७. ,, reads अभिभवतु
८. ,, reads अन्योन्यांगत्वस्यात्र for अन्योन्यांगस्पर्श·······।

पूर्वमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादीनां सामर्थ्यलक्षणप्रस्तावम्।

प्रवन्धो महावाक्यम् [महाकाव्यम्] अर्थशक्तिभूर्द्वादशप्रकारः।

कालधर्मो मरणम्। अस्य च श्लोकस्य पद्यान्तरसाचिवस्येव महाकाव्यतेति स्पष्टार्थं महाकाव्यांतरमुदाहरति।

आदित्य इति। स्नेहं [1]जीवनोपायानुसारणबीजम्। मुहूर्तः संध्याकालः बहुविघ्नभूताद्यावेशसंभावसादायित्वात् [संभावि साधारणत्वात्]। अत्र स्वतः-संभविवस्तुना वस्तु व्यज्यते। लक्षन्तो लक्षात्। तद्यथा रघुवंशे—

"समपूजयतयात्यन्त श्रवेत्यादिना। उभयसिद्धिस्वभावरापन्तविद्यन्ते [?] न तुल्ययोगितया काव्यलिङ्गेन वा रघूराघवयोर्व्यतिरेकालङ्कारः प्रतीयते। किन्तु कुमारसंभवे हिमगिरिवर्णने [2]प्रौढोक्त्यप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारससृष्ट्या हिमिगिरि[रे] रितरोत्कर्षः प्रतीयते। अर्थशक्तिभूरित्युपलक्षणम्। शब्दशक्त्युद्भवोऽपि क्वचित् प्रवन्धव्यंग्यो दृश्यते। यथा माघकाव्ये शिशुपालभूतोक्तौ [दूतोक्तौ] [3]संधौ वाच्ये वर्णमात्ररूपो विग्रहः उपमाध्वनिरपि तथाविधः संभाव्यते। पदैकदेशः प्रकृत्यादिः। [4]तस्य च यद्यपि केवलस्य न वाचकत्वं तथापि वाचकसमुदाय-प्रविष्टस्य रसादिषु तत्तदतिशयाधायकत्वं।

[5]रतिकेलिकृतनिरसनकरकिसलयरुद्धनयनयुगलस्य।
रुद्रस्य तृतीयनयनं [6]पार्वतीविचुम्बितं जयति॥

अत्रेति। शोभतेमातरित्यदि [भातीत्यादि] प्रकृतिरूपप्रकृतेर्व्यञ्जकत्वे उदाहरति। **सायमिति** [पथिपथीति] किरतीति किरणस्य वर्तमानविहितत्वात् साध्यत्वम्। तेन कार्यस्य झटित्युत्पन्नत्वद्योतनेन तिङ्युयो [तिङ्कृद्भ्यां] रसोत्कर्षकत्वं किञ्चैवमत्र कार्यकारणपौर्वापर्यव्यत्ययरूपातिशयोक्त्यलङ्कारस्य

---

१. Pt. text reads जीवनोपायास [क?] रणबीजं for जीवनोपायानुसरण-बीजम्।
२. ,, reads प्रौढोक्तिसिद्ध for प्रौढोक्त्यप्रौढोक्तिसिद्ध।
३. ,, reads संध्यावाच्ये for संधौ वाच्ये।
४. ,, reads तस्यापि केवलस्य for तस्य च यद्यपि केवलस्य।
५. ,, reads रतिकेलिहृतनिवसन for रतिकेलिकृतनिरसन०
६. ,, reads पार्वतीपरिचुम्बितं for पार्वतीविचुम्बितम्।

व्यंग्यत्वं । एवं च न केवलं रसध्वनेः [१]पदांशवयंग्यत्वं, किन्तु वस्त्वलंकारयोरपि इति **ग्रन्थकृदभिप्रायः** सूचितो भवति ।

ग्रामरुहास्मि ग्रामे वसामि नगरस्थितिं न जानामि । नागरिकाणां पतीन् हरामि यातवामि [भवामि] सा भवामि ।। ग्रामरुहा ग्रामजाता यस्या नारदव्यञ्जकते [अनादरव्यंजकते] त्यर्थः । **आसीदिति** वर्तमान एव क्षत्त्रियकुमारोऽतीतकालयामर्ष-प्रकर्षद्योतकता ।

तेषां गुणग्रहणानां तासामुत्कण्ठानां तस्य प्रेम्णः ।
तेषां भणितानां सुन्दर ईदृशं जातमवसानम् ।।

एकत्वमनेकैरपि हेतुभिः अन्यथाभावमप्राप्तित्वादिति भावः ।

अञ्चिता प्रादुष्कृता, किं मन्यसे विहरिष्यामीत्यर्थे किं मन्ये विहरिष्यस इति प्रहायर्थे परुषे [प्रहासार्थेपुरुष] व्यत्ययः । प्रहासे मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम [पा० १-४-१०६] इत्यनुशासनात् । प्रहासः सोपहासोत्थत्प्रयासः दुर्वलतया विशिष्टाः सम्मता इत्यर्थः । नीतिशास्त्रेषु दण्डेषु [दण्डस्य] चतुर्थोपायत्वेन गणितत्वात् । रीतिः प्रकारः सा यस्य अल्पसुरतरत्वात् [अल्पाच्तरत्वात्] पूर्व-निपाते प्राप्तेऽप्यर्चितत्वद्योतनाय [उचितद्योतनाय] पराक्रमस्य पूर्वनिपातफलप्राप्तौ सत्यां क्रियासमाप्तिरपवर्ग इति न वंशिकथितमिति प्रकरणसंगतिः । अनुकम्पायां प्रवृत्तिर्यस्येति विग्रहः परीति पुनः शब्दोऽत्र द्वितीयचाव [पाद] मात्रे नत्वागामिति द्वितीयचारे [न त्वं गतवानिति द्वितीयपादे] जडयति स्तंभयति प्रशब्देलं [रोऽत्र] ध्वंसक्रियापकर्षः । तेन माधवस्य महामोहातिशयसूत्रणद्वारा रागदार्ढ्यव्यञ्जकः ।

कृतञ्चेति । चादीनां स्वातन्त्र्येणार्थबोधनविरहात् । पादावयवगताः ।

रामोऽसाविति सप्तभिः षड्जादिभिःपदादिभिः, **असाविति** सर्वनाम्ना साक्षात क्रियमाण तदीयलोकत्तरप्रसिद्धिर्व्यज्यते । वचनं बहुवचनं गुणैरित्येकत्र प्रातिपदिकं बहुवचनं चोत्कर्षव्यञ्जकत्वं । **न त्वदिति** । त्वद्भाग्यविपर्ययात् [२]**न मदिति** मद्भाग्यविपर्ययात् **अस्मदिति** । सकलस्वकुलपरिग्रहः । **अन्येत्यादि** । [अथेत्यादि अत्र भाग्यादित्यनुक्तावपि भाग्यविपर्ययादिति वचनेनास्माकं भाग्येन पूर्वमभावः । [३]तेन भवतः पूर्वं नेदृशी बुद्धिरासीत् । इदानीमेव भाग्यस्यान्यथा भाववचनेन तदिदानीमीदृशीबुद्धिरभूदिति भावः ।

१. Pt. text reads पदातिशयव्यंग्यत्वं for पदांशव्यंग्यत्वम् ।

२. ,, ,, omits न ।

३. ,, ,, omits from तेन भवतः to भावः ।

तरुमणिति (**तरुणिमनीति**)। कलामुपचयं भ्रुवोरग्रे कर्तरि। अर्थान्मदनधनुः मदनधनुषः समीपे [१]पठति। मदनधनुर्नैपुणशिक्षां कुर्वतीत्यर्थः। स्वरूपस्य विशेषत्व-प्रत्ययादिमनिच् प्रत्ययस्य श्रुतिकटुत्वपरिहारेण सहृदयसंगतित्वम्। अव्ययीभाव-समासस्य च मदनधनुषो गुणीभावेन भ्रूलताग्रस्य जगद्वशीकरणसाम्राज्यं कर्मभूता-धारस्यचाधारैकदेशवृत्तित्वपरिहारेण सकलाधारव्यावृत्तिकमप्यास्वादप्रकर्षं द्योतयति । **स एवेति**। [२]व्यञ्जकःव्यङ्ग्यव्यञ्जनभावनियामकः।

एवमिति। उक्तप्रकारेणान्येषां प्रकृत्यादीनां कर्मप्रवचनीयादीनाञ्च नायिकादिष्वित्यनेन केवलमर्थशक्त्युद्भवद्वादशभेदवत् अवान्तरमहावाक्यव्यंग्योऽसौ रसादिरपि तु सर्वेष्वेव दृश्यश्रव्यादिप्रबन्धेषु मुख्यतया व्यङ्ग्योऽयं अन्यथा काव्यत्वहानेरिति भावः। पूर्वगणिताभ्यां पदवाक्यवृत्तित्वेन द्वाभ्यां [३]भेदाभ्यां। तत् तस्माद्धेतोः **एकपञ्चाशदिति**। पूर्वगणिताष्टादशभेदानां मध्ये उभयशक्त्युद्भवो वाक्यमात्रे। अन्ये सप्तदश वाक्ये पदेपीति पञ्चत्रिंशत्। अर्थशक्त्युद्भवा द्वादश प्रबन्धेऽपि इति सप्तचत्वारिंशत्। असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य च पदांशादिवृत्तित्वे-नापि चातुर्विध्यमिति **व्याख्याता** दर्शिताः। न [४]त्वेतावन्त एवेति नियमः शब्दशक्त्युद्भवस्यापि [५]प्रबन्धव्यङ्ग्यताया दर्शितत्वात्।

तेषामिति। अयमर्थः। प्रथमभेदस्य सजातीयविजातीयेन सह सङ्करसंसृष्टिभ्यां संमिश्रणे चत्वारो भेदाः। द्वितीयभेदेन सहैवं चत्वार इत्यष्टौ, तृतीयेन सहैवं चत्वार इत्यष्टौ, तृतीयेन सहैवं द्वादश। एवं प्रत्येकं चत्वार इत्यन्तिमभेदपर्यन्तमिश्रणे एकस्य भेदस्य चतुरधिकं भेदशतद्वयमिति। एकपञ्चाशतो भेदानां संभूय। भेदेति [वेदेति] वेदाश्चत्वारः वियत् शून्यं, चन्द्रः एकश्च, एवञ्चाङ्कविन्यासे वैलोम्यं संख्या-शास्त्रप्रसिद्धत्वात्। अयुतमेकं शतचतुष्ठयं चत्वार ध्वनिभेदा इत्यर्थः। शुद्धभेदैरेकप-ञ्चाशतसह च। इति शराः पञ्च। इषवः पञ्च। युगं चतुष्टयम्। खं शून्यं, इन्दु-रेकश्च भेदाः संभवन्ति। द्वितीयभेदस्य तु शतद्वयमेव प्रथमभेदेन सहास्य [६]भेदस्या-योगगणनासंभवात्। तथाहि योऽसौ प्रथमभेदेन सङ्करसंसृष्टिभ्यां द्वितीयभेदेन सह

---

१. Pt. text reads शिक्षा कुर्वतीत्यर्थः for पठति।

२. ,, reads व्यञ्जकव्यंग्यतावनियामकः for व्यञ्जकव्यङ्ग्यभावनियामकः।

३. Pt. text reads पदाभ्यां for भेदाभ्यां।

४. Pt. text reads न त्वभावन्त for नत्वेतावन्त।

५. ,, omits प्रबन्धव्यङ्ग्यतायाः।

६. Pt. text योग्यता न संभवति for अयोगगणनासंभवात्।

भेदः सहैव, द्वितीयभेदस्य प्रथमभेदेन सहेति व्यवस्था। एवं हि द्वितीयतृतीयादिष्वन्तिमभेदपर्यन्तं क्रमेण चत्वारश्चत्वार [श्चत्वारतया] पातनीया [भावनीया] इति संभूय एषां व्यङ्ग्यानां एकपञ्चाशत्। सिन्धु-गगन-शिखि-शत (शर) संख्या एका (ता) एव भेदाः। सिन्धुश्चत्वारः, गगनं शून्यं, [1]शिखी त्रयः, शराः पञ्च,। एवं पञ्चसहस्राणि शतत्रयश्चत्वारश्च भेदाः शुद्धभेदैः सह [2]चैकपञ्चाशदधिका इति।

अस्य **ग्रन्थकारस्यायमभिप्रायः**। एषु एकपञ्चाशत् [3]व्यङ्ग्यभेदेषु मध्ये प्रथमस्य द्वितीयस्यान्तिमस्य वा यस्य प्रथमबुद्धिविषयत्वान्तस्य [त्वं तस्य] प्रथमगणनीयत्वमिति। सर्वेषां चतुरधिकशतद्वयपरिमिता भेदा किमर्थं क्रमेण चत्वारश्चत्वारः पातनीया इति।

[4]क्षणाभ्यागवदिव रजायते सुभगं किमपि याचितारोदिति-पश्चाद्भागबहुभी गृहेऽनुनीयताम्।

क्षण उत्सवः। हे सुभग देवर जायया किमपि भणितेति संबन्धः। **अत्रेति**। अनुनीयतामिति पदं वक्त्रादिवैशिष्ट्ये झटिति प्रतीतेरनुनयनमात्रे विश्रान्तेः। स्वार्थे बाधितमुपभोगलक्षणे अनुनयस्यैवार्थान्तरे पर्यवस्यतीति अर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः। उत वक्त्रादिवैशिष्ट्यार्थसंधानात्। स्वार्थे बाधितमुपयुज्यत इत्येव व्यनक्तीति द्वयोरेकतरनिश्चायसाधकाभावात् सन्देहसङ्कर इत्यर्थः।

स्निग्धेति। वेल्लनं चलनं। पयोदसुहृदां मयूराणामानन्देन केका ध्वनयः। कला मधुराः स्फुटाः **अत्रेति**। नभसो लेपनस्यासंभवात् व्यापनं, सुहृदामित्यत्र चामित्रत्वासंभवात् परिपोषकारित्वं लक्ष्यत इति द्वयोर्भिन्नाश्रयत्वात् संसृष्टिः।

रामोस्मीति। न खलु रामः सर्वं सहत एवेति। प्रसिद्धेरभावात्, मुख्यार्थे बाधिते दुःखैः पौत्रत्वादिविशेषो [?] लक्ष्यत इत्यर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम्।

---

१. ,, reads सखी for शिखी।

२. ,, omits एक।

३. Pt. tex: omits व्यङ्ग्य।

४. क्षणप्राघुणिका देवर जायया सुभग किमपि ते भणिता।
रोदिति गृहपश्चाद्भागवलभी गृहेऽनुनीयतां वराकी॥

अनुग्राह्येति। रामपदद्योत्ये तह्र्येवंविधायामप्यवस्थायां जीवितं धारयन्तं मां धिगित्यादावनुग्राह्ये. अङ्गिन्य [?] ग्राहकत्वमङ्गभावः। **रामपदलक्षणेति**। रामोऽस्मीत्यत्र हि उक्तप्रकारेणार्थान्तिरसङ्क्रमितवाच्यो ध्वनिः। धैर्य-निर्वेदस्मृति-शङ्का-वेदोन्मादपरिप्रष्टो [पुष्टो] विप्रलम्भाख्यरसध्वने एकव्यञ्जकेऽर्थप्रविष्टौ [अनु-प्रविष्टो] ऽन्यदेव दिङ्मात्रेणोदाहृतेषु। इतरत् संसृष्टिं संकीर्णं च प्रधानभूत-व्यङ्ग्य भेदावान्तरम्।

इति काव्यप्रकाशे [काव्यप्रकाशदर्पणे] चतुर्थ उल्लासः।

अथ पञ्चम उल्लासः

गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदाः

वृत्तिकृदुल्लाससङ्गतिमाह **एवमिति** । निर्णीते भेदप्रभेददर्शनेन निश्चयं प्रापिते । [1]अङ्गमुत्कर्षकारि वाच्यसिद्धेरङ्गं कारणम् । अस्फुटं सहृदयानामपि क्लेशप्रत्येद्यम् [ग्यम्] । [2]एवञ्च गूढव्यङ्ग्याद्भेदः । सन्दिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यञ्च । काक्वाक्षिप्तं वाच्यवत् स्फुटीकृतं [3]अत्यंवद्वाच्याद्यर्थेष्वचमत्कारं व्यङ्ग्यमिति प्रतिपदान्वयः । भिदा विशेषाः । अस्माभिः पूर्वं [4]न दृष्टा इदानीं स्मृताः ।

आवहामि करोमि । अत्र [5]जीवन् अनुभवामीति जीवित इति वचनात् [6]बाधितस्वार्थः अश्लाघ्यजीवनत्वं लक्षयति । तदतिशयश्च वाच्यवत् सर्वजनगोचर इत्यगूढः । अस्य च व्यङ्ग्यस्य वाच्यादधिकचारुत्वाभावात् [7]गुणीभूतत्वम् । एवं [8]तुल्यप्राधान्येष्वपि ज्ञेयम् ।

[9]...वीति । वदनसंसर्गरूपस्य चुम्बनस्य [10]प्रकृतेः संभवात् संसर्गमात्रं लक्ष्यते ।

अत्रेति । [11]श्रीरामचन्द्रेण वक्त्रा केनापीति सोत्प्रा[छ्वा]सवचनेन [सोल्लास-वचनेन] मयेत्या.........त्मनः प्रदारनं [प्रकटनं] न युक्तमिति [12]गुणीभूतस्य

---

१. Pt. text reads अङ्गमप्रधानं for अङ्गमुत्कर्षकारि ।
२. ,, ,, इति हि for एवञ्च ।
३. ,, ,, अत्यन्त for अत्यंवत् । [?]
४. ,, ,, उक्ता for न दृष्टाः ।
५. ,, ,, जीवन् न भवामि for जीवन् अनुभवामि ।
६. ,, ,, बाधिश्चार्थः for बाधितस्वार्थः ।
७. ,, ,, गुणीभूतं for गुणीभूतत्वम् ।
८. ,, ,, तुल्यप्रधानादिष्वपि for तुल्यप्रधानेष्वपि ।
९. ,, ,, वीति ।
१०. ,, ,, प्रकृतेरसंभवात् for प्रकृतेःसंभवात् ।
११. ,, ,, अत्र श्रीरामो वक्ता for श्रीरामचन्द्रेण वक्त्रा ।
१२. ,, ,, गुणीभूतव्यंग्यत्वम् । तस्यापीति पाठे तस्य तथाविधस्य ममेत्यर्थः । तथास्य श्लोकस्य ध्वनित्वमित्याशयः which the transcript omits.

रसादेरङ्गमुत्कर्षकारि रसादिवाच्यस्यार्थ रशाषारू········ पं[??] व्यंग्यं करुणस्य प्रकृतस्य परिपोषकत्वादङ्गत्वं शृङ्गारस्येति भावः। इदं हि महाभारते समरच्छिन्नं भूस्रवसो [भूरिस्रवसो] हस्तमादाय तत्कान्ताया विलपनम्। भावो देवतादिविषयरतिः। प्रेयसामित्यनादरे षष्ठी। लान्ति गृह्णन्ति। तत्तस्मादखिला विपदो विध्वस्ता इति सम्बन्ध भावाभासः शत्रुभक्तेः कृतिमत्वात्। अर्थ [?] शब्देति स्थाने पादेति पाठे पाठशब्दो भाववाचकः। भावस्य गर्भत्राख्यशान्तिः [?] अभियुक्तः आविष्टः।

पश्येत्कश्चिदिति। अत्र यं पुरुषं ब्रवीति तस्मात् सम गोप्यः कश्चिद्व्यापार आक्षिप्यते। तेनात्र शङ्का।············[1]त्यादौ काकुबलेन रागानुविद्धासूया। [2]का त्वरेति। [3]आवेगविश्रृंखलस्थानरूपा धृतिः। अयि कुमारीति स्मृतिः। हस्तालम्बमिना [मित्यादिना] तदङ्गस्यौत्सुक्यान्नावि········ फलावच [4]यः श्रमः, [5]कातर्यप्रकटनाद्दैन्यं हहहाव्युत्क्रम [6]इति विशेषेण कथमेवं मया कुमार्या क्रियत इति [7]इति बोधो मयीति यावत्। य·· ··नीतिमार्गानु सत्यादेरर्थनिर्धारण मतिरिति। क्वासि यासीति तस्य तद्गतरागातिरेकबोधार्थं किञ्चित् कुतश्चिन्मिथ्यागमनमालोक्यौत्सुक्यम्।

रसवदादीति। अयं स रसनेत्यत्र कैलासालयेत्यत्र च रसवदलङ्कारः। अत्युच्चा इत्यादिषु षट्सु क्रमेण प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहित-भावोदयाभावस [ब]न्धिभावशवला द्याख्याः [व्याख्याताः] षडलङ्काराः। उक्तानि प्राचीनैरिति शेषः।[8] एषाञ्च[9] गुणीभूतरसादीनां स्वव्यञ्जक·····[10] वाच्यवाचकोपस्कृतानामङ्गिनो रसस्याभिव्यञ्जकवाच्यवाचकोपस्कारद्वारेण उपकुर्वतामलङ्कारव्यपदेशः।

१. Pt. tex omits त्यादौ काकुबलेन रागानुविद्धासूया।
२. ,, ,, त्वरेति for का त्वरेति।
३. ,, ,, आवेगविश्रृंखलार्थस्थानरूपा for आवेगविश्रृंखल स्थानरूपा।
४. ,, ,, Question tag for यः।
५. ,, ,, कातर्यप्रकटनं दैन्यं for कातर्यप्रकटनाद्दैन्यम्।
६. ,, ,, व्युत्क्रमविशेषणं for व्युत्क्रम इति विशेषेण।
७. Pt. text reads इति बोधोऽयमिति for इति बोधो मयीति।
८. ,, ,, षट्प्राचीनैरुक्ताः for षडलङ्काशः, उक्तानिप्राचीनैरितिशेषः
९. ,, ,, omits च।
१०. ,, ,, reads वाच्यत्वात् चमत्कारोपस्कृतामलङ्काख्यपदेशः for वाच्यवाचकोपस्कृतानामङ्गिनो रसस्याभिव्यञ्जकवाच्यवाचकोपस्कारद्वारेण उपकुर्वतामलंकारव्यपदेशः।

ननु ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यानां ध्वनिमिश्रणस्य पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् शुद्धाना-मेवोदाहरणमुचितम् [1]। अयं स रशनेत्यादौ तु करुणादि संभेद इत्याह-**यद्यपीति**। सुप्रभेदैः सजातीयभेदैः। अयं स इत्यादौ करुणादेस्तत्प्राधान्येऽपि संभोगशृङ्गारादि-द्वारेणैवास्वादप्रकर्ष इति तेनैव गुणीभूतेन व्यवहारो न्याय्यः। यच्चैवंभूतानामपि मिश्रीभावस्थलेऽप्युदाहरणम्। तस्मिन् [मि] श्री भावदर्शनमात्रफलमिति।

अथ [2]वाच्यस्याङ्गभूतमनुरणनरूपं शब्दशक्तिमूलञ्च क्रमेणोदाहरति **जनेति**। जनस्थानं नगरग्रामादि, दण्डकारण्यं च, कनकं प्रति मृगतृष्णा निष्फलाशा, कनकमृगे तृष्णा च, वै निश्चितं [3]देहि, प्रबन्ध [प्रयच्छ] विदेहजा सीता, अलं व्यर्थं, क.भर्तुः कुत्सितस्वामिनो [4]यद्वचनं प्रतिपादनं तस्य परिपाटीषु परम्परासु अलम्। काभर्तुः दारुणस्य वदनानां मुखानां[5]परिपाट्यां पंक्तौ इषुघटना [6]शस्त्रसंयोगश्च, कुशलवेति शुद्धं .वसु धनं यस्य एवंभूतौ कुशलवौ सुतौ यस्याः सा सीता च। उपमानोपमेयभावः सादृश्यं वाच्यतामन्वयोपपादकतां। वाच्याङ्ग-मिति पाठे तु [7]वाच्यं वाच्यार्थः, तदङ्गतां [8]सत्ववाच्यायां [9]असंबन्धे सम्बन्धरूपाया अतिशयोक्तेरङ्गतां। अत्र [10]रामत्वमित्यवसेऽपि शब्दशक्तेरेव प्रतीयमानं रामतादात्म्यं वचनेनाविष्कृतमिति गोपनकृतचारुतानि वा स्यात्। गुणीभूतव्यङ्ग्यत्व-मिति भावः।

आगत्येति। विसंष्ठुलं बिल्वमिति। प्रसादयति विकाशयति प्रसन्नां करोति च, पादानां रश्मीनां पतनं प्रणामश्च। नायकश्च नायिका च नायकावि [त्येक] शेषः। अध्यारोपेणैव स्थित इति। नक्षत्र [नह्यत्र] रविकमलिनीवर्णनरूपवाच्यार्थवत्

---

१. Pt. text omits उचितम्।
२. „ „ „ वाच्यस्याङ्गभूतमनुरणनरूपम्।
३. „ „ reads देहं प्रतिच्छविः for देहि प्रयच्छ।
४. Pt. text reads यद्वचनं for यद्वदनं।
५. „ „ reads परिपाटी पङ्क्तौ for परिपाट्यां पंक्तौ।
६. „ „ reads शरसंयोगश्च for शस्त्रसंयोगश्च।
७. „ „ reads वाच्यः for वाच्यम्।
८. „ „ omits सत्ववाच्यायाम्।
९. „ „ reads असंवन्धरूपाया अतिशयोक्तेः for असंबन्धे संबन्धरूपाया अतिशयोक्तेः।
१०. „ „ „ ०० मित्यध्यवसायेऽपि for मित्यवसेऽपि।

प्रतीयमानो नायककेलिरूपोऽर्थो वाच्यार्थतां लभते। विशेष्याभिधायिनोः पदयोः [१]उभयाय [यार्थ] प्रतिपादकत्वाभात् प्रसादयतीत्येतावन्मात्रेणैव प्रकृतिनिर्वाहात्। पादशब्दस्य व्यर्थत्वेऽपि नोत्कटा शब्दशक्तिरित्यर्थशक्तिमूलतोक्तिः। निरपेक्षेत्यनेन वाच्यसिध्यङ्गताया भेदश्च रसादौ चानुकरणनरूपस्य [२]गुणाभाव्येतिचार [?] एवेति तस्यागमनं। भ्रमिर्मुखविकारकारी कश्चिदान्तरो धर्मः येन दिग्भ्रमणमिव दृश्यते। प्रलयो नष्टचेष्टता।

अत्र [विष] शब्दवाच्ये जले गरलार्थप्रतीतिं विना जलदभुजगयोस्तादात्म्यरूपणमसङ्गतमिति शब्दशक्तिमूलालङ्कारस्य वाच्यसिध्यङ्गता।

गच्छामीत्यपरित्यक्तधैर्यदर्शनेन किं [४]तृप्तिः [५]किंतूपभोगेनेव **किन्त्विति**। अन्यथाप्ययातिश्चे दनमनुपयोगेनार्थवचनमिति व्यङ्ग्यानि। अत्र यद्यपि व्यङ्ग्ययोरलङ्कारवस्तुरूपतयाप्युदाहरणद्वयं दर्शनमुक्तम्। तथापि प्रकारान्तरेण भेदमाह **एकत्रेति**। एकत्र [६]भ्रमिमरतिमित्यादौ। व्यङ्ग्यं कविनिबद्धवक्तृगतम्।

आमन्त्रणेत्यादि। वाच्यं तु [७]कविगतम्। **अदृष्ट इति**। अत्रार्थप्रतीत्यनन्तरं विपर्यालोचनयैव प्रतीतिविषयत्वात्। व्यङ्ग्यं श्लिष्टं [८]झटिति सहृदयानामप्यगोचरं।

संदेह इति। वाच्यव्यङ्ग्ययोर्द्वयोरपि[९] प्रधानप्रत्यासत्यविशेषात्।

ब्राह्मणेत्यदि। वारणं प्रति [रामं प्रति] परशुरामभूपस्य वाक्यमिदम्। भवतां रक्ष [सां] मित्रं जन्मप्रभृति [१०] निखिलरहस्यवेदी। अत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः सामदण्ड-

---

१. Pt. text reads उभयार्थानुप्रतिपादकत्वाभावात् for उभयार्थप्रतिपादकत्वा……।

२. ,, ,, ,, गुणीभावः व्यभिचार एवेति।

३. ,, ,, omits भ्रमिः।

४. ,, ,, reads फलं for तृप्तिः।

५. ,, ,, ,, किन्नूपभोगेनैव for किन्तूपभोगेनेव।

६. ,, ,, ,, जयं स रशनेत्यादौ for भ्रमिमरतिमित्यादौ।

७. ,, ,, ,, कविर्गावगतं for कविगतम्।

८. ,, ,, omits झटिति।

९. Pt. text reads प्रधानप्रत्यासत्तिविशेषात् for प्रधानप्रत्यासत्यविशेषात्।

१०. ,, ,, ,, अखिल for निखिल।

योस्तुल्यतयैव[1] वैरिमोचनपर्यन्तत्वादप्रस्तुतप्रशंसावत् । परस्परानपेक्षया चमत्कारास्पदत्वात् द्वयोरपि समप्रधान्यम् । [2]पूर्वत्र सन्देहालङ्कारवत् [3]सन्दिग्धवाच्यस्य निषेधस्य सहभावे समकालमेव [4]झटित्यर्थप्रतिभासात् । अत एवात्र [5]विद्यमानमेव मुख्यार्थबाधादेरनुसन्धानमपश्यताम् केषाञ्चित् लक्षणावृत्यङ्गीकारः ।

वाणीरकुञ्जोड्डीन शकुनिकोलाहलं श्रुवण्वन्त्याः ।
गृहकर्मव्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि ।।

अत्रौत्सुक्यावेगसंवलितसत्वभावभूतं वाच्यमेव मन्मथोन्मादं प्रत्याययति । **दत्तसङ्केत इत्यादि** । [6]व्यङ्ग्यं तु तटस्थप्रायमेवेति भावः । एतच्च वाच्यसिध्यङ्गतादेरपवादभूतत्वाद्भिन्नं । तेषु हि व्यङ्ग्यस्यापि [7]चारुत्वं संभवति । एषां समनन्तरोक्तगुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकाराणां यथायोगं [यथा] संभव पूर्ववत् ध्वनिप्रकारवत् । **ध्वन्यङ्गतेति** । अङ्गता उपाधिः, तेनोपाधिना काव्यस्य ध्वनित्वमेव न तु गुणीभूतव्यंग्यत्वमिति भावः । काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् । [8]तदुभयसंवादनपूर्वकत्वात् [9]एतच्च प्राचीनानुसारेणोक्तम् ।

ज्योत्स्नापूर्वप्रसवधवले सैकतेऽस्मिन् सख्या
वादद्यूतं सुचिरमभवत् सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।
एकः प्राह प्रथमनिहतं केशवः कंसमन्यः
सत्वं तत्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ।।

---

१. Pt. text reads ००स्वल्पतयैव for तुल्यतयैव ।
२. ,, ,, ,, पूर्ववत् for पूर्वत्र ।
३. ,, ,, omits सन्दिग्ध ।
४. ,, ,, reads झटित्यप्रतिभासात् for झटित्यर्थप्रतिभासात् ।
५. ,, ,, reads विद्यमानमेव मुख्यार्थबाधात् रससंबन्धानपश्यतां for विद्यमानमेव मुख्यार्थबाधादेरनुसन्धानमपश्यताम् ।
६. ,, ,, omits व्यङ्ग्यं ।
७. ,, ,, reads चारुत्वं संभावितं for चारुत्वं संभवति ।
८. ,, ,, ,, तदभिवादनपूर्वकं ता for तदुभयसंवादनपूर्वकत्वात् ।
९. ,, ,, ,, एताश्च for एतच्च ।

इत्युदाहरणं यत् केचित् ध्वनौ पठन्ति तदयुक्तं—भवतेत्यनेन [१]लक्ष्यतारूपणस्य स्फुटीकृतत्वादिति लोचनकारोक्तदिशाऽगूढाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदस्य वाच्याङ्गता-दर्शनात् वाच्यालङ्कारस्य पुनर्गुणीभूतालङ्कारस्य व्यञ्जकत्वं यथा—

साहित्यपाथोधिसुधारसज्ञः
कापिञ्जलः कश्चिदपीह लोके ।
आदत्तमेकोमवनुविनृपुष्पीपु [?]
पुष्पद्वयं वधी [?] रित्यादिषु । हृषति [वाच्यानां] दृष्टान्त

प्रतिवस्तूपमादीनां गुणीभूतोपमाव्यञ्जकता ।

ध्वनेस्त्रैविध्यम्

सालङ्कारैरिति । ध्वनि [ने] रुक्त भेदवतः, तैः गुणीभूतव्यङ्ग्यैः अर्थादष्टाना-मप्येषां [२]ध्वनिभेदसंख्यारीत्या सजातीयसंसृष्टौ षट्त्रिंशत् । [३]पुनः सङ्करे तु शतमष्टोत्तरमिति । ततश्चत्वारिंशदधिकं हयुद्ध [शुद्ध ० ह्यु्क्त] भेदाष्टकेन सह चैवं [४]बाणचन्द्रसंख्याकभेदवद्भिः ।

संसृष्टीति । एकया संसृष्ट्या त्रिभिश्च सङ्करैः योगः संबन्धः । **तैरेवालङ्कारैरिति** । वाच्यालङ्कारव्यङ्ग्यैः **अलङ्कारयुक्तैरिति** । वाच्यालङ्कारयुक्तैः उद्योतते प्रकाशते ध्वनिरित्यनुषङ्गः भेदानां विशेषानां गणने शुद्धजातीय [सङ्कीर्ण] संसृष्ट-तया संख्याने शृङ्गारस्य विवक्षितान्यपरवाच्यविशेषासंलक्ष्यक्रमविशेषरसविशेषस्य [५]आनन्त्यं, पूर्वोक्तरीत्या शुद्धसङ्कीर्णसंसृष्टता । भिन्नानां ध्वनिगुणीभूत-व्यङ्ग्यानाम् ।

संप्रति व्यञ्जनावृत्तिसद्भावे विप्रतिपत्तिनिरासादभासमानस्य [निरासं आरभमाणस्य] प्रकरणस्य सुप्रतिपत्तये संक्षिप्य ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदमाह ।

---

१. Pt. text reads कृणतारूपणस्य for लक्ष्यतारूषणस्य ।
२. ,, ,, reads ध्वनिभेदसंख्यानामित्याह for ध्वनिभेदसंख्यारीत्या ।
३. ,, ,, reads क्रमः for पुनः ।
४. ,, omits बाणचन्द्र ।
५. ,, ,, reads संख्यानन्त्यं for आनन्त्यम् ।

सङ्कलनेन सङ्क्षेपेण ध्वनेर्ध्वननव्यापारोपहितस्य, तेन ध्वनेर्गुणीभूतव्यंग्यत्वस्यापीत्यर्थः। त्रीणि स्वरूपाणि वस्त्वलङ्काररसादिलक्षणादि। विचित्रं वक्रोक्तिरूपं अलङ्काररुपं च। अलङ्कार्यत्वेऽपि वक्रोक्तिरूपतया अलङ्कारपदवाच्यम्। एतदेवाह [अत्रापीति] य......लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणं नाम, यस्य रसभावादेरित्यर्थः।

स्वप्नेऽपीति। सर्वथेत्यर्थः। तस्या वाच्यत्वे हेतुमाह-**स हीति**। हि यस्मात् तस्य रसादिपदस्य शृङ्गारादिपदस्य वा प्रयोगे **तदप्रयोगेऽपीति**। "शून्यं वासगृहमित्यादौ। एवञ्च "शृंगारः सखि मूर्तिमान् निव [ग्रथा] मधौ मुग्धो हरिः क्रीडति" इत्यादौ विभावादि सामग्र[ग्र्या] एव तद्व्यञ्जकत्वं, न [१]खलु शृङ्गारादिपदस्य, [२]प्रत्युत रसस्य सु [स्व] शब्दवाच्यत्वे दोष इति वक्ष्यते। **अर्थान्तरेति**। वाच्यपदस्य प्रत्येकमन्वयः। प्राक् लक्षणानिरूपणप्रस्तावे।

शब्देति। "भद्रात्मन" इत्यादौ नियन्त्रणेन। शक्त्यन्तरस्य गतेन निर्विवादमिति **तत्रैवास्मद्व्याख्या** [३]ग्राह्या।

अभिहितान्वयवादे व्यङ्ग्यस्य वाच्यतानिरासः

अर्थेति। विशेषे संसृष्टंकारेण [संसृष्टसंकरेण] युज्यन्ते न शक्यन्ते [४]आनन्त्यव्यभिचारदोषादित्याहुः **सामान्यरूपाणामिति**। विश? लिताकाराणां पदार्थानां पदैव ....[रभिधया] बोधितानां, [५]**यद्वा भाट्टमते**-अत्र विशेषे सुलक्षणे [स्वलक्षणे] सामान्यरूपाणां गोत्वादिसामान्यानामेव पदैरभिधानानन्तरं [६]तदविनाभावादाक्षिप्तस्वलक्षणानां। नैयायिकादिमते तु विशेषे प्रस्तुतोपयोगिनि ततो............नात्यन्तव्यभिचारः [नानन्त्यव्यभिचारः सङ्केतस्याशक्यतया जात्यवच्छादितया पदैरभिहितानां परस्परं संसर्गे विशेषणरूपं द्वितीयलक्षणोपनीते अपदार्थ [७]एकैकपदालभ्यार्थः विशेषरूपसन्वितानामिति विलक्षणस्वरूपः। [?] कारार्तेति [?]

१. Pt. text reads च for खलु।
२. ,, ,, ,, प्रधानरसस्य for प्रत्युतरसस्य।
३. ,, ,, ,, रीत्या for ग्राह्या।
४. ,, ,, ,, अनन्तदोषादित्यर्थः for आनन्त्यभिचारदोषादित्याहुः।
५. ,, ,, omits यद्वा भाट्टमते।
६. " " reads तद्विभावादाक्षिप्तसुलक्षणानां for तदविनाभावादाक्षिप्तस्वलक्षणानाम्।
७. " " " एकैकपदलभ्यार्थः for एकैकपदालभ्यार्थः।

वस्त्वलङ्काररूपस्य व्यङ्‌ग्यस्यार्थस्य [1]वाक्यादपि [वाच्यादपि] पश्चाद्भावितया शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावादिति । येनाभिधावृत्ते बोद्धतया दुर्धिप्रकर्षात् का कथेत्यर्थः ।

अन्विताभिधानवादनिरासः

संप्रत्यन्विताभिधानवादिभिरपि व्यञ्जनावृत्तिरंगीकार्येत्याह **आक्षिप्येति** । अहो [आंहु] रित्यादिना विध्यादेश्येत्यन्तेन ग्रन्थेन । येप्याहुस्तेत्वन्विताभिधानावादिनां मत इति तूत्तरेण संम्बन्धः । इतिशब्देन शब्देत्यादिकारिकाद्वयपरामर्श ।

दृशा दर्शनेन, दिशेति पाठे मार्गेण कारिकार्थश्च शब्दो गामानयेत्यादि वाक्यं वृद्धौ प्रयोजकप्रयोज्यौ, अभिधेयः प्रयोजकवृद्धस्य गामानयेत्यादिवाक्यश्रवणानन्तरं, प्रयोज्यत्वस्य गवानयनादिः, एतान् श्रोत्राणि प्रत्यक्षेन पश्यति गृहयति [गृहणाति] अर्थात् व्युत्सा [व्युत्पित्युः] । अत्र व्युत्पत्तिकाले श्रोतरिति प्रयोज्यवृद्धस्य प्रतिपन्नत्वं वृद्धवाक्यावगतित्वं गवानयनादिचेष्टयानुमानेन पश्यति जानाति । अनुमितिशरीरंच येयं प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिः ।

सैतदनुगुणपूर्विका प्रवृत्तित्वात् [2]मदीयैवं प्रवृत्तिः स्यात् [त्वात्] सा च बुद्धिरेतत् प्रयोगजन्या[3] एतदन्वयव्यतिरेकार्थानुविधानादिति द्वयं आश्रयभूतस्य वाक्यस्य [4]वाचकत्वनियमनं विषयभूतस्य चार्थस्य [5]व्यङ्‌ग्यत्वनियमनं आत्मस्वरूपं यस्यास्तथाभूतां शक्ति [6]वाचकप्रवाचारूपं संबन्धं अन्यथाऽनुपपत्याऽर्यात् प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तेर्जानाति ।

नन्वेवं [7]भिन्नवाक्ययोगात् प्रतिवाक्यं व्युत्पत्तिरपेक्षणीया [8]सूचन [सा च न] दुरुपपादेति शब्दव्यवहारोच्छेदः स्यादित्यत आह अर्थापत्या चेति । चकारेण

---

१. Pt. text reads वाक्येऽपि for वाक्यादपि ।
२. " " " तदादाद्यैवं प्रवृत्तित्वात् for मदीयैवं प्रवृत्तिः स्यात् ।
३. " " " प्रयोगजन्या एव for प्रयोगजन्या एतत् ।
४. " " " वाचकत्वं for वाचकत्वनियमनम् ।
५. " " " व्यङ्‌ग्यस्यानियमनं for व्यंग्यत्वनियमनम् ।
६. " " " वाच्यवाचकरूपं for वाचकप्रवाचारूपम् ।
७. " " " भिन्नवाक्यभागयोगात् for भिन्नवाक्ययोगात् ।
८. " " " साचानत्यात् for सूचन [सा च न ?]

बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकामित्यस्य परामर्शः । अवगम्यन्त इति[1]पठेत् । अर्थत एवायमर्थः [2]गृहीतः, न संकेतत्वाद्वाक्यभागरूपस्य [3]पादस्याकारो यस्मिन्नर्थे [4]द्वावे चोत्वार [?] स्तस्मिन्नर्थे तस्यैव पदस्य शक्तिरर्थापत्त्या अवधार्यत इति नानावाक्येषु [5]पूर्वापूर्वपदयोगेऽपि न व्यामोहः । एवञ्चोक्तप्रकारेण प्रत्यक्षादि त्रिप्रमाणकं वाच्यवाचकसंबन्धव्युत्पित्सवो राजानन्ति [रेव जानाति]। शब्देत्यादि पश्यतीत्यन्तस्य कारिकाभागस्य देवदत्तेत्यादिना सतीत्यन्तस्य कारिकाभागस्य देवदत्तेत्यादिना सतीत्यन्तेन विवरणम । [6]श्रोतुरित्यादेरथेत्यन्तस्य अनेनेत्यादिना अनुमायेत्यन्तेन ग्रन्थेन । अन्यथानुपपत्त्यादेर्द्वयात्मिकामित्यन्तस्य तयोरित्यादिना अन्यथानुपपत्त्येति कारिकापदस्यार्थो । अर्थापत्त्येति अर्थापत्त्या चेत्यस्य परत इत्यादिना अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यन्तेन ।

अयमर्थः। यस्य पदस्यान्वये यस्यानुभागस्यान्वयः यस्य व्यतिरेके व्यतिरेकस्तस्य तस्य शब्दस्य तं तमर्थं जानातीति व्यवहारेषु वृद्धानां वाक्यश्रवणादिषु आवापोद्वाप भेदेन पदानां शक्तिनिश्चिय इति। प्रकृते योजयति [इतीति] इत्युक्तप्रकारेण [7]प्रवृत्तिनिमित्तकारीति हेतुगर्भं विशेषणम् । तेन प्रवृत्तिनिमित्तकारित्वादित्यर्थः। गामानयेति वाक्ये गवानयनप्रवृत्तिकारिणां नानये [?] ह्यश्रुमानुयेति [अश्वमानयेति] वाक्ये तत्रैव निमित्तकारि इति शब्दस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यतः पूर्वं पाठे इति शब्दः प्रकारार्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति पदस्य [8]च उत्तरवाक्ये योजना । वाक्यमेवेत्येवकारेण एकस्य विशकलितानार्था[9] पदानां व्यवच्छेदः इति हेतोः यस्मात् प्रयोजकादेव संबन्धनिश्चय इति भावः । **इतीति** । यस्मादेवं व्युत्पत्तिग्रहणप्रकारः तस्माद्वाक्यस्थितानां वाक्यतयैकार्थप्रतिपत्यर्थगुणतया स्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थान्तरसंसृष्टैः पदार्थैः सहान्वितानां समभिव्याहृतानामेव सङ्केतो गृहयते । स च सम्यक् केतनं ज्ञापनम् ।

---

१. Pt. text reads इति for पठेत् ।
२. ,, ,, ,, गृहीतसंकेतत्वात् for गृहीतः न संकेतत्वात् ।
३. ,, ,, ,, यदस्याकारो for पादस्याकारो ।
४. ,, ,, ,, सङ्केतः ।
५. ,, ,, ,, पूर्वापरपदयोगेऽपि for पूर्वापूर्वपदयोगेऽपि ।
६. ,, ,, ,, श्रोतुरित्यादेश्चेष्टेत्यन्तस्य for श्रोतुरित्यादेर थेत्यन्तस्य
७. ,, ,, ,, प्रवृत्तिनिवृत्तिकारी for प्रवृत्तिनिमित्तकारी ।
८. ,, ,, omits च
९. ,, ,, reads विशकलितानर्थ वादानां for विशकलितानार्था पदानां ।

उपसंहरति **इतीति**। इति हेतोः विशिष्टा गुणप्रधानभावेन परस्परान्विता एव पदार्थाः वाक्यार्थः न तु विशकलितया प्रथमं पदैरभिहितानां पदार्थानां वैशिष्ट्यं पश्चात् वृत्यन्तरयोः संसर्गमात्रम् ।

[१]ननु गामानयेत्यादौ [२]यान्येव गवादिपदानि तान्येव गां बधान अश्वमानयेत्यादावपि इति [३]निश्चयात् विशेषेषु चानन्त्यव्यभिचारदोषापातात्[४] । [५]क्रियासामान्यान्वितायामेव द्वारके [कारके] कारकपदानां [६]कारकसामान्यान्वितामेव [७]क्रियायां क्रियापदानामन्वयव्यतिरेकमूलस्य संबन्धग्रहणात् संबन्धानुसारेणैव [८]चाभिधानात् पदानां [९]सामान्यद्वयाभिधायितैव युक्ता । ततश्च विशेषान्वयरूपस्य वाक्यार्थस्य प्रतीतिरनुपपन्नेत्याह **यद्यपीति** । प्रत्यभिज्ञारूपः प्रत्यक्षो [प्रत्ययो] ज्ञानं स च प्राचीनेदानीन्तनदशा [१०]विशिष्टधर्मिबोधः । निश्चीयतेऽबाधिततया च बिषयीक्रियन्ते इति हेतोः एकदेशमात्रेण प्रतिबन्धविरहात् सामान्यमात्रविषयताविश्रान्तेत्यर्थः । सामान्यावच्छादितोऽभिहितान्विता सामान्यं विना [११]लभ्यः विशेषरूपः प्रकृताविनियोगे[?] योग्यः । असौ कान्वित [?] क्रियाभेदः प्रतिपाद्यते पदैः कुत इत्यत आह व्यतिषक्तानां गुणप्रधानभावेनान्वितानां पदार्थानां तथाभूतत्वात्[१२]प्रकृतविशेषार्थकत्वात् गुणप्रधानभावेनान्वयश्चाकाङ्क्षादिसामग्रीवशादिति भावः । पदानामिति पाठे तु व्यतिषक्तानां समभिव्याहृतरूपाणां पदानां तथाभूतत्वात् । समभिव्याहारमाह येन [१३]तथा विधश्च प्रतिपत्तिक्षमत्वादित्यर्थः । सामान्यविशेषरूपप्रहृतविषयस्य [प्रवृत्तिविषयस्य] सङ्केतानां समन्वितत्वात् सामान्यरूपः पदार्थान्विततया च विशेषरूपः पदार्थः

---

१. Pt. text reads न तु for ननु ।
२. ,, ,, reads यानि for यान्येव ।
३. ,, ,, reads ब्रूयात् for निश्चयात् ।
४. Pt. text reads व्यभिचारदोषात् for व्यभिचारदोषापातात् ।
५. ,, ,, reads क्रियासामान्यात् for क्रियासामान्यान्वित एव ।
६. ,, ,, reads क्रियासामान्येऽन्यान्वितानामेव for कारकसामान्यान्वितायामेव ।
७. ,, ,, reads क्रियाणां for क्रियायाम् ।
८. ,, ,, omits च ।
९. ,, ,, सामान्याभिधायितैव for सामान्यद्वयाभिधायितैव ।
१०. ,, ,, विशिष्टधर्मिबोध for विशिष्टधर्मिबोधात् ।
११. ,, ,, अलभ्यः for लभ्यः ।
१२. Pt. text reads प्रकृतविशेषार्थकृत् for प्रकृतविशेषार्थकत्वात
१३. ,, ,, reads तथाविधार्थ for तथाविधश्च ।

एकैकपदबोध्यः अतिविशेषभूतः प्रकृतोपयोगी शरीरः, तदेतदाह [1]वाक्यार्थान्ते ततः संसूच्यमाना क्रिया कारकविशेषार्थकयोसौ [?] संवुदितशरीरो [समुदितशरीरो] वाक्यार्थ उच्यत इत्यर्थः । अवाच्य एव प्रतिपाद्यते व्यवह्रियते बोध्यते वा पदैः अर्थान्तरभूतस्य संसृष्टोपान्तपद्यर्थातिरिक्तस्य विध्यादेः विध्यादिव्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वं·····
·······वत इत्यर्थः । **वाचस्पतिमते तु** पूर्वोक्तरीत्या निःशेषेत्यादौ [2]विधेर्लक्ष्यत्वात् ।

अयमर्थः-शब्दतदर्थवाच्यवाचकव्युत्पन्नानामेव वाक्यार्थप्रतीतिव्युत्पत्तिश्च[3] वृद्धप्रयोगादेव स च वाक्यरूप एव वाक्यं चान्वितबोधननियतं, ततश्चोपदेशकालेऽन्वितयैव प्रथमतः प्रतीतिः । ततश्च वाच्य एव वाक्यार्थः । किं तावत् तात्पर्याख्यवृत्यन्तरकल्पनये[4]············दन्तो द्रवतयाः [?] आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां विशेषेषु सङ्केतग्रहणस्याशक्यतया कारकसामान्यान्विते क्रियासामान्ये, क्रियासामान्यान्विते च कारकसामान्ये स्वयमाश्रयणीयः । ततश्चाभिधायाः [5]सामान्यान्वये प्रतीतेऽपि [6]तन्मात्रेऽस्याकिंचित्करतया प्रकृतविनियोगयोग्यस्य कारकविशेषान्वितस्य क्रियाविशेषस्य बोधने भवन्मते तात्पर्याख्यद्वितीयलक्षणावृत्तेरङ्गीकारात् व्यञ्जनैव वृत्तिरुपासितुमुचिता । [7]ततः पश्चाद्भाविनो व्यंग्यवस्त्वलङ्काराया [रयोः] पुनरभिधाने का कथा । एवं युक्तं मतद्वये वृत्यंगीकारस्यावश्यकत्वं उपसंहरति **अनन्य इति** । [अनन्वित इति] अन्वितविशेषविशेषः व्यंग्यरूपः । अपदार्थोऽनन्वितैरन्वितैर्वा पदैर्बोध्योऽनभिधेयश्च स न वाक्यार्थः दिवादिभोजनरहिते [8]पीने रात्रिभोजनापेक्षे [9]यद्वत् शब्दनिमित्तिका यस्य यस्यार्थप्रतीतिः तस्य तस्यापेक्षशब्दस्य निमित्तता कल्प्यते । किं व्यापारान्तरकल्पनयेति वदतां **गुरुदर्शनैकदेशिनां** [10]मतमनु-

---

१. Pt. text reads वाक्यान्तरितः for वाक्यार्थान्तरेततः ।

२. „ „ reads विधेर्लक्षत्वात् for विधेर्लक्ष्यत्वात् ।

३. Transcript reads प्रतीतिव्युत्पत्ति वृद्धप्रयोगादेव स च वाक्यरूप एव वाक्यं चान्वयबोधनियतं, ततश्चोपदेशकालेऽन्वित एव संबन्धग्रहणात्—additionally.

४. Pt. text reads ०० तिव in theblank.

५. „ „ „ सामान्यान्विते for सामान्यान्वये ।

६. „ „ „ तन्मात्रस्य for तन्मात्रे तस्य ।

७. „ „ „ तत् for ततः ।

८. „ „ omits पीने ।

९. „ „ reads यद्वत् शब्दनिमित्तिका for पीनशब्दनिमित्तका ।

१०. Pt. text reads मतमनूद्य for मतमनूद्य ।

सृत्य दूषयति [1]यदपीति। शब्दो हि नाज्ञानादिव घटं करोति, किन्तु दीपवत् प्रकाशयति [2]ज्ञापकत्वमिति प्रत्यक्षेतरप्रमाणानां हि [3]ज्ञानकारणत्वं शब्दस्यातकरणत्वे [शब्दान्तरस्य कारणत्वे] गामानयेत्यादि [4]वाक्येषु..........न्नाव्यपन्वयोरनुपरिज्ञाना विशेषप्रसङ्गः स्यात्। स च सङ्केतः पूर्वोक्तदिशा [5]अन्वयमात्रे, न तु व्यङ्ग्येऽर्थे।

उपसंहरति एवञ्चेति। [6]निमित्तस्य नियतनिमित्तत्वमित्यस्यार्थः। नियामकरूपसंबन्धशालित्वं नैमित्तिकस्य व्यंग्यार्थस्य संबन्धग्रहणात् पुरस्कारेऽपि च वाक्यार्थप्रतीति [र्ध]........मिग्राहकप्रमाणगम्या, यदि तु पूर्वसङ्केतग्रहणसंस्कृतस्य प्रतिभानवतः, तया प्रतिपत्तिर्भवतीत्यनेन क्रमेण निमित्तनैमित्तिकभावोऽभिधीयते तदेतदङ्गीक्रियत एव, व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावं प्रत्युपात्तयोःशब्दार्थयोः प्रथममुपादीयमानत्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता—

आलोकार्थी यथा दीपशिखायां यत्नवान् जनः।
तदुपायतया तद्वदर्थे वाच्ये तदादृतः॥
यथा पदार्थद्वारेण वाक्यार्थः संप्रतीयते।
[7]वाक्यार्थपूर्विका तद्वत् प्रतिपत्तस्य वस्तुनः॥ इति।

ननु तर्हि भट्टनयवत् पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्त इत्यादौ रात्रौ न भुंक्तं इत्यादिवाक्यशेषादत्रापि व्यंग्यार्थप्रतीतौ वाक्यशेषः कल्प्यतामिति चेन्न धर्मिकल्पनातो वरं धर्मकल्पनमिति न्यायात्। व्यापारान्तरकल्पनस्यैव न्यायात्।

संप्रति तदेकदेशान्तराणां परस्परोपकारकं शक्तिद्वयमुपन्यस्य दूषयति। येत्विति। यथा खलु धनुष्मता [8]मुक्तो बाणः एकेनैव [9]वेगरूपाख्येन शत्रोः कवच-

१: Pt. text reads तदपीति for यदपीति।
२. ,, ,, ,, ज्ञापयति वेति for ज्ञायकत्वमिति।
३. ,, ,, ,, ज्ञाते कारणत्वं for ज्ञानकारणत्वम्।
४. ,, ,, ,, ज्ञानविशेषे प्रयोगाः स्यात for ००० परिज्ञानाविशेषप्रसङ्गः स्यात्।
५. ,, ,, ,, अन्वितमात्रे for अन्वयमात्रे।
६. ,, ,, ,, नैमित्तिकस्यानियतनिमित्तत्वं for निमित्तस्य नियतनिमित्तत्वम्।
७. ,, ,, ,, वाच्यार्थपूर्विका for वाक्यार्थपूर्विका।
८. ,, ,, ,, प्रयुक्तो for मुक्तो।
९. " " " घातेन for वेगरूपाख्येन।

युगादिकं [१]कलेवरं निर्भिनत्ति—तथैक एव शब्दस्याभिधाव्यापारो [२]याव.......... [दर्थं] बोधयति। यत् परः.............[३]प्रयुक्तः शब्दः स शब्दार्थः, शब्देनावश्यं बोध्यः इति हेतोः। अत्र निःशब्देत्यादौ [निःशेषेत्यादौ] विधिर्वाच्य एव, इत्येवकारस्य व्यङ्ग्ययोजना [व्यंग्ये योजना] इति। ये तु ये पुनरभिदधति तेऽपुनर [?] तात्पर्यज्ञाः तात्पर्यवाचोयुक्तेस्तात्पर्यप्रयोगस्य देवानां प्रियाः। [पशवः] [४]शब्दतात्पर्यप्रयोगं न जानन्तीत्यर्थः। कुत इत्याह-**तथा [हि] इति**। भूतानि सिद्धरूपाणि कारकाणि, भव्यं साध्यं क्रियारूपं, एषां समुच्चारणे एतद्वाचकपदानां समभिव्याहारे। भव्याय साध्यरूपतया कारकपदार्था लोहितोष्णीषा इत्यादयः स्वक्रियाः स्वस्यैवान्तर्लीना या क्रिया [५]नन्दति [?] संबन्धात् यद्यपि कारकस्वरूपं पूर्वसिद्धमेव, तथापि क्रियावत एव कारकत्वात्, क्रियायाश्च साध्यरूपत्वात् [६]कारकान्वयेऽपि साध्यरूपाणीति भ्रावः, अदग्धस्य भागस्य पुनर्दाहो यथा [यथा] सर्वपदार्थानां [७]...... त्वेऽपि योऽर्थः प्रमाणान्तरेण प्राप्तः स एव विधीयते प्राधान्येनोपदिश्यते, [८]प्राप्तेरुपदेशवैयर्थ्यात्। तथाहि [९]दह्य एव प्राधान्ये अत्रैव [१०]तात्पर्यशक्तिर्विश्रान्तिमर्हतीति न पुनः प्रतीतिमात्रे।

अनुपातु [अनुपात्त एव] रोपपद [पदे] वाक्यार्थप्रत्ययान्तरबोध्येऽर्थे [११]एवमतिप्रसङ्ग इत्याह **एवमिति**। अपराद्यर्थे पूर्वाद्यर्थेनाविनाभावेनालिप्ति [क्षिप्ते] भवतामपि तात्पर्यविशेष .... शयः [१२]वाच्यार्थव्यंग्यार्थव्यंग्यार्थप्रतीत्यो

---

१. Pt. text reads अनेकं for कलेवरम्।
२. " " " तद्वदवश्यं for यावदवश्यम्।
३. " " " यदुद्देशेन for blank।
४. " " " तात्पर्ययोगं for शब्दतात्पर्ययोगम्।
५. " " " तदभिसंबन्धात् for नन्दति [?] संबन्धात्।
६. ,, ,, ,, कारकाण्यपि for कारकान्वयेऽपि।
७. ,, ,, ,, विध्यर्हत्वेपि in the blank.
८. ,, ,, ,, प्राप्तेतूपदेश for प्राप्तेरूपदेश।
९. ,, ,, ,, दग्ध एव for दह्यएव।
१०. ,, ,, ,, तात्पर्यशक्ति विश्रान्तिरिति for तात्पर्यशक्तिर्विश्रान्तिमर्हतीति।
११. ,, ,, ,, एव हानिप्रसङ्गा for एवमतिप्रसङ्गः।
१२. ,, ,, ,, ०० तया अनङ्गीकृत इति भावः अयमा....in the blank.

हेतुफलभावाङ्गीकारात् नैयायिकाभिधया तात्पर्येण वा वृत्या युगपत् प्रतीतिः। क्रमप्रतीत्यङ्गोकारेतु लक्षणांगीकारस्याप्यनुचितत्वात् अङ्गीकृततात्पर्याणां च विरम्य व्यापारस्वीकरणात् न केवलमपराद्यनु साधारणयोर्वस्त्वलङ्कारयोस्तात्पर्यं [1]न प्रभवति किन्त्व यातु [?] वाचकत्वात् प्राधानभूतयोरपीति भावः।

ननु [2]यद्युपात्तवाचक एवार्थे तात्पर्यं [3]प्रसरति विषं भक्षयेत्यादि वाक्ये का गतिरित्याह **यस्त्विति**। स एव वाक्यार्थो वाक्योद्देश्य इति। अर्थैकत्वात्। एकं वाक्यं साकाङ्क्षा चेद्विभागे स्यादिति [पू० मी० २-१-४७] जैमिनिवचनात् विषं [4]भुंक्ष्वेत्येतावन्मात्रस्याकस्मादुच्चरितस्य साकाङ्क्षत्वात् समनन्तरोच्चारिते [न] मात्रेत्यादिना [मा चेत्यादिना] एकवाक्यता सा च चकारेण सूच्यत इति भावः। **न चेति**। व्यङ्ग्यत्वेनानुवाद्यवाचकत्वेन मा चेत्यादिः। प्राकर्णस्यैकतया विधेय-वाच्यस्याङ्गता अर्थवाद्यन्तेत्यर्थः। ततः [तत्र] किमित्याह **विषभक्षणादपीति**। दुष्टमधिकदोषावहं इत्यनेन नयेन उपात्तानामेव शब्दानामर्थे [5]संसर्गमात्रे संसृष्टा-कारे वा तात्पर्यं पर्यवस्यति, न तु व्यर्थे तद्त ....[6]पदस्य भक्षणादपीति न साक्षादर्थः किन्तु व्यङ्ग्य एव इत्यभियुक्तानां मतम्।

एवञ्च यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति पक्षस्य निरासिनापि [?] निरस्तं सेयमिषोरित्यादिपक्षं प्रकारान्तरेणापि परिहरति **यदिचेति**। **हर्षेति**। हर्षादयो हि न तेनापि [7]वाच्यत्वेऽवगम्यन्ते, यतोऽमी वाच्चार्थप्रतीत्या क्रियन्ते न खलु शब्दस्य कारकत्वं पूर्वोक्तरीत्यादिज्ञापकत्वात्। [8]तस्य तस्य तच्छब्दाद्वाक्यार्थः प्रतीयते, तत्प्रतिपत्या [9]हर्षमुद्भवति। एवमपि च शब्दाङ्गीकारे शब्दादेव केवलात् सकलार्थ-प्रतिपत्तिःनिष्पत्तिः। श्रुतार्थापत्यादि [10] प्रमाणान्तरस्वीकरणमपि निरर्थकं स्यात्,

---

१. Pt. text reads न प्रसज्यति for न प्रभवति।
२. " " यद्युपात्तस्य वाचकस्य for यद्युपात्तवाचके।
३ " " प्रसज्यति for प्रसरति।
४. " " ०० भुंक्ष्वेत्यादि वाक्ये for भुंक्ष्वेत्येतावमन्मात्रस्य।
५. " " संगमात्र संसृष्टाकारेण for संसर्गमात्रे संसृष्टाकारे वा।
६. ,, ,, तद्वतस्तत्र भंक्ष्वेति in the blank
७. ,, ,, वाच्यत्वेनाभ्युपगम्यते for वाच्यत्वेऽवगम्यन्ते।
८. ,, ,, तस्मात् शब्दवाक्यार्थःनिष्पत्तिः प्रतीयते for तस्य तस्य तच्छब्दाद्वाक्यार्थः प्रतीयते।
९. ,, ,, हर्षापुपमि [?] for हर्षमुद्भवति।
१०. ,, ,, ००० स्वीकरणमपि for स्वीकारेणापि।

लक्षणेत्यनन्तरं पृथगुच्यत इति शेषः। यद्यभिधायास्तात्पर्यस्य वा लिखितशब्दा ···[र्थ] प्रत्यायनसामर्थ्यं तदा श्रुत्यादिप्रमाणान्तरषट्कस्य[१] समवाये [२]पारदौर्बलमथ-विप्रकर्षादिति भवतः प्रक्रियाकल्पनमिति [मपि] नोपपद्यते सर्वेषां [३]समनुप्रसङ्गा-दित्यत आह **किमिति चेति**। द्वितीयान्तं पदं **श्रुतिः** तृतीयान्तमपीति **भट्टः**। पदार्थ-सामर्थ्यं लिङ्गम्, [४]यथासंख्यं स्थानं यौगिकम् नाम सामाख्या ताताशेष्टुंल्यष्टुं [?] [५]एषां समवाये पूर्वस्य बलीयस्त्वंम्। तन्नरोन्तरेषा [तत्रोत्त रोत्तरेषां दौर्बल्यं] मर्थविप्रकर्षात्। यथादर्शपूर्णमासयोः व्रीहीनवहन्तीत्यादौ योगिकसमाख्यया विनि-योगः, तत्र लिङ्गापेक्षया श्रुतेर्बलीयस्त्वं यथा—"ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत" इति। अत्र ऐन्द्र्याश्च [च] इन्द्रप्रकाशनसामर्थ्याल्लिङ्गं लक्षणालिङ्गादिन्द्रोपयो [?] स्थान-विनियोगो गार्हपत्यमिति द्वितीयया श्रुत्या बाध्यते।

अयमाशयः। "ऐन्द्रेत्यादौ श्रुतौ यतः श्रुतेर्बलीयस्त्वं तदपदार्थत्वेन व्यञ्जना-नङ्गीकारेण निर्वहतीति ॥

उपसंहरति अपिशब्दादभिहितान्वयवादादौ विधेर्निःशेषेत्यादि व्यङ्ग्यस्यापि शब्दादलङ्कृतिध्वनेः।

संप्रति रसभाव तद्भारेत्यादिरूपे [?] व्यञ्जकत्वमङ्गीकार्यमिति दर्शयति] वैपरीत्यं रुचिं कुर्विति पाठः। अत्र हि चिङ्कुपद काश्मीरादिभाषायामश्लीलार्थ-बोधकम्। उत्कलादिभाषायां धृतवांडकं इव इत्यादि असभ्योऽश्लीलः। अपरित्याज्यं स्यात् व्यञ्जनानङ्गीकारे तत्प्रतीते ········ [रसम्भ] वात् नित्यदोषत्वं सार्वत्रिक-त्वात् कष्टत्वं कष्टोच्चार्यत्वं श्रुतिकटुत्वं तत्प्रभृतीनामनित्यदोषत्वं रौद्रादावदुष्ट-त्वात्।

यथा **मम नृसिंहविजये**—

स्फुटविकट [च] [६]पेटापातलेनायमष्टौ
सपदि कुलगिरीन् वा खण्डशश्चूर्णयामि।

---

१. Pt. text reads विकस्य for····· षट्कस्य।
२. ,, ,, पारदौल्यपकर्षादिति for पारदौर्बल्यपमर्थविप्रकर्षादिति
३. ,, ,, समनुपसंगात् for समनुप्रसंगात्।
४. ,, ,, यथालिङ्गस्पातं [?] for यथासंख्यम्।
५. ,, ,, ००० पातलेन।

प्रलयमरुद्ध [?] दारस्फीतहेतो[१] हृतवात
प्रसूतितिरथगारातमावार्तक्षिपामि ।। [?]

तथा च ममैव—

[२]निःश्वासोत्पातवातप्रसव धुतकुलाहार्यमुद्यष्ट दंष्ट्रा
जातः स्फुलिङ्गप्रकरणविरचितोत्कालिकाया निशङ्कम् ।
अर्द्धपारीन्तनर्द्धे नवमहह महालोकमालोक्य लोकाः ।
स्तोकस्तोकावशेषाः शरणमुपययुर्वारिधिं वा [विधिं वा]

सर्वस्यैव [३]रसादितत्ववेदिनः [४]कस्यचिदेव रसादेरौचित्येन समनन्तरोक्तप्रकारेणानित्यदोषाणां क्वचिदानुगुण्यं [५]दृढयति **द्वयमिति** । अत्र प्रथममन्यथेति शेषः । वाच्यं शोचनीयत्वं काव्यानुगुणत्वमिति पाठे काव्यस्योत्कर्षकत्वं कापालिपिनाकिपदयोर्द्वयोरपि साम्ये भगवद्वाचकत्वे कपालिपदेन संबन्धनिमित्तकस्य सकलामङ्गलविघ्नद्ब [वि] निन्दिता [?] वाचकत्वादेः प्रत्यापनीत प्रहृतपोषकत्वम् [?] न चैतत् शृङ्गारादिरसोचितामित्यमङ्गलरूपाश्लीलस्यानित्यदोषता । एवञ्च व्यञ्जनाभावे कपाल्यादिपदं सर्वत्रैव वर्जनीयं स्यादिति भावः ।

किञ्चैकत्र वाक्ये एक एवाभिधेयः व्यङ्ग्यस्तु वक्त्रादिवैचित्र्येणानेक इत्यभिधातो [वि] लक्षणैव व्यञ्जनेत्याह-**अपि चेति** । वाच्योऽर्थः समभिव्याहृतपदबोध्यः । अवस्कन्दनं प्रसभमवमर्दनं, सुरभयो गावः ।

संप्रति [६]विषयवैलक्षण्यदर्शनेनापि वाच्याद्व्यंग्यस्य भेदं दर्शयन्नाह [वाच्य] **व्यङ्ग्ययोरिति** । एवं स्वरूपादिभेदेऽपि यद्येकत्वं वाच्यव्यङ्ग्ययोः क्वचिदपि लीला लीलादौ भेदो [नीलपीतादौ भेदो] न स्यादिति संबन्धः । संशये प्रकरणादितिनियमाभावादशायां वा रसिके व्यंग्यसंभेदरहिते, वपुषा स्वरूपेण स्वरूपस्येति समनन्तरोक्तेषु त्रिष्वपि तृतीयान्तेषु संबन्धः, शब्दशासनं व्याकरणं, अर्थानुशासनं

१. ,, ,, for स्फीतदत्तोद्धतं वा for स्फीतहेतोर्हृतवात ।
२. This श्लोक seems corrupt in transcript.
३. Pt. text reads रसावेदिनः for रसादितत्ववेदिनः ।
४. " " " कस्यचिद्रसादेवौचित्येन for कस्यचिदेव रसादेः ।
५. " " " द्रढयति for दृढयति ।
६. Pt. text reads पदवैलक्षण्य ०० for विषयवैलक्षण्य००।

मीमांसादि, प्रकरणवक्त्रादिसहकृतेन प्रतिभासाः [त्] काव्यरसस्य, ज्ञानाच्च यस्य गुणान्तरातिशयविशेषस्य नैर्मल्येन [1]वाच्यप्रतीतावपि प्रकरणादिसाहाय्यस्याङ्गीकारेऽपि तत्सहिततत्प्रतिमानैर्मल्याङ्गत्वं [?] व्यङ्ग्यस्यैवेति विशेषः। गतोऽस्तमर्क इत्यादेर्विषयाभेदापेक्षया पुनरुक्तेः।

कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्।
सभ्रमरपद्माघ्राणशीले वारितवामे सहस्व इदानीम्॥

वारितवामे प्रतिकूलकारिणि। तत्र वाच्यं सखीविषयं अधरेण [भ्रमरेण] दष्टाधरेयं न पुनः [2]पथिकार्थकेन इति व्यङ्ग्यं तत्कान्तारं विषयं भेदेऽपीति पष्पन्ते ......[प्रतिपाद्यत] मन्वयः।

एकत्वमेकवृत्तिबोध्यतालक्षणमैकजाड्यम् [?]। अयमेव हि भेदो यत् विरुद्धधर्माध्यासः। अयमेव भेदहेतुर्य कारणभेद इत्यर्थः। प्रकारान्तरेणापि व्यङ्ग्यस्य वाच्याद्भेदमाह **वाचकानामिति**। **अयमर्थः**—यस्य शब्दस्य योऽर्थो वाच्यस्तस्यार्थस्य पूर्वपरिज्ञाने तस्य शब्दस्य तद्वाचकत्वं ज्ञातुमशक्यं। अतः शब्दानां वाचकत्वं सङ्केतितार्थज्ञानसापेक्षमवगम्यते। व्यञ्जक......... व्यङ्ग्यार्थस्य पूर्वपरिज्ञानमपेक्ष्यापि भवतीत्यपि न वाचकत्वमेव व्यञ्जकत्वं, यद्वाचकानां वाचकन्वारगमे [वाचकत्वाद्भिन्ने] पदार्थज्ञानापेक्षा, व्यञ्जकानां तु सङ्गी च काकलीकोलाहलादीनां रसादिव्यञ्जकेन पदार्थप्रतिसन्धानाभावोऽपीत्युभयोर्भेदः, तात्पर्यवृत्तौ च व्यङ्ग्यार्थबोधनमिति वादिनं प्रति दूषणान्तरमाह **किञ्चेति**। यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायेन व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे शब्दस्य तत्परत्वाभावात् व्यञ्जनानङ्गीकारे शब्दार्थत्वमनुपपन्नं स्यादिति कस्य व्यापारस्य द्यतः [?] पूर्वं व्यञ्जनादृत इति शेषः।

ननु गतोऽस्तमर्क इत्यादिवाक्येन प्रकरणादिरूपज्ञापकास्तव [न्तर] सहायेन विरोधितस्य [बोधितस्य] कान्तमभिसरेत्यादि व्यंग्यार्थस्य कथं शब्दप्रमाणबोध्यत्वं शब्दैकसमधिकत्वाभावादिति चेत् अत्र **केचिदाहुः**—यथा शब्दस्य बोधितस्य क्वचिद्वाच्यस्यार्थस्य सत्यासत्यजिज्ञासायां सत्यमेवायमप्राप्तोक्तवादित्यन्वमानेन [वानित्यन्व भावेन] साधिते सत्यत्वे यथा शब्दप्रमाणवेद्यत्वं तथा व्यंग्यस्यापीति नैवं। तथा हि बाच्योऽर्थः शब्दप्रमाणविषयः तस्य क्वचित् सत्यासत्यजिज्ञासायां

---

१. Pt. text reads वाच्यप्रतीतेरपि for वाच्यप्रतीतावपि।
२. ,, ,, ,, परेण पथिकार्थेन।

सत्यत्वमनुमानविषय इति शब्दानुमानप्रमाणयोर्भिन्नविषयत्वं व्यंग्यस्तु एक एव शब्दप्रमाणेन [1]प्रकरणादिनावरोध्यत इति [2]दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यम् । तत्का गतिरिति चेत् अत्रैवं सङ्गतिः यथा प्रमाणादेः वि [ष्णु] सिंहाद्यनेकार्थस्यापि हर्यात्येकाविधेये [हर्षादेरेकविधधियो] अवच्छेदकत्वं तथानेकव्यञ्जकस्यापि शब्दस्यैकव्यंग्ये प्रकरणादिसाहाय्यस्येतिकर्तव्यतारूपतया शब्दस्यांगत्वं, सांगस्य व्यक्धायकत्वं न्यायसिद्धमेवेति न शब्दप्रमाणाव्याकोपः। इह च यद्यपि वाक्यार्थस्य प्रतीत्यनन्तरं तस्य सत्यासत्यजिज्ञासायां यद्यत्वं [व्यंग्यत्वं] [3]प्रमाणान्तरेणानुमानेनैव बोध्यते तथापि सत्यासत्यत्वजिज्ञासातः पूर्वश्रुतपन्नाया [?] वाच्यार्थप्रमाद्याः [याः] अप्रमात्वाभावात् शब्दैकसमासगम्यत्वाच्च । स[4] शब्दप्रमाणो व्याकोपः [शब्दप्रमाणव्याकोपः] न हि चक्ष्यरादिना [चक्षुरादिना] प्रतीतौ सत्यासत्यत्वजिज्ञासायां प्रत्ययप्रमाणं [प्रत्यक्षप्रमाणं] व्याकुप्यते । एवं व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वं तात्पर्यविषयत्वञ्च निरांकृत्य लक्षत्वं सं [भा] वणां निवा चिकीर्ष [निराचिकीर्षु] राशङ्कते नन्वित्यादिना प्रतीयमाने घ (त्य) न्तेन ग्रन्थेन। वामोऽस्मि [रामोस्मि] इत्यादौ राज्यभ्रंशलकेसहिष्णुतादयः।

प्रत्याख्यानरुचेः कृतं समुदितं क्रूरेण यत्र क्षमा [यद्रक्षसा]
सोढं तच्च तथा [त्वया] कुलजनो धत्ते यथोच्चैः शिरः।
व्यर्थं संप्रति बिभ्रता धनुरिदं त्वद्व्यापदः साक्षिणा
रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेमः [म्णः] प्रियेनोचितम्॥

इत्यत्र मायाशीतांच्छे[?]दर्शने साहसैकरसिकत्व-दुष्कृत-फलभोक्तृत्वादयः, रामोऽसावित्यादावलौकिक [रामोऽस्मीत्यादावलौकिक] प्रभावत्वा द्वयो[दयो] वाम [राम] पदेन लक्ष्यन्त एवेति भवतामपि मतं प्रकरणादिसाचिव्येन उक्तरीत्या नानाविधे प्राधांन्यादिना धर्मपदेत्यादि [?] व्यपदेशाबीजं [5]वाच्येस्यार्थान्तरसंक्रमणादिना अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वादिव्यपदेशहेतुः।

---

१. Pt. text reads प्रकरणादिना च बोध्यते for प्रकरणादिनावरोध्यत ।
२. ,, ,, ,, ००० विषयभेदात् for वैषम्यम् ।
३. ,, ,, ,, प्रमाणान्तरेणार्थज्ञानेन for प्रमाणान्तरेणानुमानेन ।
४. ,, ,, ,, न for स ।
५. ,, ,, ,, वाच्यस्य for वाच्येऽस्य ।

अर्थोऽभिधेयम् । एवञ्चोक्तस्य सर्वस्य व्यङ्ग्यप्रकारस्य लाक्षाणकेप्यपन्तेः [लाक्षणिकेप्युपपत्तेः] तदतिरिक्तः सोऽयं [कोऽयं] नूतनः प्राचीनतत्वाप्र [तंत्राप्र] सिद्धोऽसाम्प्रदायि सुः [षु] प्रतीयमानः नाम प्रकाश्ये ।

सिद्धान्तमाह नियतत्वं नियतसंबन्धत्वं एतदेवाह **नखल्विति** । वाच्यार्थ-व्यंग्यार्थयोः संबन्धस्य नियतत्वानियतत्वे एतदुदाहरणव्याख्याने स्फुटीकरिष्यते **न चेति** । न च मुख्यार्थबाधे इति संबन्धः ।

श्वश्रू [रत्र] निषीदति अत्राहं दिवसं प्रलोकय ।
मा पथिक [रात्र्यन्ध] शय्यायां मम निषीद ।।

दिवसमिति [काले] कर्म, कथमत्र लक्षणा मुख्यार्थबाधजीवितेत्यर्थः । प्रति-पादितं लक्षणानिरूपणप्रस्तावे । **तथेति** । समयविशेषः समप्रायो विशेष्यः व्यञ्जनातो वैलक्षण्यम् ।

यद्यपि प्रयोजनलक्षणायां प्रयोजनस्य लाक्षणिकप्रतीतिकार्यत्वात् मुख्यार्थबाध-संबन्धयोरिव [रेव] प्रथमं परिज्ञानं तथापि रूढ़िलक्षणायां....... .... परिज्ञानस्य पूर्वं संभवात् लक्षणजातीयसंभवमात्रेण किमप्यत्र प्रयोजनं भविष्यतीति प्रतीतेर्बुद्धिस्थतया चोक्तं मुख्यार्थबाधत्रितयं ति [इति] न खल्वत्र वाचकवन्मु-ख्यार्थबाधादिना परार्थो ज्ञेय इति [1]सम्वेद्यते, किन्तु वाच्यवाचकभावाव्युत्पन्नः स्वयमेव मुख्यार्थस्यान्वयानुपपत्तौ अन्वययोग्यमर्थं लक्षयति, व्यञ्जनायास्तु ज्ञायमान प्रतीतितया निमित्तसापेक्षविरहात् कथं लक्षणाभावः सुहृद्भूता सा लक्षणा, तदनु-गमेन तस्या लक्षणायाः पश्चाद्व्याप्रियमाणे तया [व्याप्रियमाणतया] अवाचकवर्णाः ....मित्यादयः । स्वोपि हि प्रकरणादिसाचिव्येन तत्तदर्थप्रकाशतावगमात् । तृतीयो भागस्त्रिभागः प्रान्तं लक्षप्रवृत्तानां नर्तकीना, तेनावलोकनस्य तन्नतस्वदनु-कूलवानुद्भावात् [?] आदिशब्दादधोमुखत्वादि भंगादि, एवमुक्तं सर्वमेव कारणार्थमुपसंहरति **इतीति** ।

अतिवर्ण अतिक्रान्तो विषयः अनप [ह्न] वनीयः अपह्नोतुमशक्यः, विषयान्तर-प्रतिपादनव्यग्रतया पूर्वमदर्षि [शि] तानियतसंबन्धान्युदाहरणानि दशयन्नाह **तत्रे ति** । नियतः संबन्धाः [न्धः] वाच्यव्यंग्ययोरेकपन्वि [?] विषयत्वात् । कस्य न वा हो यीत्यादौ तु वाच्यार्थं सखीविषयः व्यङ्ग्यार्थस्तु [2]ततिविषय [तत्तद्विषय]

१. Pt. text reads संबध्यते for संवेद्यते ।

२. " " reads तत्तत्प्रतिविषयः for तत्तद्विषयः ।

इत्युभयोर्भिन्नविषयतासंबन्धादनियतः, यद्वा प्रथमे तत्तद्वाच्यत्वात् तत्तद्व्यंग्यार्थस्य एकरूपेण प्रतीतेः सार्वत्रिकत्वात् सम्बन्धो नियतः।

कस्मणवहो [कस्सणवहो] इत्यादौ व्यङ्ग्यार्थस्य ष·······वेव [संभवेत्व] सत्यतयावगतिः। अन्येषान्तु लिख्यार्द्धेनैवेय [?] नियतः। एवमेव हि संबन्धस्यानियतत्वं सर्वथा संबन्धनियमत्वतोरे [?] व्यञ्जनेऽभिप्रसङ्गः [अतिप्रसङ्गः] स्यात्।

विपरीत वते [रते] लक्ष्मीर्ब्रह्माणं दृष्टवा नाभिकमलस्थम्।
हरेर्दक्षिणनयनं रसाकुला झटिति स्थगयति॥
अत्र वाच्येन प्रथमव्यङ्ग्यस्य सम्बन्धः।

अयमर्थः। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिवाक्येन ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात् [१]सत्यादिपदेन खण्डशो धर्मप्रतिपत्तिविरहात् अविभक्त एव इत्यर्थः। प्रकाश्यते तन्वीत्यावाक्यान्तरेणापाति [?]।

येप्याहुः वेदान्ति इत्यर्थः। अरित्यापादपतिते [?] व्यवहारदशामापन्नैः पदपदार्थककल्पना कर्तब्येव। अन्यथा पदपदार्थव्याकोपे व्युत्पन्नान्यन्वयो [···व्युत्पन्नयोः] विशेषः स्यात्। उक्तोदाहरणं निःशेषच्युतीति [तेति]। व्यंग्य एव भट्टपक्षोक्तयुक्त्येति विशेषः। तेषां हि व्यवहारे भट्टनयः। किञ्चैषां मते सदानन्दस्वरूपं ब्रह्मणोभिधाया विशेषः [विषयः]। शं [सं] केता गोचरत्वात् नापि (ल) क्षणायाः सामग्रीविरहात् न हि तात्पर्यस्य तस्य [२]पदार्थस्य संसर्गमात्रनैयत्यात्। नाप्यनुमानस्य व्याप्तिग्रहणाभावात्। श्रुतेः पृथक् प्रामाण्याच्च इत्यन्यवृत्यादि भाषाव्यपदेश्यं तत्प्रकाशकं यद्व्यापारान्तरमङ्गीकृतं वेदान्तनिस्त्रदेव [वेदान्तिभिस्तदेव] व्यंञ्जनादिव्यपदेश्यमस्माकं काव्योपनिषदनामिति [काव्योपनिबद्धानामिति] निर्विवादम्।

अधुना ध्वनेरनुमानान्तर्भावं वाच्यादित्यादिना व्यापकविरुद्धोपल [ब्ध]··· रित्यन्तेन ग्रन्थेन शङ्कते **भावदिति** [भ्रमेति]। व्यञ्जनावादिभिर्भवद्भिरपि एतदभ्युपगन्तव्यमिति भावः। जाद्यति भवनियतसंबन्धाभावहेतो [?] व्यप्यित्वे न ति यः [?] खलु ब्यापकस्य व्याप्यायोग्यस्याप्यस्य [?] च व्यापकत्वयोगः तदुभयव्यवच्छेद समाव्याप्ति [···रूपाव्याप्ति] समन्वेन [संबन्धेन] नियतः। प्रकृतो यो

१. Pt. text reads सत्यादिभेदेन for सत्यादिपदेन।
२. " " reads अपदार्थस्य सर्गमात्रनैयत्यात् for पदार्थस्य संसर्गमात्रनैयत्यात्।

धर्मो आश्रयस्तन्वि [द्वि] शिष्टेन त्रिरुपात पक्षसल्लस [सत्वस] पक्षसत्वविलक्षणव्या [या] वृत्तिनामकरूपत्रयोपपन्वान्दिंगात् [तात्लिङ्गात्] व्याप्यात् लिंगव्यापके ज्ञाने अनुमानमित्युच्यते, [१]तत्क्रमः तत्स्वरूपः पर्यवस्यति वाच्यात् व्यंग्याच्चावगम इत्यर्थः।

हेतुमाह **तथा हीति**।

भ्रम धार्मिक विश्वस्तः स श्वाद्य मारितस्तेन।

गोदावरी नदी कच्छकुञ्जवासिना तृप्तासिहेन [दृप्तसिंहेन]।

इह हितः [वञ्जुलल] ········ [तागृहे सङ्केति] तायाः केनापि निमित्तेन धार्मिक सतद्वेकुश [?] भ्रमणं [२]स्वमनारेथ विप्रकृतं मन्यमानाया वचनम्, अत्र यौ वाच्यव्यंग्यार्थौ तयोर्धूमाग्न्योरिव [३]साध्यमानभावेनावस्थितिः तदिह गोदावरी-तीरवने कुञ्जे आश्रयभूते [४]भीरोरभ्रमणरूपो साध्यः, तत्र वाच्यरूपे [पो] तृप्तसिंह-सद्भावः साधनम्। इह च लिङ्गस्य पक्षसत्वं निबद्धमेव सपक्षसत्वविपक्षव्यावृत्ते अनिबद्ध अपि सामर्थ्यादवसेये इत्यतो नानुमेयभावो व्यंग्य इति भावः।

एतदेवाह **अत्रेति**। यः खलु भिरुः [भीरुः] शुचोऽपि [शुनोऽपि] सद्भावस्थाने भ्रमितुमशक्तः स कथं सिंहोपल [ब्ध]········स्थाने भ्रमिष्यतीत्यर्थः। यमुद्भूरु-भ्रमणमिति यद्भीरुभ्रमणमिति]।

अयमर्थः। धार्मिकस्य भ्रमणं भयकारणनिवृत्युपलब्धिपूर्वकं भीरुभ्रमणत्वात्। संप्रतिपन्ववदित्यमा [संप्रति पन्नवदित्यनुमाने] यद्व्यापकं भयकारणं वृत्युपलंधि [लब्धि] पूर्वकं [यद्भयकारण निवृत्युपलब्धिपूर्वकं] तस्य य विरुद्धं [यद्विरुद्धं] भयकारणानिवृत्युपलब्धिपूर्वकं [?] तस्योपलंधिः [तस्योपलब्धिः] प्रतीतिः। सा च प्रकृतो संहोपलंधिः [प्रकृते सिंहोपलब्धिः]। तथाचात्रधार्मिकस्याभ्रमणमनुमितमिति भावः। एवं **ध्वनिकारोदा कृ** [हृ] तैतद्व्यङ्ग्योदाहरणरीत्या सर्वत्रैव विवादाध्या-सितस्य व्यङ्ग्यभीचारी [व्यभिचारी]नास्य होतोर्हेतुत्वमिति[?]भावः। **श्रुत[शुन] इत्यादि**। यः खलु [शुनः]···········स्पर्शशङ्कया शुनो बिभेति स सिंहसद्भावस्थानं प्रत्युपमृगयादि कुतु [त] हलितया **गच्छन्ती** [गच्छतीति] दर्शनाद्विरुद्धः भ्रमणरूप-साध्यविरुद्धसाधनात्। दूषणान्तरमाह वचनस्येत्यादौ आङ्गुल्यादीनामिति [पुंश्च-ल्यादीनामिति] शेषः। अप्रतिबन्धात् प्रतिनियतो निश्चितः असिद्धः सन्दिग्धासिद्धः

१. Pt. text reads तटस्थरूपः for तत्क्रमः।
२. " " " स्नमनोविप्रकृतं for स्वमनोरथविप्रकृतम्।
३. " " " साध्यसाधन·······for साध्यमान
४. " " " भीरुभ्रमणरूपः for भीरोरभ्रमणरूपः

सिद्धोवा । उपसंहरति । [1]**तदेति** । गमकतया कामुकसमीपगमनबोधकतया । **व्यक्तिवादिनेति** । व्यञ्जनव्यापारस्थापनार्थमुद्युतेले [ने] त्यर्थः । न प्रमाणप्रतिपन्नत्वं सन्दिग्धासिद्धादसिद्धत्वात् ।

एवं व्यञ्जनव्यापारसामग्र्या नानुमानसामग्रीत्वमिति योऽर्थान्तराभिव्यक्तौ वः सामग्रीष्ठा निबन्धन [?] सैवार्थमिति पक्षे नो गमकत्वेन सस्मतेति [सम्मतेति] **महिमभट्टोक्तमनुमानत्वं** निरस्तमिति भावः ।

नन्वेवमनियतप्रतिबन्धमूलभाक् एवं व्यङ्ग्य व्यं [व्यङ्ग्याद्व्य] ञ्जन भावः स्यादिति चेत् एवमेवेत्याह एवंविधोदिति [एवंविधादिति] उपपद्य [त्य] नपेक्षत्वेऽपि व्याप्त्यादिप्रतिबन्धनाभावेऽपीति, न चैवमभिप्रसङ्गः [मतिप्रसङ्गः] । प्रतीतेरन्यथोपपत्तावेव व्यक्ति [कल्प]·· ·····ना स्यादिति काव्यपुरुषावतारस्य [3]निखिलशास्त्रतत्ववेदिनः **श्रीमदानन्दवर्धमानाचार्यस्य व्यञ्जनव्यापारस्थापनमिति सर्वमवदातम्** ।

इह [इति] महापात्रश्रीविश्वनाथकविराजकृतौ । काव्यप्रकाशदर्पणे
पञ्चम उल्लासः ।

१. Pt. text reads तथेति for तदेति ।

२. Transcript omits **इदमेव युक्तिजालमुदाहरणान्तरे दर्शनं द्रढयति ।**

३. Pt. text omits तत्व ।

अथ षष्ठ उल्लास:*

इह यद्यपि [1]अलङ्कार्यभूतस्य शब्दार्थानुचित्रयोरलङ्कारवत्त्वाद्विशेषलक्षणं पश्चादुल्लासद्वयेन निरूपयितुमात्मनोऽभिमत इति ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यरूप काव्य-विशेषप्रतिपादनानन्तरं तदुल्लासितं तथापि प्राचीनास्वरोधेन [प्राचीनानुरोधेन] काव्यविशेषत्वेन लक्षितयोस्तयो: किञ्चिद्विशेषमाश्रित्य उल्लासान्तरमानते [००मारभते] । **शब्देति** । चित्रशब्द स्पर्शक्षर्थयो: [चित्रं शब्दार्थयो:] प्रत्यकं [प्रत्येकं] सम्बन्ह्व: [संबन्ध:] । उदाहृतं शब्चित्रं [शब्दचित्रं] वांच्यचित्रमित्यादिना प्रतिपादितं **गुणेति** । शब्दचित्रे प्रधाने [अर्थचित्रस्य] अर्थचित्रे प्रधाने शब्दचित्रस्य गुणत्वमिति द्वयोरेकत्र सद्भावेऽपि प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति उक्तन्यायेन यस्य [अस्य] प्राधान्येन व्यपदेश इत्यर्थ: । अविचित्रत्वमित्यत्र [अर्थचित्रमित्यत्र] संवयेति [?] शेष: । तत्रैव तथाचोक्तमित्यादिना इष्टं द्वयन्नेनेन्यन्तेन [द्वयं तु न इत्यन्तेन] प्रामाणिकसंगतिं दर्शयति । उक्तं **प्राचीनै**:—रूपकादिरर्थाश्रयोऽलङ्कारो विभावादि-स्वरूपारूपार्थोपस्कारतया मुख्यस्य [2]रसादेरुत्कर्षत्वान् तस्य काव्यस्य बहुधा बहु-प्रकार [?] । शब्दालङ्काराणां तु [3]विभावाद्युपगमानयनमात्रप्रयोजकशब्दधर्मतया बहिरङ्गत्वान्नमुख्यालङ्कारमिति केचित् । अलङ्कारघटनया उपयोगस्य व्यतिरेकेण दृष्टान्तमाह नकारान्नमिति [न कान्तमिति] काव्यस्य शब्दविशेषरूपत्वादर्थस्य तद्व्यवच्छेदकमात्रेणामुख्यत्वात् अर्थाश्रितानामलङ्काराणां बहिरङ्गतेत्यर्थ: । सुपांतिताङामिति [सुपांतिङामिति] सुवर्णानां [सुबन्तानां] तिङन्तानां पदानां व्युत्पत्तिविशेषणमाधुर्याद्यनुगुणवर्णविशेषार्थकत्वेनोत्पत्तिं वाचां वा श्रुत्यानीतदेतत-स्वपतिङव्युत्पत्तियोगित्व [सुप्तिङ् व्युत्पत्तियोगित्वं] सौशाद्वासुशब्दतां [सौशब्द्यं सुशब्दताम्] अर्थस्य व्युपत्ति: वंमाननादिना [वर्तमानादिना] योजनं नेदृशी शब्दका-

---

*Transcript maintains that the manuscript text of this ullasa is utterly corrupt and illegible.

Ed. It may be illegible but not corrupt to a Larger extent.

१. Pt. text reads अलङ्कार्यतया for अलङ्कार्यभूतस्य ।

२. Pt. text reads रसादेरेव for रसादे: ।

३. ,, omits ·······गम····

त्पत्तिप्राया [?] अतश्च [१]शब्देनैवोपाधिभूतेन काव्यत्वमिति शब्दस्यैव मुख्यत्वमिति शब्दालङ्काराणामेव प्राधान्य**मित्यपरे** ।

शब्देति । अभिधेयोऽर्थः । द्वयं शब्दार्थालंकारयुगलम् । नोऽस्माकं तु पुनरिष्टमिति मतम् । द्वयोरप्यर्थोपस्कारत्वा वा [त्] [२]मुख्यरसादिपरिपोषकत्वेन परस्परतो विशिष्यमानत्वादिति भावः ।

प्रथममित्यादौ यद्यपि क्रमप्रधाना त् स्वभावोक्तिरीत्या [?] लकार दृष्टोयमाणश्च [दृष्टोपमाश्च ?] सन्ति तथापि अन्वयानुसन्धिमन्तरेणाप्यनुप्रासमहिम्ना [अन्वयानुपपत्तिमन्तरेणाप्यनुप्रासमहिम्ना [?] कश्चित् प्रकर्षो हृदि निधीयत इत्यनुप्रासस्य प्राधान्यात् शब्दाचित्रं [शब्दचित्रं] भावधैर्य विध्याताय [विधाताय] स्वास्यविध्याताय वा [स्वास्थ्यविघाताय वा ?] नीचानसाः [नम्रा] हीनसत्वाश्च अतीकं समा चं [?] अप्रियं च कानतां [कालतां] [३]श्यामलतां दारुणतां च । [४]कुटिलतां कुञ्चितां अनृजुतां च । अत्रार्थ [नु] प्राससद्भावेऽपि अर्थालङ्कारस्यैव [५]उद्भटप्रतीतिरिरिति तत्प्रधानता ।

[६]ननु स्वादरूपमेव [आस्वादरूपमेव] वाक्यं [काव्यम्] । आस्वादश्च व्यंग्य एव । अनयोश्च [७]प्रथममित्यादिपक्षयो र्व्यंग्यत्वात् आस्वादरहिततया कथं काव्यत्वमित्याह **यद्यपीति** । अन्ततो महाकाव्यार्थपवि [?] [८]ज्ञानपर्यन्ते धिभावादिरूपतया एवं विधस्य समग्रैकवाच्यवर्णितस्य चन्द्रादेरित्यर्थः । रसपर्यवसानं प्रवणत्वं स्फुटस्य रसस्यानुपलंभात् महाकाव्यपर्यालोचनाहेतुकं व्यंग्यरहितमेतत् प्रथमं इत्यादिकाव्यद्वयमुक्तं प्राचीनानुबो [रो] धादिति भावः ।

तथाहि । यद्येवमादौ काव्येषूक्तरीत्या रसपर्यवसानमस्ति तदा आस्वादस्य

---

१. Pt. text reads शब्देनेनेषिधि भूतेन [?] for शब्देनैवोपाधिभूतेन ।
२. " " omits मुख्य ।
३. " " omits श्यामलताम् ।
४. ,, ,, reads कुञ्चितां ।
५. ,, ,, ,, ० प्रतीतिरिष्यत इति for प्रतीतिरिति ।
६. ,, ,, ,, न तु for ननु ।
७. ,, ,, ,, द्वयमित्यादि for प्रथममित्यादि ।
८. ,, ,, reads व्युत्पत्तेः for ज्ञानपर्यन्ते ।

प्रकर्षाप्रकर्षाभावो ध्वनिगुणीभूतयोरेवानुपातः [प्रासः] सर्वथास्वादाभावेऽनु [?] काव्याभासतैवेत्युक्तमेव शब्दचित्रमित्यादि कारिकाव्याख्याने । विशेषतश्च अस्मत् [1]**साहित्यदर्पणेऽलंकारनिर्णयेऽन्तिमोल्लासद्वये** व्यवस्थापिते [2]निर्णेश्य [ष्य] न्ते

इति महापात्रश्रीविश्वनाथकविराजकृतौ काव्यप्रकाशदर्पणे
षष्ठ उल्लासः ।

१: ,, ,, omits अस्मत्......
२. ,, ,, ,, निर्णेष्यन्ते ।

अथ सप्तम उल्लासः

उल्लासे सङ्गतिमाह वृत्तिकृत् **काव्यस्वरूपमिति**। **दोषाणां** गुणालङ्कारयोः प्रष्टामं [दुष्टानां or निर्दिष्टानां] हेयत्वेन, काव्यलक्षणकारिकायां निर्दिष्टानाम् ।

मुख्यार्थेति। शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्यानुभूततया मुख्य उद्देश्योऽर्थो रसः। इति [हतिः] दोषापकर्षशब्दाः [रसापकर्षशब्दा] करणव्युत्पत्तिसिद्धाः।

सामान्यलक्षणयुक्ता [मुक्त्वा] विशेषलक्षणार्थं विभागमाह **रसश्चेति**। तदाश्रयान्ते [तदाश्रयात्] तस्य रसस्याश्रयणात् । तदाश्रयत्वञ्चात्र तदुपायतया [तदुपचारतया] वाच्यः। उपचारान्मुख्य इत्यर्थः। उभयं रसवाच्ये, **तेषु** शब्दादिष्वपि। शब्दात् [अर्थात्] रसवाच्ययोरपि स दोषः । शब्देत्यनेन पदवाक्ययोः संग्रहः। **आद्य**शब्देन पदांशः यस्मात् प्रथमं रसो मुख्यः तस्मात् तत्र रसे व्यभिचारि भावस्य सु [स्व] शब्दवाच्यतादयो दोषाः मूर्षतादय इव [??] काव्यानुभूतस्य रसस्य साक्षादपकर्षकाः। वाच्यदोषाश्च [अ] पुष्टार्थत्वादयः कारणत्वादिवत् [काणत्वादिवत्] तथा शब्दादिदोषाश्च श्रुतिकट्वादयः।

एवञ्च रसे, वाच्ये, पदे, वाक्ये, पदांशेषता [इति] भवन्तः [अनन्तः] प्रकारा दोषा इति विभागः। **आद्यग्रहणादिति**। वचनाद्दोषस्य वाच्यसमस्त [वाक्यसमस्त] पदनिष्ठत्वेन शब्दपदोपग्राह्यत्वेऽपि वचनायाः [रचनायाः] पदसंयोग रूपत्वे पदयोर्व्यासिज्यवृत्तित्वाभिप्रायेण पदांशवृत्तित्वादाप्त [दाद्य] पदग्राह्यत्वं अन्यकृतोऽभिमतम् [वृत्तिकृतोऽभिमतम् or ग्रन्थकृतोऽभिमतम्] एवञ्च यद्यपि वर्तमानपदेनापि नानाविधपदांशानामुपग्रहः [?] तथापि विप्रतिपत्तिनिरासार्थं वचनायाः [रचनायाः] पुनर्वचनं यद्यपि विभागे सदोषाणामेव प्रथमं निर्देशस्तथापि पदस्य प्रथमं बुद्ध्यारोहात् तदंशानांचात्यल्पविषयत्वात् पददोषानावोह [नादावाह] **दुष्टमिति**।

पददोषाः

श्रुतिकटु पदं दुष्टं भवेदिति संबन्धः। परुषवर्णत्वमेव विशदयति **कष्टं** कष्टोच्चारणीयम् । अपाङ्गस्य भङ्ग्या तरङ्गितैः । संस्क्रियतेऽनयेति संस्कृत व्याकरणलक्षणं।

संस्कृतप्राकृतादिविषयम्। श्यामोदरं चापाण्डरप्रान्तं च। अप्रातृत [अप्राकृत] कुचयुगदर्शनेन कुञ्जरकुलं कुम्भातयाभ्यर्थतया [कुम्भाभयाभ्यर्थतया] तव वशीभूतं वर्ततामित्याशयः।

ननु अनुनाथत इति पदस्य पदान्तरसव्यपेक्षस्यैव दुष्टत्वात् कथं न वाक्यदोष इति न। इह ध्वनिगुणीभूतव्यंग्य दोषगुणालङ्काराणां शब्दानुगतत्वस्यान्वयव्यतिरेकार्थविधायित्वेऽपि व्यवस्थापितत्वात् यदास्यैव परिवृत्यसहत्वमिति भावः। तथा प्रत्ययांशं व्यवस्थाप्य प्रकृत्यंशपरित्यागेऽपीत्यस्य पददोषताभ्युपगमः।

एवं **दैवत** इत्यादिष्वपि अप्रयुक्तत्वादौ बोद्धव्यम्।

अत्र हन्तीति गमनार्थमित्यानन्तरं [मित्यर्थान्तरे] पठितमपि तत्रासमर्थमिति शेषः [दोषः]।

नन्वत्र हन्तप्रकृतेरेव परिवृत्यसहत्वादसमर्थत्वस्य पदांशनिष्ठत्वमेव तत्कथं पदनिष्ठत्वमिति चेदुच्यते असमर्थस्य पृथक् पदनिष्ठत्वस्यादर्शनात्। प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वरित्यनादृत्य [?] समुदितं पदं वाचकमिति मतमवलम्ब्य हन्तीत्यर्थपदनिष्ठत्वमेवोक्तम्। अत एवास्यैत्या [एवास्यैतदर्थक] बोधकान्तिमसूत्रे "पदस्यांशेऽपि केचन" इत्युक्त [त्वात्] पदांशेनास्य दोषस्योदाहरणं दर्शितम्।

अप्रयुक्तत्वमेकार्थं [?] शब्दविषयम्। इदमसमर्थन्त्वनेकार्थशब्दविषयमिति भावः। शा कृतः र्ज्ञो ततः [??] इह शब्दानां विरलप्रयोगे निहतार्थत्वमसमर्थत्वं च सर्वथा प्रयोगाभाव इति भेदः। अत एवाह-अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादावदुष्टाविति। अत एव च्युतसंस्कृतसमर्थनिरर्थकत्वादीनि [नां] वाच्यदोषत्वेनागणलं [नम्] पशुपदं तथाविधसमराध्वरेषु अप्रयुक्तम् अत्र पशुत्वादेवारोपितत्वान्निहतार्थत्वादेर्भेदः।

अवन्ध्येति। अत्र यत् ग्रन्थकृतोक्तं जन्तुपदमदातर्यर्थे विवक्षितमिति तेदनुक्तोपलिन्मः [तदनुक्तोपनिबद्धः ?] तथाहि 'जन जनने' धातोः व्यत्याद्रितस्य [?] जंतुशब्दस्य कृतजन्मग्रहणमात्रैः पौरुषहीन एव वाच्यः। अवन्ध्येत्यादि प्रथमार्द्धस्य हि द्वितीयार्द्धवैधर्म्येण समर्थकं, अवन्ध्यकोपत्वमेधवहि [मेव हि ?] वैधर्म्येणामर्षशून्यत्वं आपन्निवृत्वमेव चासमनन्तरोक्तप्रकारं जन्तुत्वम्। मित्रहेतुक आदरभावः, शत्रुहेतुकोभयाभावश्च द्वयमपि वैधर्म्येणावश्यमेव। ततश्च यः कश्चिदमर्षशून्यः स नतिकोपो [नतशिरो] भवति। तेन जातहार्देन उत्पन्नस्नेहेन जनस्यादरो न भवति, तथाभूतेनैव च विद्विषादरौ भयं न भवतीत्यर्थः।

एवमेवात्र पक्षे वाचकत्वदोषाभावमभिप्रेत्य पुनरन्यदाहवति [पुनरन्यमुदाहरति] **हाधिर्गति**। कुशले कुशलोत्पादने, विधुरो विक्रूरः, विमुख इति यावत्, सूर्योदयादस्त पर्यन्तस्तद्गत्यवच्छिन्नः कालविशेष एव दिवसशब्दवाच्यः, न तदविनाभूतं प्रकाशमयत्वमपि, असमर्थत्वे स्वोदेयो समक्षस्य [?] वाचकः। दिनादयस्तु प्रकाशमयत्वेन तथेति भेदः,। इह दिवशोतितादिशब्दानां [?] स्वतः परिवृत्तिसहत्वेऽपि मुख्यनर [?] धर्मिरूपार्थप्रतिपादिकांशस्य तथाविधत्वाभावात् पदगतत्वयुक्तम्। अत एवालङ्कारसर्वस्वकृतापि "[१]सुनयने नयने निप्रही [?] त्यादौ विभक्तयर्थस्यापौनरुक्तचमपि लाटानुप्रासत्वमुक्तम्।

यच्चेति। चकारात्तदवश्यमिति भावः। उदरुणन्यायकपातिनय विशेषः [ऊर्ध्वचरणन्यासकाभिनयविशेष] स्वरूपो दण्डो पादः विदधदिति विशिष्टधारणार्थेत्र युक्तोऽवधातुः करणार्थ एव युक्त इति तत्रावाचकः। उपसर्गेण "हि धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयत" इति।

साधनशब्दो हस्त्यश्वादिसाधनार्थः पुंध्वजस्य।

वायुशब्दः पवनमात्रार्थोऽपानपवनविशेषस्य। विनाशशब्दश्चादर्शनार्थो मरणस्मरणात्। क्रमेण वीडादिव्यञ्जकाः।

वन्ध्यामिति। द्वितीयार्थेन सप्तम्यर्थेन च संभवात् सन्देहः।

केवले न तु लोकेऽपि, निहतार्थ तेऽर्थद्वयमपि [निहतार्थेतु अर्थद्वयमपि] लौकिकम्। इहत्वेकोऽर्थः शास्त्रीय एव, द्वितीयस्तु सन्धपि [सत्यपि] लौकिक इत्युभयोर्भेदः।

अत्रेति। योगशास्त्र एव **न तु** लोके तथाहि पातञ्जलसूत्रं "[२]क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर" इति। क्लेशा अविद्या, [तदस्पृष्टगुणा] कर्मणि सुकृतदुष्कृतानि तत्फलं विपाकः तदर्थगुणा वासना आशयः ते समस्ति [?] वर्तमाना पुरुषेऽपदिश्यन्ते इति। किञ्चेदं वक्तृबोद्धव्ययोः शास्त्रानभिज्ञत्वे पुनः श्लेषादि बिना नादोष इति वक्ष्यते। ततश्चाप्रयुक्तत्वार्थ [अप्रतीतत्वार्थ] चेत्यर्थः।

---

१. द्र० अलङ्कार सर्वस्वम्

२. द्र० पातञ्जलयोगसूत्र

रूढ़िप्रयोजनाभावादाकर्षणेन प्राप्यो लक्ष्यार्थोऽत्रेति नेयार्थः **अत्रेत्यादि** पद्यार्थमपि पदं [दुष्टम्] समासान्तत्वात् ।

मूर्ध्नामिति । उद्वृत्तमिति [उद्धृत्तमतिगाढ] कृत्तं कर्तनसंसक्तं निरन्तरमुपनतो जातो जयो यत्र जगति । व्यतिकरः संपर्कः । तस्य पिशुलः [पिशुनः] सूचकः । मिथ्यामहिमत्वमिति बहुव्रीहावस्य [न्य] पदार्थस्य प्राधान्यात् । समासान्तः प्रविष्टस्य मिथ्यामहिमत्वस्यांशस्य विधयस्य प्राधान्येनानिर्देशादविमृष्टविधेयांशो दोषः । इह हि वक्तुर्दशमुखस्यायमाशयः—पुरा मम मूर्ध्नां यो महिमा स्थितः स इदानीं मिथ्याऽभूदिति । एवञ्च विधेयत्वेन विवक्षितस्य महिम्नो मिथ्यात्वस्य समासे गुणीभावादनुवाद्यत्वप्रत्ययः । तेन च पूर्ववो हि पि [?] महिम्नो मिथ्यात्वस्यावभासनं मूर्ध्नामपकर्ष एव प्रतीयते ।

ननु कविबिवक्षितोत्कर्षः एवं चोपरितनोदाहरणेष्वपि बोद्धव्यं बिषयव्याप्तये समासान्तरेषूदाहरति आसामित्यादि [स्त्रस्तामित्यादि] **न्यासो** निक्षेपः, स्थानविदा स्थानौचित्याभिज्ञे न द्वितीयमौर्वीमिवेत्यत्र तत्पुरुषसमासे उत्तरपदस्यैव.................... । ....निर्जन्म इह जन्मनोऽलक्ष्यत्वं विधेयम् । मन्दानलं बन्धनं [संदाननैकसदनं] विधेयमित्यनन्तरं तत्पुरुषसमासे पूर्वपदत्वेन नञो हाणाभावाद्दोष [प्रयोगाभावाद्दोष] इति ।

पूरणीविशे [?] यथा विधेयस्य नञः समासाप्रयो [गेन] प्राधान्यं प्रतीतं दर्शयति **यथेति** । अत्राप्यदृप्तनिशाचर इत्युक्ते गुणीभावः । यत्र तु नञोऽनुबाधस्तत्रैव गुणीभावो युक्त इत्याह **न हीत्यादि** । आत्मगोपनादिविहितमित्यर्थः । गलग्रहशब्दः कश्चाश्लेषे [अश्लीले] प्रयुक्तः । कश्य [ण्ठ] रोगविशेषप्रतीतिकृत् ।

अन्त इति । भवानीशब्दो भवस्य पत्नी, न दावनप्रत्ययान्तः [न भवान्याः पत्यन्तरे] विरुद्धां धियमिति । अम्बिका माता तस्याः कामुक इति रूपा ।

वाक्यदोषाः पदांशदोषाश्च

संप्रति वाक्यदोषान् पददोषांश्चाह **अपास्येति** । संस्कारः संस्कृतिः । एतेषामनन्तरोक्ताः [एते समनन्तरोक्ताः] श्रुतिकट्वादयः । अतसंस्कृतत्वादि [च्युतसंस्कृतेत्यादि] दोषत्रयं हि वाक्यगतत्वेन लक्ष्येन संभवत्येव तर्हि को नाम मूढः पुनपुनरभिदध्यात् ।

अताप्सीत् तर्पितवान् । समूलघातं न्यवधीत् समूलं हतवान् । अत्राध्यैष्टे-त्यादिषु श्रुतिकटुत्वस्य पदनिष्ठत्वेऽपि पद्यव्यापित्वाभिप्रायेण वाक्यदोषता । व्यजष्टेषड्वर्गमित्येव धा [?] वाक्यदोषोदाहरणम् । अत्र श्रुतिकटुत्वस्य 'वधीत्' इत्यादौ क्वचित् क्वचित् पदांशनिष्ठत्वेऽपि पदांशनिष्ठानामबहुव्यापित्वेन वाक्य-गतत्वं बोद्धव्यम् । एवमन्यदोषाणामपि बोद्धव्यम् ।

रातु ददातु । भावुकानां शुभानां, अनंडमूकता [अने, मूकता] वक्तुं श्रोतुं वा शिक्षितत्वम् । एतानि च व······नि [रातीत्यादिपदानि] अप्रयुक्तानीति वाक्यदोषः ।

साथकः खड्गः, क्षमा पृथिवी । अब्जश्चन्द्रः, श्लोको यशः ।

कुविन्द इति । कुंपृथ्वी विन्दतीति कुविन्दश्चतुवायसमूहं अतितः [अभितः] वरिणाहाल्यां च लग्लावन्दिनः [विगताच्छादनं] वस्त्रहीनाश्च आक्रादनं [आच्छा-दनं] आवरणं वस्त्रञ्च । उपश्लोकामानस्य [उपश्लोक्यमानस्य] रथयमानस्य [स्तूयमानस्य] तिरक्षावहीनत्वावसादीत्यर्थः [तिरस्कारघोतत्वपर्यवसानादिव्यर्थः ।

[**प्राभ्रभ्राडिति**] । प्राभ्रे प्रकृष्टजनदे भ्राजते, विष्णुधाम गगनं येन ।

भूपतेरित्यादि । उपसर्पणं समीपगमनं, दभावस्तस्य कम्पना सेना, कम्पयुक्ता च । वामेषु शत्रुषु लोचनं दर्शनंयस्य, आरामं मनोहरं लोचनं नयनं यस्या इति च । प्रहरणं खड्गादिः दन्तादिश्च, मोहनं मोहः स्वरतं च [सुरतं] ।

पितृवसतिपदं तातवेशमार्थे विवक्षितम् । पावकशब्दः पावनार्थेऽनुयाशब्दोऽयं [अन्वयशब्दोऽयं] शार्ये [वंशार्थे] श्मशानाग्निसञ्चयानां स्मारकः ।

मार्गणप्रवणो भूतिर्भस्मेति द्वितीयोऽर्थः । [1]योगिनो हि त्रिविधाः मृदूपायो मध्योपायोऽधिमात्रोपायाश्च । तेऽपि प्रत्येकं मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रवेगश्चेति त्रिविधाः । एवं नवप्रकाराणामुत्तमोऽधिमात्रोपायस्तीव्रसंवेगः । तस्यसमाधिना, तस्या यत्नतवतत्वत् हठभूमिर्दृढमूलः ।

अस्वररत्वं [अरविन्दः ?] रविस्तस्य पादा रश्मय, तमोऽन्धकारम् । नेत्रद्वन्द्वं बोधय [नेत्रयुद्धं वेदय] निभां जहीति ।

---

१. योगशास्त्र ।

न्यक्कार इति। तत्र धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयत इत्यनुसारेण अयमेवेति प्रथममनूद्य विधेयो न्यक्कारः पश्चान्निर्देष्टुमुचितः। तद्वैपरीत्येनाविमृष्टविधेयांशो दोषः। इह चरणानामतत्वयस्यापि [अतत्वस्यापि ?] विपरीततेति वाक्यशेषः [वाक्यदोषः]। अत एव हिशब्दो नित्य इति वक्तव्येऽनित्यः शब्द इति वचनेऽप्रकालं [??] निग्रहस्थानमाहुः। अस्य च दोषस्य बहुव्यापित्वे नाप्यत्र वाक्यदोष इत्याह **उच्छूनत्वेति**। वृथात्वस्य हि विधेयभूतस्य तत्पुरुषसमासे गुणीभावे नानुवाद्यार्थस्य शब्दस्य निराकांक्षत्वप्रतिपत्तये विधेयार्थस्य तच्छब्दस्य समानानुतयाभिहितोऽप्यदः शब्दः पदान्तराव्यवधाने निर्दिष्ट इति प्रसिद्धिमात्रे प्रतीतिकृदिति उपरिवाक्ये तच्छब्दं विना यच्छब्दस्तस्याकांक्ष एवेत्याशयः।

एतदेवोपपादयति तथाहीत्यादिना। "**स इत्यस्यानर्थकं स्यादित्यन्तेने** (१६१ श्लोकवृत्तौ) त्यतः प्रक्रान्तादिविषयेषु यत्र द्वयोरेकस्य द्वयोर्वानुपादानेऽप्यर्थत्वं संभवति। ततस्तद्व्यतिरेकेणान्यत्र साकांक्षत्वमेवेति **पिण्डार्थः**।

यच्छब्दस्योपादानं नापेक्षत इति। तस्यार्थनेयावायातत्वार्त [?] प्रकृतो राजा यः पूर्वोक्तप्रकारेण तथा तथा चरितवानित्यर्थः।

सेत्यनेन सकललोकलोचना को वाचस्यमाधस्वधारस निःस्यन्दादिगुणविशिष्टत्वेन या प्रसिद्धा [भव] ति इत्यन्तेन तथा तथा चापनदीर्ध्यतादिगुण एव त्वया येऽनुभूत वाक्यार्थगतत्वेन वासत्वानुयित्वेन [?] उपात्तः साक्षाच्छक्तः। [शब्दः]

एवं पूर्ववाक्यार्थगतस्येत्यन्यत्र बोद्धव्यम्। सामर्थ्यात् तच्छब्दतयापेक्षमत्वात्।

निराकांक्षत्वं यथा मम—

आज्ञाखण्डलमौनिमण्डलमाला संज्ञा.........................

....अचतुराऽवज्ञा जगद्रक्षिणी।

तस्या पुल्लतदिस्वं तज्ञमदासरो श्रुतिद्रोणी

शक्तिर्याति कथं नामसपथं क्षोदी यशः कस्यचित्॥

द्वयमुपातुरस्तु विषयत्वेनोपकल्पित.......................।

इह ग्रन्थे एष यन्त्रः ग्रन्थकरणनिबन्धः।

एवञ्चेति। "तनोति योऽसौ सुभगे तवाधुनेत्युदाहरणे"। अदःशब्दस्य यच्छब्दव्यवधानेन स्थितत्वात् प्रसिद्धिमात्रपरामर्शत्वादित्यर्थः।

ननु त्वयदः [नन्वत्वादः] केवलस्य प्रयोगः किन्तु तच्छब्दसामान्यस्यादसोऽपीति कथं साकाङ्क्षत्वमित्यत आह **न चासाविति**। अयमर्थः। न सार्वत्रिकमिदमेतददः शब्दानां तच्छब्दसमानानुत्वं [गुणत्व] किन्तु यच्छब्दनिर्दिष्ट वाक्यार्थपरामर्श एव। सोऽपि यच्छब्दव्यवधाने निर्देश एव भवतीत्याशयः। एवमदसस्तच्छब्दसमानार्थस्य सार्वत्रिकत्वाभाव उदाहरति **असाविति**। मरुत् लौकिकः पवन तदधिष्ठाता हनुमत् पिता च। केसरं पुष्पविशेषः। केसराः सहाः। तारा नक्षत्रम्। बालवीय तदधिपश्चन्द्रः सुग्रीवश्च।

सुग्रीवश्च। मण्डलं वीत्वं [?] राष्ट्रं च। सामानां रामस्य चतुरादृष्टिः।

ननु क्वचित् केवलस्यादसोऽपि तच्छब्दार्थत्वमित्यत आह **प्रतीतौ वेति**।

द्वितीय प्रकृतमित्यत्र [कृतमित्यत्र] सुकृतमित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः। **अथेति**।

अविकल्पं विविधकल्पनारहितम्, अर्थाः प्रमेयानि। तस्येत्यर्थे अस्येति अर्थान्तरे उपादानं तनोति यः पार्श्वमसौ समागतः इत्याकारेण। तत्रैव "तनोति योऽसौ सुभगे" इति यथावस्थितया 'तन्मे' इत्युक्तमिति द्वितीय तच्छब्दस्य निराकांक्षत्व कथं न कृतमित्यर्थः।

किं लोभेनेति। रामवनवासकाले तल्लक्षमणस्य वितर्कोक्तिरियं मात्रा मातृद्वारेण, आर्यः रामगुरुर्भवतः [रामानुजर्भरतः]। अनयोरार्य्यतातयोः ययोरनुरक्तकलत्रत्वे न गुरुमात्रोर्महिमेत्यर्थः।

क्षमा सहनं पृथ्वी वा रक्ता वशीकृतादूर्य्यः [भूमय] शोणिताश्रयाश्च। शिवानि शुभानि, शिवाः श्रृगालयश्च। विग्रहो युद्धं शरीरञ्च। क्षयणं विनाशः, असुखानि असवः प्राणाः, खानि इन्द्रियाणि च।

आदाविति। दृशां अश्रुपयसा निषेकं, कामस्य भल्लीनां शरविशेषाणाम्। पानकर्म कुरुत इवेति संबन्धः।

> अत्र दृशामिति बहुबचनमनर्थकमिति यदुक्तं तदविचारिताभिधानम्। एकस्या कथं नेत्रबहुत्वमिति चेत् नैवम् भावार्थक्विप् प्रत्ययेन व्युत्पादितस्य दृक्शब्दस्य दर्शनार्थस्य बहुत्वेन बहुवचनस्यैव न्नायत्वात् [न्याय्यत्वात्] न हि कश्चिदनुन्मत्त एकस्या मुखद्वयं, नयनत्रयाधामवधिगच्छति।

कथं दर्शने मुंजनलेपादेः [अंजनलेपादेः] संभव इति चेत्
त्वदवसानि तु [?] नवबोग्रस्तो मिश्रृतया इसहाक
[?] विवर्णितस्यास्या तद्वार्थम ।

कुरङ्गेक्षणाया दृष्टीनां कामशरविशेषत्वेनाध्यवसितानां नेत्रस्थानां नेत्रकृताञ्जनपुञ्जेन भस्म सूत्रादिनेक प्रथमनेक [?] । ततो विरहानलेन लौकिकाग्निनेव तावनं [तापनं] अश्रुपयोमिश्रकेण च सामान्यजनेनेवप्लावनमिति महाकवेः सूक्तवेय मननबोधभावितः [?] प्राच्यानामुपालम्भः ।

किञ्चेह द्विवचनस्थाने बहुवचनप्रयोगे 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचन' इत्यनुशासनोल्लङ्घनात् च्युतसंस्कार एव दोषो न तु निरर्थकत्वं ।

एवं कुरुत इत्यत्रापि सुविभक्तितः 'कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इत्यनुशासनविरोधेन च्युतसंस्कृतिरेव दोषो भवितुमुचितः । किन्तु क्रियाफलस्य कर्तुरभिप्रेतत्वे आत्मनेपदं पाणिनेरेवाभिमतं नान्येषाम् । यदाह :—धातोरुभयपदिनस्तदानीं नात्मनेपदं क्रियाफलं चेत् कर्तृस्थं परस्मैपदमन्ययेऽस्येव पाणिनेः पक्षो नापरैवेयमिष्य न इति ।

तथा च बहवः शिष्टप्रयोगाः 'कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये'' शोषयते व्रीहीनातप'' इत्यादिषु क्रियाफलस्य न कर्त्रभिमतत्वं । कर्तृगामित्वेऽपि ''तनोति शुभ्रं गुणसम्पदा यशः'' इत्यादिषु कथं परस्मैपदम् ।

ननु यथा गुरु इत्यत्र गुरव इत्यादि बहुवचनप्रयोगस्तथेहापि दृशोरित्यत्र दृशामिति चेत् नैवम् । अहमित्यर्थे वाज्यो [वाच्ये] ऽध्यत्मिक भावविवक्षायां वयमित्यादिवत् । अत संवलितैरित्यादिषु व्यापारबहुत्वापेक्षया ईक्षणानामित्याद्यर्थे ईक्षणैरित्यादि । कलेह[कलहे]किमपि निमित्तं विवक्षितम् ।

निरर्थकत्वदोषस्य पदांशनिष्ठत्वे उदाहरणानि यथा । पयसां प्रवाह इव सौरसैन्धवः । अत्र स्वरसिन्धोरित्येतावतैव गतार्थत्वे तद्धितप्रत्ययोऽनर्थकः । एवं वन्यकरिणामित्यत्र यः प्रत्ययः [?]। एवं तदीयसेनाधुनीत्यत्र इयप्रत्ययः । विशक्तिशनयच्छेब्दपदार्थे एवं न [?] इत्यत्र वर्णप्रत्ययः ।

हन्तकारः सनकादिर्बलिः । तथाचानायासप्रदेयस्थित्यर्थः । विजेय इत्यनेन विजेतुं शक्तात्मनेव प्रतिपाद्यते । न विजितत्वम् ।

उर्जितानां वनामधि [जनानामपि] ऊर्जितं बलं बलमेव तदाश्रितं सत प्रवननानलन इत्यर्थः [?] । अङ्गभोः ।

गीः शब्दो लक्ष्यते । तेन वचोबाणैरित्युक्ते गीर्वाणैरित्युक्तं भवति । उत्तरपदं बाणपदं, तेन गीः शब्दैरित्युक्तेऽपि नेयार्थत्वे नेयार्थत्वमेव उत्तरपदमेव परिवृत्तिं न सहते । जनपदस्थाने [जलपदस्थाने] मलिनादिपदं प्रयोगपिलक्षितः [प्रयोगेऽपि लक्षितः] ।

वाक्यदोषाः

एवं पददोषसजातीयान् वाक्यदोषानुक्त्वा तद्विजातीयानाह **प्रतिकुलेति** । वाक्यमेव न तु पदादिः, तथेति श्रुतिकट्वादिवत् दुष्टमित्यर्थः । **वक्ष्यते** गुणविवेचन-प्रस्तावे । सुकुण्डेति [अकुण्ठेति] अकुण्ठा तीक्ष्णा । प्रासाभेदनादिक्षमेत्यर्थः । आकश्चं [आकण्ठं] पूर्णम् । रूढमाक्रान्तम् । कलकण्ठीति सख्याः संबोधनम् । कोकिलाया वासापि [?] हि कलनिस्वनेन नायिकामानापनोदनक्षमा कण्ठस्य द्वन्दभतर [?] तदालिङ्गनिरन्तराकांक्षितया तमित्युपचारविषप्रयोगः [?] ।

ननु श्रुतिकट्वाद्वौ परुषवर्णादिपदानामपि बहुवारप्रयोगे वाक्यदोषत्वं इहापि चकारादीनां बहुवारप्रयोगः तत्कथमनयोर्द्विधा व्यवस्थापि तयोर्वाक्यदोषयो र्भेद इति चेत् अत्रोच्यते-परुषवर्णादीनामेकपदनिष्ठत्वेन वाक्यस्य दुष्टत्वम् किन्तु तथा सति तेषां पदपदां [पदानां] सदोषत्वम् । अत एव तथाविधानां पदानां बहुवारप्रयोगे पद-दोषसजातीयो वाक्यदोषाः ।

ठकारादीनान्त्वेकपदनिष्ठत्वे नायं दोषः किन्तु वाक्यव्यापित्व एवेत्यत्र पददोष-विजातीयो वाक्यदोषः । अत एवोक्तं ग्रन्थकृता वा कामे वतधे [[1]वाक्यमेव तथा] इत्युभयोर्भेदः ।

किञ्चास्य वाक्यात्मभूतरसमुखप्रेक्षितया तद्भेदाङ्गीकारो
न ज्यायान्, सर्वेषामपि रसमुखप्रेक्षितयैय दोषतांगीकारात्
रसापकर्षकत्वमेव हि दोषसामान्यलक्षम् ।

रौद्र इति । रौद्रे प्रतिकूल व [र्णो] यथेत्यर्थः । दोष [**देश**] **इति** । द्रोणवधकु-पितस्याश्वत्थाम्नो वचनमिदम् । आहितशस्त्राणां शस्त्रवतां धस्मराणि घात्रराणि रामेण परशुरामेण ।

---

१. काव्यप्रकाशः का० ५५ ।

अचित्येवदाहरति [औचित्ये उदाहरति] **प्रागिति** निशुंभः नमनं । तथैव देशः सोऽयमित्यादिवदेव ।

संधिवैरूप्यस्य त्रैविध्येन विसंधित्वदोषस्य त्रैविध्यमेवासन्धेरित्यादि । **राजन्नित्यादि** । अत्र तानि इन्दोरिति पदयोः भिन्नपादगतत्वेन संधिर्नकृतः । तच्च महाकविसमयविरुद्धम् अर्थान्तरगतयोरेव तथेष्टः । धां दोवलें इत्यादौ [धी दोर्बले] इत्यादौ प्रगृह्यादिहेतुकत्वेन संधिनिषेधेऽपि तथाविधस्य बहुवारप्रयोगोऽरुचिदायकत्वेन दोषः । सहितां संधियुक्तां तानिन्दोरित्यत्र प्रगृह्यादीयते [?] । यत् स्वरेण पासकीयति [?] तत्प्रगृह्यं पदमित्यादिलक्षणानुसारेण सामर्थ्याभावस्य पुनरसकृत् प्रयोग एव दोषः यथा-धीदोर्बल इत्यादाविति भावः ।

उत्तपते उत्तापयुक्तो भवति । अत्र [चल] ण्डा इति, चिंकु इति काश्मीरादिवेशेऽसत्यार्थप्रकाशकम् [असभ्यार्थप्रकाशकम्] ।

मर्वत्त मरोमंसे । असौ उर्वीति संबन्धः ।

जं परीति

यं परिहर्तुं शक्यते मनापि सुन्दरद्वगुणेव ।
अयं केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षेरपि प्रतिबद्धः ॥

सकारोऽन्तगुणः [गुरुः] । भकार आदिगुरुः ।

विकसितेति यत् व तु [यदुक्तं] पादान्ते लघोरपि गुरुता उक्ता, तत्सर्वत्र द्वितीयचतुर्थपादविषयं प्रथमतृतीयपादविषयं द्भवसति लकादावेवेघत्र [विकसितसहकारोयत्र] । भारहारीत्यत्रान्तलघुता गुरुतां न प्राप्तः ।

मृत् समवायिकारणरूपः पार्थिवो भागः । वस्त्राणि चेत्यत्र यद्यपि ग्रन्थकृता इ [अ] प्राप्त गुरुको लघुत्वं दोष इत्युक्तम् तथापि वस्तुतो लघुनानुप ····· बन्धस्य ······ धवश्यतेरित्यर्थः । चतुर्थपादान्तलघोरगुरुत्वानियमाच्च ।

तथाभूतामिति । उषितमिति कर्मपदम् : दृष्ट्वेत्यनेनान्वयः, शेश ······ मिति कृमाभावोऽक्रमः [क्रमाभावोऽक्रमः] ।

क इति । धुर्धुराकारशब्दवती या धुरी वाद्यभांडविशेषः । तद्धोरो लघुवेत [?] शब्दविशेषं न कुर्यात् । अत्र ····· रोपितोर्विशेषकौ वीक्ष्य समाप्य, नखय इत्यादि [?] पुनरातुमस्थनेति [?] ।

अत्र द्वितीयार्धगतं तदिति पदं प्रथमद्वेस्यावशिष्ट [?]······ मनुबाधत्वेन गुण भावानां तच्छब्दनिर्दिष्टविधेयवाक्यार्थरूपपदार्थरूपपदार्थत्वेन गुणतया तुल्यत्वेन परस्परसमन्वयादेकनिष्ठविशेषरूपक्षपाचारपदार्थस्य सर्वे सह सम्बन्धं······ रैवभिमतोऽपि न घटत इत्याह **क्षपाचारिभिरित्यादि** ।

त्वमिति । अपि: संभावनायां, युवयोर्द्वन्द्वं, दिष्ट्या दैवेन, समुदभि [संवदति] अन्योन्यमर्थादं करोति । अत: शेषं उपभोगादिरूपम् ।

अत्रे ति । यदि तस्य [यदित्यत्र] नाभिमतोऽपि संबन्धेन घटत इत्यर्थः । यथा च घटते तदाह-**तस्मादित्यादि** ।

संग्रामेत्यादि । 'कोदण्डेन शराः' इत्यादौ द्वितीयार्थे प्रतिपादितानामर्थानां केनापि संबन्धो न घटत इत्याह **अत्रे ति** । आकर्णनक्रियाकर्मत्वेन संबन्धो यथा-वाह [आह] वाहकर्णय [देवाकर्णय] तथेहापि कोदण्डशराविति स्यात् । **वाक्यार्थस्येति** । वाक्यार्थकर्मत्वेत्युक्तरूपत्वमेव । "तथा च जानामि सीतां जनकप्रसूतां जानामि रामो मधुसूदनञ्च" इत्यादिवत् कोदण्डः शराः इति प्रथमान्त निर्देशः स्यात् । **नचेति** यच्छब्देन सह कोदण्डादीनां वाच्यवाचकभावः संबन्धः ।

न च केन केनेत्यादिना समासादनक्रियायाः कर्तुः कर्मणश्च सामान्येन निर्देशो विशेषजिज्ञासायां कोदण्डेन शरा इत्युक्तः स्यादित्याशंक्याह **न च केन केनेत्यादि** । न खलु जिज्ञासकोथायकः [ऽयमेकः] प्रश्नोऽहऽस्त्रातीति [प्रश्नोऽत्रास्तीति] भावः । अतश्च येन येनेत्यादि वाक्यान [वाक्येन] द्वितीयार्द्धवाक्यानामभिमिहतः सम्बन्धः कथञ्चिदपि न घटत इति भावः ।

'यच्चापाचार्य' इत्यादौ "वेतुकाकञ्चिबाधां [रेणुकाकण्ठबाधां] कृतवतेति भार्गवनिन्दाप्रवृत्तस्य परशुनिन्दा घटत इत्यक्तम् तदयुक्तम् । परशुनिन्दामुखेन भाकुबनिन्दाया [भार्गवनिन्दाया] अधिकवैदग्धी बहा [तेन सहृदया एव] प्रमाणम् ।

चत्वार इति । सर्वे·····गादिति विधेया । विमर्शे पदे चानिष्टं । इह तु प्रधानस्याध्वर पदार्थस्य प्राधान्येनाप्रतीतेः । सर्वोऽपि·····द्विगादिपदार्थः तदङ्गतया न प्रतीयत इति सर्ववाक्यानुविरोधाभाव इत्युभयोर्भेदः ।

एषोहऽमिति । न्यूनपदत्वे वाचकपदत्वस्यैव न्यूनता विवक्षिता । अस्य तु न तथात्वमिति भेदः । एवमन्यत्रापि । अत्र पदमात्रस्यास्थाननिवेशेऽपि सर्वमेव वाक्यं विवक्षितार्थप्रत्यायने मन्थरमिति वाक्यदोषता एवमन्यत्रापि ।

इह केऽप्याहुः-पदशब्देन वाचकमेव प्रायो निगद्यते, नच तत्रावचकता निर्विवादा-स्वातन्त्र्येणार्थबोधविरहादिति यथा-'द्वय' गतमित्यादौ त्वमित्यनन्तरं चकारार्थपदो-पादानादक्रमतः तथात्रापीति अत्रांकः अद्रारूपं विरिञ्चः पाद्विति [अद्रितनया पार्वतीं] इति संबन्धः। कोषः कुड्मलं स्वकुपिधानञ्च।

लग्नमिति। रागो रक्तं, शोणिमा अनुरागश्च, मातंगाश्चाण्डालाश्च, पुरे (परे) उत्कृष्टा अन्ये च प्रकृते⋯⋯म धातुरूपाया प्रक्रमभंग इत्यर्थः। तथाहि यत्रचोद्दिष्टः स एव चेत् प्रतिनिर्देष्टुमिष्टः पूर्वोद्दिष्टशब्देनैव सर्वनाम्ना वा प्रयोक्तव्यः। शब्दान्त-रेण प्रतिनिर्दिष्टस्तु अन्य एव प्रतिभासमानः प्रतीति रोधोरसास्वादनविघ्नहेतुरित्तर्थः। इममेवार्थमाशंकापूर्वं सम्पादयन्नाह वचिति तदिति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यरतिग्रेनैव शब्दत प्रयोगे [?]। उदाहरति **उदेतीति**। पदोपसंग्रहणायेति पूर्वं वाच्यं, तपो-निधित्वस्य प्रथमोऽत्युन्नतत्वादित्यर्थः।

दोषाकरश्चन्द्रः। तस्यार्थः शोभापक्षे दोषाणामाकरभूता श्रीः ववक्त्रे प्रतिवस-तीति संबन्धः। महा⋯⋯कुट्टिनीयतीव शत्रु⋯⋯हलशीलापक्षे महानीविवृत्या वृद्धि वोप्तया [प्राप्तया] जात्या च। अत्रेत्यमित्यस्य परामृष्टवाक्यान्तरमेव प्रयोगो युक्तः। न तु प्राच्येवेतिपदान्तरं तथा सति हि प्रोच्येवेत्यस्य परामृष्टवाक्यान्तःपातितयाव-भासनाद्वाक्यार्थतिरोभावः। जीवितेशो यमः प्राणेशश्च, रसो बीभत्सः।

अर्थदोषाः

संप्रति वाक्यप्रतीति पश्चाद्भावित्वेन रसदोषानन्दद्य [दोषाननूद्य] वाक्यदोषा-नन्तरमर्थदोषानाह **अर्थो पुष्ट इति**। नियमानियमाभ्यां संहितौ यौ विशेषाविशेषौ तत्परिवृत्तास्तनश्च नियमपरिवृत्तोऽनियमपरिवृत्तो विशेषपरिषपरिवृत्तः [विशेषपरि-वृत्तो] विशेषपरिवृत्तश्चार्थो दुष्ट इत्यर्थः। दुष्ट इत्यनन्तरं प्रत्येकमिति शेषः।

अत्रेति। आदिशब्दात् सरणिमरुदुल्लासितसौरभपदार्था अधिकपदत्वे पदार्था-नुप्रतीतेः समकालमेव बाधप्रतिभासः। इह त्वर्थप्रतिभासानन्तरमिति विशेषः। कष्टत्वं क्लेशगम्यत्वं, यस्य शास्त्रसाराप्राशो [शास्त्रमात्र] प्रयुक्तः, कष्टत्वादिति शेषः। अविदग्धः पामरवाच्योऽर्थः।

शस्त्रमोचनेऽश्वत्थाम्न इत्यर्थः।

कमलस्यातङ्को भयं यस्मात्तथाभूतं वदनं यस्या इति समासः।

कविषु प्रसिद्ध इत्यनन्तरं न त्वत्रेति शेषः।

षड्गुणा एव षाड्गुण्यं, एवं संधिविग्रहादयः। अनुशास्त्रं [अर्थशास्त्रं] कामन्दकादयः। न विहितं श्रृङ्गारशास्त्र इत्यर्थः।

प्राप्ताः श्रियः इत्यादि। अत्र ततः किमित्यस्य पसपर्यान्तरेण उपादानेऽपि यदि न विहित्यन्तरसंभव तदास्य दोषस्य सद्भाव एवेति कथितपदत्वाद्भेदः। तदु नवीकृतं [तत्तु नवीकतं]।

अष्टाङ्गेति यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ योगा ज्ञानि [ङ्गानि]। परिशीलनं पुनः पुनरभ्यासः। कीलनं तत्रैव स्थैर्थम्। दुःसाध्या या सिद्धिः तस्य सविश्वं साद्धिध्यं भूवी ·····वंन [??] अणिमादि सिद्धावनासक्त इत्यर्थः। सत्वसुकपायोभेदप्रत्ययः [?] विवेकख्यातिः समाधिरेव धनं येपा मौलिमानः [मौलिर्मणिः] श्रेष्ठः।

यत्रेति। अनुल्लिखिताख्यं अनभिव्यख्ताकारं अस्फुटसाधारणमिति। यावत्। अत्र यथा सनियतसत्वं तथा दर्शयति **छायामात्रेति।**

ननु वाच्चस्यानभिधाने कमपराधन [कथमवनियते] इत्यादावपरभाव, इहत्वेवकारस्येति कोऽनयोर्भेदः। अत्राह नियमस्यावचनमेव पृथग्भूतं नियमपरिवृत्तेर्विषय इति। तनु [ननु] तथा सत्यपि द्वयोः शब्दानुदोषतया [शब्दार्थदोषतया] गमकाभावात् तत्का गतिरितिचेत् कमपराधनवमित्यादौ शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः, इह त्वर्थप्रत्ययानन्तरमिति भेदः। एवं च शब्दपरिवृत्तिसहत्वाभ्यामेव पूर्वोदाहृतोऽपि शब्दार्थयोर्दोषविभागः एवं पर्यवस्यति। यो दोषः शब्दपरिवृत्तिसहः सशब्ददोष एव यथा श्रुतिकटुत्वप्रतिकूलवर्णादिः। यश्च पदार्थ प्रतीतिपूर्वबोध्यः सोऽपि शब्ददोष एव यथा-न्यूनाधिक पदत्वादिः। योऽर्थप्रतीत्यनन्तरं बोध्यः सोऽर्थदोष इति। एवञ्चानियमपरिवृत्तादावप्यधिकपदत्वादेर्भेदो बोद्धव्यः। अमतपराद्धत्वेतु राममन्मथशरेणेत्यादौं नियमेन वाक्यव्याप्तित्वाभिप्रायवाक्यदोषता अग्नीनित्यादौ' तु न नियमेन व्यापित्वम्।

वक्त्राम्भोजेति। सरस्वती वाक् नदीभेदश्च। समुद्रो मुद्रया सहितः, सागरश्च। वाहिन्यः सेनावहनशीलानि सर्वाणि श्रोतांसि, मानसं चित्तं सरोभेदश्च, श्यामां रात्रिं····· कूर्चका लोचकाः, तन्त्रमौषधं वेन्दित्वाश्यालिताः सामान्यं रत्नसामान्यं, न तु कौस्तुभरूपः तद्विशेषः। **अत्रत्विति।** प्रत्युत वैपरीत्ये त्तु···न डोहकारीणनु [?]। यथा ममेति। पुत्रो यज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्र स्वयं राज्ञः पुरुषः एति पुत्रो यस्याप्यतामिति [योऽपसार्यतामिति] संबन्धः। तथेहाप्युत्कर्षं च परस्येत्यत्र स्थिते न परस्येति पदेन स्त्रीरत्नमिति पदस्य संबन्धोऽस्तु तथा परस्त्रीरत्नं कथं मृष्यत इति

इति संबन्धो भविष्यतीत्याशङ्क्याह **नहीति**। न हि संबन्धो योग्यः उत्कर्षमित्यनेन परस्या कांक्षापूरणात् स्त्रीरत्नेमित्यनेनाकांक्षासान्निध्याभावाच्च शास्त्रशक्ते ति।

ड्हिणी [द्रुहिणो] ब्रह्मा, **ईदृक्** उक्तप्रकारगुणविशिष्टः, वरो जमाता श्रेष्ठो वा, रावणो जगदाक्रन्दकारी [जगदाक्रान्तकारी] **अयमर्थः**—अस्मिन् दशमुखे सर्वे गुणाः सन्ति, किन्तु जगदाक्रन्दकारीत्वं दोषः, अतश्च रावणपदस्य अर्थान्तरसंक्रमित-वाच्यत्वेनैव दोषास्पदत्वमित्येतावतैव वाक्यं समापयितुंसूचितम्। यत् पुनरुक्तं पुनरित्यादि तेन पदे स्थाने अर्थप्रतिपादनं न युक्तमिति अपदयुक्तोऽयं न च············ पुनरित्यादि समर्थकवाक्य त्वेन पुनरुक्तमिति वाच्यम्। वारणस्य वस्त्वस्याभुक्तता-पदेनार्थत्वमेव बहुमिष्टस्य वाक्यस्य [?] तथायुक्तत्वेन संबन्धस्यानौचित्यात्, तथा सति हि अनुक्तत्वेन वक्तुमिष्टं, वाच्यं युक्तियुक्तं स्यात्। जालमोऽसमीक्षकारी, व्युत्क्रमेण वाच्यं। क्रमेणोत्कृष्टप्रतिपादनस्यैवोचितत्वात्।

नानुवाद्यम्। तस्य प्रत्युताकथनहेतुत्वात्।

विवरं छिद्रं स्तीवराङ्गञ्च। अयमर्थः पुरुषव्यञ्जनस्मारकः।

दोषापवादाः

एवमुक्तदोषाणां क्वचिददोषत्वं, क्वचिद्गुणत्वं, क्वचिदनुभयत्वमित्याह **कर्णादीत्यादि**। ध्वनिः पदं सन्निधानादिबोधकमित्यस्यार्थः। कर्णादिस्थितिप्रतिपत्तये इति। सन्निधानेत्यादि अयमर्थः। अस्याः कर्णावतसेनेत्यादिपद्ययोरवतंसादिपदप्रतिपाद नेनापि कर्णाद्यर्थप्रतिपत्तेः न पौनरुक्तचम्। तथाहि कर्णादिपदानि कर्णादिस्थितिं बोधयन्ति, ततश्च सर्वविभूषणादिनावतंसादिहेतुकः, किन्तु नायिकादि कर्णस्थिति-हेतुक एवेति पर्यवस्यतीति भावः। सन्निधानादित्यादि शब्दसंग्राह्येषु आरूढत्वादि-षूदाहरति **विदीर्णेत्यादि**।

स्थितत्वित्यादि [स्थितेष्वेतत्वित्यादि]। यानि यानि कर्णावतंसादिपदानि महाकविभिः स्वप्रबन्धेन्धप्रयुक्तानि तंबे वै [स्वप्रबन्धेषु प्रयुक्तानि] तदुक्तप्रकारं समर्थनं तान्येव महाकविप्रबन्धस्थितानि कर्णावतंसादिपदानि अन्यैः प्रयोज्यानि। जघनकाञ्चीत्यादिपदानि तु पौनरुक्तचमेवावहन्तीत्यर्थः।

क्रियाविशेषणत्वं [1]**जगाद मधुरमिति** विपदाक्षरसालीति चोक्तौ विवक्षितो वचनस्य मधुरता इत्यर्थः। विशेष्यस्य वाचकमिति पदस्य विशेषणं मधुरतादीति युक्तं नोक्तं [?] वामनादिभिरिति शेषः।

---

१. Correct reading is "जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम्।

यत्र तु विशेषणत्वं न घटते तत्र क्रियया नुंद्भस्यानुस्य [भिव्यक्तस्यार्थस्य] विशेषणदानार्थं प्रयोगः कार्य इत्याह **युक्तत्वेवेति**। चरणत्रे उपानहौ। अत्र ब्रजन्निति। क्रिययापि पादाभ्यामिति विशेष्यस्यावगतादपि चरित्रेत्यादि विशेषणदानार्थं प्रयोगेन पुनरुक्तम्। विशेषणस्य क्रियाविशेषणत्वानुपपत्तेरिति भावः।

न भुंक्त इति क्रिया। अत्र हेतुप्रतिपादनं विनापि निराकांक्षत्वप्रतिपत्तेर्न दोष इति भावः।

अद्राक्षमिति श्रुतिकरणो [सुत्रामाणं] इति च्युतसंस्कृति, सुत्रामाणमितीन्द्रपर्यायमप्रयुक्तम्।

वक्त्रादीदि। औचित्यवशादित्यस्यार्थो महाम्नेतिक युद्धं [?] दुर्बोधत्वं परुषवर्णरूपञ्च।

दीधीङ् वेवीति। कश्चित् द्विगुः गुणः शौर्यादिपक्षे इकारादीनामे त्वादिः, वृद्धिः समृद्धिः इदानीमेत्वादिः [इकारादीनामेत्वादिः] क्विप्प्रत्ययनियमः [भः] सर्वाकारेण प्राप्तलोपः।

समरच्यासं [समस्प्राक्षं] संस्पृष्टवान्। अत्रार्थोद्बोधः अ·······अ······· परुषां व्यंग्यमहिम्ना यथा।

अन्त्रप्रोतेत्यादि। अन्त्रेण प्रोता अद्रण [अन्त्रेण] निबद्धा बृहत्कपाला यत्र तथा भूता ये नलकास्तत्र वक्रूरंद्भ एंतः [?] कङ्कणाः तत्प्रायाणि तद्वहुनानि [तद्भूषणानि] प्रैक्षितानि च। तिनानिधनं [?] निरन्तरं प्राध्मः क्षरणम्। अत्र बीभत्सो रसः शिरोधूनने रक्ताशोकगते अपद्यनैखयवै [?] दीर्घमभ्यमाघ्राता न व्याप्ता न उल्लाघयन् नीरोगा न कुर्वण यदाहुः—"उल्लायोनिर्गतो गदात्"। द्विगुणा बहुनाद्यनिस्तराया घृणादया तस्यां निर्विघ्नवृत्तेः आयत्ताः घृणयो रश्मयः।

अत्र देवतावर्णनसद्भावे विकटवर्णाडम्बरदीर्घसमासातिनिवेशस्यैव प्रकटतयावभासान्नीरसत्वम्। अत आह।

[1]रसाक्षिप्ततया यस्य बन्धः शक्यक्रियो भवेत्।
अपृथग्यत्ननिर्वर्त्यः सोऽलंकारो ध्वनेर्मतः॥

---

१. ध्वन्यालोकः। प्र० उ०

येनेत्यादि । हरपक्षे मनोभवः कामः । बलिजित् विष्णुः, तस्य कायः, पुरदैत्या त्वमस्त्रीकृतः उद्धृता असि, बाहुलाकागत्त [?] नागा एव हारवलया, यस्य गङ्गां त्रिपथगां, शशी विद्यते [ध्रियते] यत्र शशिभृत्, अन्धकः दैत्यः यस्य, क्षयो नाशः, सर्वदा उमाधवः गौरीपतिः ।

हरिपक्षे येन अनः शकटं ध्वस्तं, अभवेन अजेन बलिजित्कायः आत्मन एव कायः, पुरा पूर्वं अमृताहरणकाले असुरमोहनार्थं स्त्रीरूपः कृतः, उद्धतः उद्धतो भुजंगः कालीयस्तं वलयेन दरूपेन [रूपेण] यो यस्य अगं पर्वतं गोवर्धनाख्यं गां पृथ्वीं च शशिनं मथ्नातीति शशिमद्राहुः अन्धकानां अंधकरं श्यामं क्षरो निवासः द्वारकापुरसम्बन्धी । सर्वं ददातीति सर्वदः माधवः श्रीपतिः ।

पिशुनयेत् सूचयेत् । स्थितौ मर्यादायां, करिणो गजस्य, हस्तः स्थूलहस्तः ।

"तर्जन्यनामिके श्लिष्टे मध्या पृष्टस्थिता तयोः" इति श्रृङ्गारशास्त्रप्रसिद्धरूपः स्त्रीयोनि बिभ्वावनः [?] पुंध्वजाकारः ।

कविकावाक्याश्र्य, संबाधे संकटे, ध्वजाः पताकाः, पुंध्वजश्च साधनं, हस्त्यश्वादि स्त्रीवरांगं च, शक्तिरासक्तिः, अ··मे निर्घुणस्य एतदश्लीलं शमकथानिबद्धं गुण इत्यर्थः ।

निर्वाणेति । प्रशमः शक्तिः, कनइ त्याग [?] इति यावत् । पक्षे विनाशा रक्ता रक्तारञ्जिताः, प्रकृष्टेन साधिताः आत्मसात्कृताः, पक्षे रुधिरेण मण्डिताः । अत क्षीणो विग्रहो युद्धं येषां पक्षे क्षतः खड्गादिप्रहारपाटितः विग्रहो देहो येषां, स्वस्थाः कुशलाः स्वर्गस्थाश्च । अत्र द्वितीयपक्षे सकारद्वयसद्भावे संयुक्तसजातीयानामुच्चारणविशेषादेकरूपता अत्रामंगलरूपाश्लीलो द्वितीयोऽर्थोमंगल सूचनार्थं प्रयुक्तो गुण इत्यर्थः ।

पृथूनि कार्तस्वरपात्राणि स्वर्णभाजनानि यत्र, पक्षे पृथुकानां बालानां आर्तस्वरस्य पात्रं स्थानं भूषिता मण्डिता आसनाभावाच्च, भुवि उषिताश्च बिलसन्तः करेण यो गजः विनिर्गते, सन्तो रेणवश्च सत्वनिष्ठाः सत्वगुणमात्रविश्रान्ताः कमपि वाचामगोचरं यं वीक्षन्ते साक्षात् कुर्वन्तो, कथं सत्वनिष्ठा एव तं साक्षात् कुर्वन्तीत्याहतमसां ज्योतिषा रजसा च परस्तात् परतो वर्तमानं, रजस्तमो उभूत्वैवानत्यामित्यर्थः [?] । केन क्रमेण साक्षात् कुर्वन्तीत्याह आत्मारामा आत्मनि प्रमातृप्रमाणादिप्रपंचातिरिक्ते चिदानन्दरूपे आरमतीत्यारामाः संसारोपजाता वैराग्याः सन्तः समनन्तरोक्तः स्वरूपः आत्मानमेव साक्षात्, कमपि निरन्तराकांक्षिणः, निर्विकल्पे ··· दृश्यमाने द्विवाकल्पनारहिते समाधौ जीवा अ··रमात्मनो ऐक्यापादने विहित

सतताहितः । अतश्च ज्ञानस्यावधानादिजनितस्य, उच्छेकात् दाद्यात् [?] विघटिततमोग्रन्थयः अपसारिता खिलासद्भावनारूपहृद्ग्रंथयः, यद्वा ज्ञानस्य ब्रह्माकाराया वृत्तेरुच्छेकात् विघटिततमोग्रन्थयः । अपसारिता बिभ्या [ ] संसारबन्धनाः महार्थः अज्ञानातिरिक्तपदार्थः, अयं दुर्योधनः दीव्यतीति देवः, ज्योतिः, रूपं पुराणं च चराचरात्मकसकलसंसारकारणम् । अत्रैतदुक्तो भीमसेनः अभिज्ञः प्रतिपाद्यः सहदेवोऽपीति अप्रतीतत्वं गुण इत्येव ।

षडधिकेति । देहस्थितानां द्वासप्ततिसहस्त्राणां नाडीनां मध्ये मुख्यतमाः षड्भिरधिका दश षोडशनाडी इडापिंगला सुषुम्ना गान्धारी [गांधारी] हस्तिजिह्वाप्रभृतयः तासां चक्रं, तन्मध्ये स्थिताऽर्थावस्थित शिवस्वरूपः, हृदि विनिहितरूपः, संलक्षस्वरूपसिद्धिर्योगस्याणिमादिसिद्धयः, तदेव शिवस्वरूपं, ये वदन्ति, तेषां साधकैर्योगनिष्ठैर्मृग्यमानोऽन्विष्यमाणः शक्तिभिरिच्छाज्ञानक्रियाभिः परिणद्धः सम्बन्धः शक्तीनां ब्राह्मीमाहेश्वरीप्रभृतीनां नाथः ।

फुल्लोत्कारमिति । फुल्लोत्करंकमलकूरसमंवदन्ति
ये सिन्धुवारविटपा मम वल्लभास्ते ।
ये गलितस्यमहिषीदघ्नः सदृक्षास्ते
किंचिन्मुग्ध विचकिनप्रसूनपुंजाः ।।

कूरं भक्तं [?] गालितस्य विदूषकोक्तौ गुण इति शेषः ।

गाढेत्यादि । उक्तरूपा प्रिया मम मनसि स्वभावास्थिरतया वर्तमानत्वात् सुप्तापि पुनरुत्थाय मातीत्यशंक्याह । मृतानु किं सापि परैर्वहि……तं श ह्येतेत्याह आनीतेति जत्तकाष्ठवादिति शेषः । तथा भूतापि केनचिदुपायेन विदृढयितुं शक्यत इत्यत आह विलीनानु किं दु…… जलवदिति शेषः । अत्र मा मेति पदेन अध्याह्रियमानोऽतिपीडयेत्यर्थः । अयोग्या कियैतत्प्रतियादिका नायिकायाः सान्तानन्द-[सन्द्रानन्द]जडीभूततयासंपूर्णवाक्योच्चारणेऽप्यसामर्थ्यं व्यनक्तीति न्यूनपदं गुणः ।

तिष्ठेत्यादि । प्रभावेन दिव्येन पिपिता अदृश्या उर्वशी । एतत्प्रभावादृश्यत्वं कु……नेत्यत आह **नैतद्यत इति** । यथा दीर्घं न सा कुप्यतीत्यर्थः । दृथतेर्नितंबत [?] इति पदैः विशेषबुद्धिः । कारणात् एतद्वाच्यस्य व्यंग्यस्य वितर्काख्यव्यभिचारिभावस्य उत्कर्षणादित्यर्थः । उत्तरा—"दीर्घं न सा कुप्यति" इत्युत्तरवाक्यजन्मा प्रतिपत्तिज्ञानम् । पूर्वां तिष्ठेत्यादिपूर्ववाक्यजन्यां प्रतिपत्तिम् । अयमर्थः । तिष्ठेदित्यादिवाक्यानन्तरं, दीर्घमित्यादिवाक्याऽर्धपूर्वं ।

नैतद्यत इति पदानां न्यूनत्वेऽपि उक्तरीत्यात्र विशेषबुद्धे रभावात् उत्तरवाक्येन पूर्ववाक्यस्याभिमतबाधानवभासाभावाच्चात्र न गुणेन दोषः। एवं योत्पतिताभवेदित्यत्र नैतंवंत [?] इति पदानां न्यूनतायामवगन्तव्यम्। अत्र न वदन्ति नेति नञ्-द्वयप्रयोगेनापि वेदनातिशयेऽपि ते पुनर्विदन्तीति पदं त एव जानन्तीति विच्छित्तिविशेष इति भावः।

विहितस्यानुवाद्यत्वे चेत्यनन्तरं कथितपदं गुण इति शेषः। पौरुषमेव कमला श्रीः समृद्धिकारी यस्याः तथा भूता कमला लक्ष्मीः। अतएव वक्ष्यमाण लाटानुप्रासोऽलंकारः।

ताला इति। "तदा जायन्ते गुणाः यदा ते सहृदयैर्गृह्यन्ते" इत्यादौ द्वितीयं कमलपदमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यम्।

जितेन्द्रियत्वमिति। अत्र विहितानुवादः।

समाप्तेति। अत्र न विशेषणमात्रदानमिति। यथा—किं कार्यं स्मरकार्मुक इत्यादौ।

प्रागप्ताप्रेत्यादि। अत्र समाप्ते पूर्ववाक्ये पुनर्येनान्येत्यादिशक्यान्तरमुपात्तम्। **हुमित्यादि**।

शरामि अपहस्तितरेखं निरंकुशमथ विरेचनविहितमपि।
सुप्तेऽपि त्वयि.........प्रतीतिचिन्तां न स्मरामि॥

अपहस्तिता रेखा मर्यादा येन यौवनेनेत्यर्थः। कार्मुका देवस्य मधुर्यौवनं मनया निनादितः [?] सहचरै सह समागमे निजस्वभावप्रकाशनपूर्विकेयमुक्तिः। एवमुक्तदोषानामदोषत्वं नैरस्यानावहत्वेन मुख्यानपकर्षत्वात् गुणत्वं चास्वादस्वरूपपविश्लेषार्थकवक्ष्यमाणा माधुर्यादिगुणप्रयोगो भाक्तः। अहो या गुणवत्वं च मुखं प्रति उपकारोऽपकारराहित्यादिति संकलितार्थः।

रसदोषाः

रसदोषानाह **व्यभिचारीति**। व्रीडादीनामित्यनन्तरं सुशब्दवाच्यत्व [स्वशब्द वाच्यत्व] मिति शेषः। व्यभिचारिणो हि सुखानुभावमुखेनाभिव्यक्ता एव सहृदयैः नास्वाद्याः। तत्रोदाहरति **व्यानम्रेति**। अत्र व्यानम्रस्वकुलितत्वदयः क्रमेण व्रीडादीनामनुभावाः।

तरङ्गणं विलासचेष्टितम् । प्रहरणैरायुधैः । प्रहाराणां ठणत्कारैरिति संबन्धः ।

णिहुअ इत्यादि ।

निहतमारणे लोचनपथे पतिते गुरूणां मध्ये ।

सकल परिहारहृदयावनगमनमेव वांछति बधूः ।।

निहतमारणः प्रच्छन्नकामुकः । सकलपरित्यागपूर्वकं वनगमनं श्रुङ्गाराभासेऽपि यथा न दोषः तथेह नाविति नायकाभिसाराय वनितागृहगमनं हि प्रत्युत श्रृंगार-वैपिकं [विषयकं] । यथा **कुमारेति** रतिविलापेषु हि ।

अत्र मोहपरायणा सतीत्यादि पुरिपुष्ठिमान्वितस्यापि करुणस्य । अथ सा पुनरेव विरुध्यतेत्यनेन आकण्ठ परिपूर्णभोज्यस्य पुनर्भोज्यदानमिव देवस्यावद्ध छन्दो यथा इतः पूर्वं अकाण्ड इत्यस्यानुवृत्तिः । हयग्रीवस्य जलक्रीडादिवर्णन-मिति शेषः ।

प्रकृतिविपर्ययाख्यं दोषं व्याचष्टे प्रकृतय इत्यादिना देशव्यवहारसमुचितमेवो-पनिबद्धव्यमित्यन्तेन ग्रन्थेन ।

दिव्या महेन्द्रादयः । अदिव्या दुष्यन्तप्रभृतयः । दिव्यादिव्याः । अदिव्या अप्या-त्मनि नवाभिमानिनः श्रीरामचन्द्रादयः धीरोदात्तादीनामन्यरसाश्रयत्वे संभवत्यपि प्रायेण यथासंख्यं धीरादिप्रधानत्वमेवेत्यर्थः । तत्र धीरोदात्तादीनां लक्षणं यथा मम साहित्यदर्पणे—

अविकथ्थनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्वः ।

[1]स्वेच्छानिगूढमानो धीरोदात्तो दृढस्तः कथितः ।।

अविकथ्यनो नार्थश्लाघाकारः । महासत्वः हर्षशोकाद्यनभिभूतस्वभावः ।

निगूढमानोऽविनयललमर्दः दृढव्रतोऽङ्गीतानिर्वाहकः । [2]मायापरः प्रचण्डश्च-पलोऽहंकारभूयिष्टः आत्मश्लाघानिरतो धीयो [धीरोद्धतः] कथितः ।

---

१. साहित्यदर्पणः reads स्थेयान्निगूढमानो for स्वेच्छानिगूढमानो (द्र. ३ प. ३२ का ।

२. द्र० सा० द० ३ प० का० ३३ ।

[1]निश्चिन्तोमृद्धवलि [मृदुरनिशं] कलापरो धीरललितः स्यात् ।
[2]सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरशान्तः स्यात् ॥

सामान्यगुणामन्वयुक्ता धृतिसमाधयः अदिव्योत्तम प्रवृत्तयः त्वय्यन्तादयः दिव्येष्वपि वर्णनीया इत्यर्थः ।

किंतु रतिवत्याद्भिये [?] शृङ्गारव्यंजकाः वरस्यार्थाः पित्रवर्णधितु मुचितास्ते [?] उत्तमदेवतानिष्ठा न वर्णनीया इत्यर्थः । अन्यथा रघुवंशादिषु रावणवधानन्तरं स्वराज्यमभिनिवृत्तस्य श्रीरामचन्द्रसीतासम्वादवर्णनमप्यनुचितं स्यात् अनुच्छितत्वे [चितत्वे] वा सकलमहाकविप्रबन्धेषु तथा वर्णनमसमञ्जसं स्यात् ।

अवदानं वृत्तं कर्म तेन···· वध्वजादीनां पातालगमनादिवर्णना तात्विकीति न विरुद्धा उभयथा दिव्यवृत्तस्य च मर्त्यावृत्तस्य चद्वयोरपि वर्णनमुचितमित्यर्थः ।

धीरोदात्तादीनामिति । **अयमर्थः** धीरोदात्तस्य रामचन्द्रस्य धारोत्ववत् प्रसिद्धोऽपि [?] लमुना [?] वालिवधो न वर्णनीयः । तथा सुकुमरमतीनां सोपदेशार्थप्रणीतेषु काव्येषु भार्यामविदतां महापुरुषे वा चरितेषु स्वपिकर्मसु वितिदेषु [?] प्रवृत्तिः स्यात् । पुनः प्रकृतिविपर्ययदोषं प्रकारान्तरेण दर्शयति **तत्र भवन्नित्यादि** । उत्तमेन स्वनिप्रभृतौ वाच्येनाधमेनेति सम्बन्धः उपनिबद्धव्यमन्यथा प्रकृतिविपर्ययदोष इत्यर्थः ।

उपनिषद्रहस्यं ते समनन्तरोक्ता रसदोषाः क्वचिद्यत्र विभावानुभावमुखेन वचने वैशद्यप्रतीतिर्नास्ति । यत्र विभावानुभावकृतपुष्टिराहित्यमेवार्थगुणम् ।

औत्सुक्येनेति । सहभवा द्वारा [?] समनन्तरकालोत्पन्नया **अत्रेति** । **अयमाशयः**—अन्तः औत्सुक्यत्वरारूपानुभावमुखेन ····झटिति प्रतीतिः । दुरापाभयादिनापि [?] सम्भवात् । क्रियो [ह्रियो]ऽनुभावस्य च व्यावर्तनस्य कोपादिनापि संभवः । साध्वससाहसयोस्तु स्तुतिभावादिपरिपोषस्य प्रकृतिरसप्रतिकूलप्रायत्वमित्येषां [गतम्] ।

स्वशब्दाभिधानमेव न्याय्यः । अत्रैवार्थे दृष्टान्तमाह अत्रैवेति [अत एवेति] आगते विचलितमित्यादौ विचलनरूपाभिधानमुखेन यथा प्रेमादिप्रतिपादनं तथा

---

१. द्र० सा० द० ३ प० का० ३४ ।
२. ,, ३ प० का० ३४ ।

सहसा प्रकरणमुखेनौत्सुक्यप्रतिपादनेन विषदप्रतीतिरिति [विशदप्रतीतिरिति] दूरादुत्सुकमिति तस्य स्वशब्देनाभिधानमिति भावः।

क्वेति अत्र **वितर्कादिष्विति**। **अयमाशयः**। अत्र विरुद्धप्रसंगानां वितर्कमेति शंकाधृतीना सांगेवौत्सुका स्मृतिदैन्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः, पर्यन्ते चिन्ता प्रधानमास्वादप्रकर्षम्।

आधिः भावयति, परक्षत्रेण छेदनीयो रोगः, साधारणत्वं करुणवत् विप्रलम्भोऽनुभावतयेत्यर्थः।

सत्यमित्यादि। **अत्रेति**। किन्तु मत्तांगनेत्यादौ तदंगाप्रतीतेः, तस्य शृङ्गारस्य अंगानां विभावादीनामभावात् नात्र शृङ्गारविरोधितस्य समासशेष इत्यर्थः। [रसदोष इत्यर्थः]।

ननु विनेया [नन्मुखीकर्तुं] न राजपुत्रप्रभृतीव शमकथासु व्युत्पादयितुमुन्मुखीकरणाय न [?] शृङ्गारानिबन्धनेऽपि न काचित् क्षतिः। तथाचोक्तम्—

"प्यथमा नीचमधरः पिबन्ति कटुभेषज [?] मित्यत्राविरोधिनः शृङ्गारस्य सद्भावेऽपि कोऽत्र विरोधः इत्यत आह **शान्त इत्यादि**। नैरन्तर्याभावात् नैरन्तर्याविरोधात्। नैरन्तर्याविरोधिनो हि यथासमावेशः तत्समनन्तरकारिकायामेव वक्ष्यति।

पुनर्विरोधिरससमावेशे प्रकारान्तराश्रयेण विरोधं दर्शयति **आश्रयैक्य इति**। इह हि रसानां विरोधिता, अविरोधिता च त्रिधा व्यवस्था--कयोश्चिदानन्तर्येण कयोश्चिदाश्रयैक्येन, कयोश्चिन्नैरन्तर्येणेति।

तत्र वीरशृङ्गारयोरालम्बनैक्येन विरोधः, तथा हास्यरौद्रबीभत्साः संभोगश्च, वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलंभस्य आनस्वनैक्येन [आश्रयैक्येन] वीरशृङ्गारयोः।

नैरन्तर्यविभावैक्याभ्यां शान्तशृगारयोः त्रिधाप्यविरोधो वीरस्याद्भुतरौद्राभ्यां, शृङ्गारस्याद्भुतेन, भयानकस्य बीभत्सेनेति व्यवस्थिते एकाश्रयविरुद्धयोर्भिन्नाश्रयत्वेनैव नैरन्तर्यविरोधिनोश्च सान्तरान्तविततत्वेन निबन्धेन विरोध इत्यर्थः।

भूरेण्वित्यादीनि कर्मपदानि तृतीयश्लोकचतुर्थपादगतस्य स्वदेहानित्यस्य विशेषणानि। दिग्धान् उपचरितान् एवमेकाश्रयत्वेनविरोधिनो भिन्नालम्बनत्वेन विरोधः। यथा। काले जानब्हचः कविकरभदन्तक्षणि ······ षिस्मरस्मेरस्मा भरपुलकं बहुः पश्य न गुण्ठनरजचरसेनाकलकलं जराजुरग्रन्थिं द्रढयति रज्जुनां परिवृढः। अत्र शृङ्गारे वीरावतीर्थालम्बनौ [ ]

स्मर्यमाण इति। विरुद्धोऽपि स्मर्यमाणस्तथा साम्येन विवक्षितो न दुष्टः, यौ चाङ्गिनि रसान्तरेऽङ्गभूतौ उभावपि परस्परं न दुष्टाविति सम्बन्धः।

अयं स इत्यादि। अत्रालम्बनविदेन [विभावेन] तत्रैव रसार्थतया स्मर्यमाणानां तदङ्गानां शोकोद्दीपकतया करुणानुकूलतया तदङ्गतेति भावः। [साम्य] सामान्य-विवक्षार्थमुदाहरति **हन्तेति** [दन्तेति] रक्ते रुधिरे, रागयुक्ते च।

निजबौद्धस्य यथेति। त····शतानि सिहीदन्तानि दन्तक्षतादीनि पश्यन्तः। क्रामन्त्य इत्यादि पदैः क्रामस्त्वमिति संबन्धः।

एवमंगिन्यंगत्वप्राप्तयो रसयोरविरोधं दर्शयितुं लौकिककथायामपि दृष्टान्तं दर्शयति **एहीति**।

अत्र ध्वनिर्क्रीडाङ्गतया गमनागमनादीनामविरोध इत्यर्थः।

एवमङ्गिन्यङ्गत्वं प्राप्तयोर्विरोधिनोरप्यविरोधे प्रकारान्तरेणोदाहरति **क्षिप्त इति**। त्रिपुरयुवतिषु प्रभावातिशयस्यातिप्रधानभूतकर्तृगतस्य भगवद्विषयस्य च विभावपरिपोषकस्यापरिपुष्टतयाव·····भाव व्याप्तत्वेन भावमात्रेऽस्य भगवतस्त्रिषु विध्वंसं प्रत्युत सादृश्येनेत्यर्थः। शृंगारसदृशविशेषणावनायातः [?]।

तथापीत्यादि। तथाप्यात्मविश्रामधामताविरहात् त्रिपुरयुवषि [तिषु] प्रभा-वातिशयस्यांगतैव तस्यार्थः। अत्र शृङ्गारस्यायं सरशनोत्कर्षीत्यादिवत् पूर्वोक्तादिशा स्मर्यमाणतयांगभूत्वेनापि करुणेन न विरोध इत्याह **अथवेति**। यासां त्रिपुरयुवतीनां प्रणयदोषनिराकरणार्थं चाटुप्रवणः केशहस्तग्रहणादि कृतवान्। तास्वेव निःशरणासु शान्तरसवाग्भिः तथा चेष्टितवानिति सदृशदर्शनात् स्मर्यमाणेन ईर्ष्याविप्रलंभेन करुणः।

संप्रति पुष्टिमिवानीतः न तु विरोधमुख्यास्त्रिपुरविप्रभावातिशयपरिपुष्ठो भवति भावः उपोद्बल्यते उत्कर्षमानीयते सांगपरिपुष्ठेन प्रधानोपकारे प्रामाणिक-संमतिमाह उक्तं हीति। गुणीभूतः—यथा ब्रीह्यादिः प्रोक्षणादिना संस्कृतः प्रधानं दर्शपौर्णमासादिकं प्रतिपद्यते प्रधाने विनियुज्यत इति प्राक्प्रतिपादितरूपस्य समूहा-लंबनात्मकपूर्णघटानंदस्वरूपस्य रसान्तरेण तथाभूतेन न विरोधो नाप्यङ्गाङ्गिभावः, एकवाक्यनिवेशप्रादुर्भावयोगपद्यविरहात् परस्परोपमर्दकत्वानुपपत्तेः।

द्वयोरपि पूर्णत्वेन······तंद्र [?] विश्रामराहित्याभावादिति भावः। इति शब्दो हेत्वर्थः।

स्थायीभावः तस्य बाध्यस्यांगस्य स्थायीभावः उपलक्षणे लक्षणस्य उपगम्यते **क्वचिन्मते** तु सञ्चारिरसनाम्ना व्यवह्रियते ।

चण्डिदासपंडितानां मते तु-खण्डरसनाम्ना यदाहुः—अंगं संसयत्यङ्गं स्यात् [?] सांतवे । नास्वाद्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्मृत ।। इति

इति श्रकविराजविश्वनाथमहापात्रकृतौ काव्यप्रकाशदर्पणे दोषदर्शनो नाम ।

सप्तम उल्लासः ।

अथ अष्टम उल्लासः

अथावसरप्राप्तान् गुणान्निरूपयितुकामः गुणालङ्कारयोः स्वरूपकथनेन भेदसाधकः कारिकान्वयमवतारयति [कारिकामिमामवतारयति] **एवमिति**। गुणालङ्कारयोर्विवेकं परस्परैकजाद्यम् [परस्परवैजात्यम्]। येव तस्येति [ये रसस्येति] अङ्गिनः [अङ्गिनः] काव्यात्मभूतस्य रसस्य अस्वादस्य [अङ्गादस्य] न तु शब्दार्थयोर्धर्माः। स्वरूपविशेषा इति लक्षणभागः। तेषां गुणसंज्ञाहेतुमाह **शौर्यादय इति**। यथा खलु शौर्यादयः पुरुषोत्कर्षहेतवो गुणा उच्यन्ते तथा माधुर्यादयोऽपि सुसमर्पकपदसन्दर्भस्य काव्यव्यपदेशौपयिकोत्कर्षानुगुणा भाज इत्यर्थः। अचलस्थितयः काव्याव्यभिचारित्वात्।

तज्जातीयावहितस्य नीरसत्वेनाकारत्वात् अलङ्काराणां पुनः सरसत्वेऽपि न तथा प्रायिकत्वं अवर्जनीय सन्निधानमात्रेणेति भावः। गुणानां वर्णधर्मत्वमाशङ्क्य निराकुर्वन् विवृणोति **आत्मन इति**। भाव [यथा] आकारस्यावयवसंस्थानस्य। **क्वचिदित्यादि**। व्यवहरन्तीत्यन्तो दृष्टान्तग्रन्थः। **तद्वदित्यादि व्यवहरन्तीत्यन्तो** दाष्ट्रान्तिकः। क्वापि पुंसि····· कामः [?] सुविश्रान्तप्रतीतयस्तत्वानभिज्ञाः माधुर्यव्यवहारप्रवृत्तेः। **माधुर्यमित्यादि** व्यवहारप्रवृत्तेरित्यर्थः **माधुर्यादीति**। अमाधुर्यादीति च व्यवहरन्तीत्यस्य कर्म। अत इति। अतो न वर्ण इत्यर्थः। मधुरादिवर्णधर्मत्वे हि तेषां तदभावस्थाने सर्वथा मधुरात्मास्वादयोगद्रवस्यात्[?]न चैवमपहृष्टस्याप्रकृष्टतत्वस्य वा तस्यानुभावात्।

उपकुर्वन्तीति। तं वसादिलक्षणं [रसादिलक्षणं] काव्यात्मानं सन्तं काव्येष्वावश्यकतया वर्तमानं, **अङ्गद्वारेण** शरीरस्थानीयशब्दार्थद्वारेण जातुचित् कदाचित् नत्वावश्यकस्थितिमन्त [सन्तः] उपकुर्वन्ति उत्कर्षं नयन्ति। दृष्टान्तमाह **हारादिवदिति**। हारादयोऽपि कण्ठादिशोभाधानद्वारा आत्मानमुपकुर्वन्ति, न तु साक्षात्, न च तेषामावश्यकस्थितिः। एवं शौर्यादीति व्यवहारादीनां माधुर्यादिभ्योऽनुप्रासोपमादीनां भेदः।

तदुक्तं भक्तं भट्टेनेति [भट्टोद्भटेन]
शौर्योदौर्यादि यत् पुंसां न हि हाराङ्गदादयः।
अन्तरङ्गतवाभाव [तथाभाव] गन्तुं जातुचिदीशत ॥ इति ॥

संतपिति [संप्रति] कारिकापदार्थं व्यतिरेकेण विशदयति **यत्र त्विति**। तत्र काव्याभासे उक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसिता न त्वलङ्कार इत्यर्थः। **क्वचित्त्विति**। सन्तं रसमित्यर्थः। एवञ्च सतोऽपि रसस्योपकारकत्वे तेषां नालङ्कारता। तदेवमनुप्रासोपमादीनां यत्र वाच्यवाचकमुखेन रसोपकारकत्वं तत्रालंकारत्वं, यत्र च सतो रसस्यानुपकारकत्वं तत्र नालङ्कारकत्वं यत्र च नास्ति रसस्तत्रापि तथा। **चित्त इति**।

चित्ते लिखाता इति न क्षुण्णा भवति। सा गुणेषु शय्यायां विपरिवर्तते। विकसति दिङ्मुखे। वचने वर्तते प्रवर्तते काव्यबन्धे ध्यानेन तृप्यति। चिरं तरुणी प्रगल्भालिखतो भवति। वाक्यकरणव्यापारशून्या भवति, न क्षुण्णा भवति, गुणेषु नायकगुणसंकीर्तने अवधानं न त्यजति, विकसति दिङ्मुखेषु नायिकागमनसंभावनया दिङ्मुखेषु दृष्ट्युन्मीलयति वचने प्रवर्तते नायिकानयनार्थं सखीं पुनः पुनः भूते [ब्रूते] काव्यबन्धे नायकपत्रिकालिखनार्थे ध्याने नायकस्यैवावाचकमेव न तु विप्रलम्भशृङ्गारमुपकरोति, टकारमयोऽनुप्रासस्तदनुपकारकत्वादित्यर्थः। इदं च नीरसत्वात् काव्याभासस्योदाहरणमिति केचिदाहुः।

ननु विप्रलम्भशृङ्गारसद्भावात् पूर्वोदाहृता अपसारयेत्यादि पद्यद्वयपक्षमाह—**आचार्येणात्रापि** शब्दार्थालङ्कारद्वयस्योदाहर्तुमुचितत्वात्। एवं रसवति काव्ये शब्दालंकारस्यानुपकारितायामुदाहृत्यार्थालङ्कारस्योदाहरति **मित्र इति**। मित्रे सूर्ये सुहृदि च। **न तु रसम्** विप्रलंभरसमुपकरोति। उपमा सादृश्यमित्यर्थः। **तथा** ह्युत्प्रेक्षैव अकुलाबिसनतयो [अर्गलाविसलतयो] र्द्वयोरपि जीवननिर्गमनविरोधलक्षणत्वस्याताद्विकत्वे [अतात्विकत्वे] न संभावनोत्थानात्।

प्रकृताननुगुणा अकुलारूपोपमानेन [अर्गलारूपोपमानेनाह [त्र] जीवस्य स्वीकरणमवगम्यते। अस्थिरीकरणकारणानामेव प्रकृतोचितत्वं। यत्र नास्ति रस इत्याद्युक्तस्य त्रिरसस्योदाहरणं यथा—

इयम····· [पं] यितुं शमनी त्रिदोषशदशनी [शमनी] बुभुक्षुकमनीया।
मर्त्यानाममृतघटी रसगन्धक पर्पटी जयति॥

अत्र शब्दसामान्यस्य नालङ्कारता।

श्रोत्रियोऽपि दिवारात्र्यां मूत्रयत्तरामुखः।
अहो चन्द्रस्य माहात्म्यं रक्षते किमतः परं॥

अत्रालङ्कारस्य

---

१. भट्टोद्भटः।

एवमिति। अस्मदुक्तगुणालङ्कारविभागव्यवस्थायां, एवं सिद्धमिति भावः। अपृथक् सिद्धानामाधार्याधारभूतानां यः संबन्धः। इहेति प्रत्ययहेतुः स समवायः। अष्टथ [शब्दार्थ] सिद्धयोः संयुक्तप्रत्ययनिमित्तं संयोगः। एवञ्च ग्रन्थकृता यत् "समवायवृत्या शौर्यादयः संयोगवृत्या तु हारादयः काव्यगुणालङ्कारविवेचनार्थं दृष्टान्तत्वेन दर्शितं [तत्र] दृष्टान्तदार्ष्ट्रान्तिकयोर्वैषम्यम्।

तथाहि। चित्तद्रवीभावनमया··· ···द। एवं माधुर्यं स चास्वादरूपानतिरिक्त एव रत्यात्यंश [रत्याद्यंश] कर्तृ क्वचित् तत्प्रकाशनं, तस्यैव सत्वात्। यस्य तु समवायवृत्या गुणादिद्रव्यादौ वृत्तिस्तस्य च भिन्नमेव, यच्च काव्यालङ्काराणां काव्ये वृत्तिस्तत्र नित्य एव संबन्धः। शब्दार्थयोर्हि तथाभूतो वैचित्र्याख्यो धर्मं एवालङ्कारस्तस्य कविना तथा तथा वर्णितयोः शब्दार्थयोः नित्यत्र [नित्यत्वं] संबन्धः। एवञ्च समवायवृत्या माधुर्यादीनां स एव स्थितिरिति य [त् ग्र] न्थकृतोक्तं तन्मुख्यादेवात्मधर्मत्ववादिनो नैयायिकादेर्मतमनुसृत्योपचारेण वा प्रयोगः। अलङ्काराणां च शब्दार्थस्वरूपाङ्गवृत्या समवायसंबन्धत्वेन उपचरणव [उपचारेण] संयोगपदप्रयोग इति ग्रन्थकाराभिप्रायो नेयः [ज्ञेयः]।

एवञ्च गुणानां रसादेः स्वरूपविशेषात्मकत्वेन अलङ्काराणां च शब्दार्थशोभाभिधानद्वारेण रसोपकारकत्वेन भेद इत्युक्तं भवति तथा यद्गड्डुरिका ◦[गड्डारका] प्रवाहणे वानयोर्भेदः तन्न तर्थत [घटत] इति यदुक्तं तदसंगतमिति भावः।गड्डुरिकाप्रवाहश्च, यथैकां गड्डुरिकामपरागड्डुरिकानुगच्छति तां परेणेति, तासां गतानुगतत्वेन यथा कथञ्चिद्भेदव्यवहारः क्रियते स च नात्रा [वश्य] क इत्यर्थः।

संप्रति गुणालङ्कारयोरन्यथा भेदवादिनां वामनादीनामतमनूद्य दूषयति **यदप्युक्तमिति**। लोकशास्त्रातिरेकां शब्दावनुरञ्जकः [शब्दार्थयोरनुरञ्जकः] कश्चिद्विशेषः शोभा, यस्याः कर्तारो धर्मा गुणास्तस्या एव प्रकर्षहेतवोऽलङ्कारा इति। गुणाश्चात्र तन्मतोक्ताः श्लेषप्रसादादयः।

काव्यस्यात्मा तन्मत इति शेषः। **अद्रावत्रेति**। ओजः प्रभृतिषु तन्मतोक्तेषु काव्यव्यवहारप्राप्तिर्नखलु तत्र व्यवहारे रसाभावादित्यभिप्रायः। **स्वर्गेति**। अत्र प्रथमेऽर्द्धे विशेषोक्तिः द्वितीये व्यतिरेकः। **गुणनिरपेक्षावित्यत्रापि** गुणास्तन्मतोक्ताः, स्वमते तु गुणरसानां रसानुव्यतिरेकार्थविधायित्वस्य शृङ्गाररसस्याद्रसद्भावादप्यैवैतन्मते माधुर्याख्यो गुणः।

न पुनर्दश । त्वन्मतोक्ताः श्लेषादयः ।

आह्लादकत्वमिति । द्रुति द्रुतिकारणमितीतरोपचारवृत्या प्रयोगः । न हि रसस्याह्लादकत्वमपि द्वाल्लपस्वरूपत्व द्रुतिरपि तु स्वरूपैवेति [स्वरूपेणैवेति ।] अत एवोक्तमस्मत्साहित्यदर्पणे ।

[१]चित्तंद्रवींभावमयोह्लादो माधुर्यत्व [मुच्यते] त इति ।

इह चाह्लादस्यानन्दापरपर्यायत्वेन सर्वस्वोद [सहृदय] साधारणत्वात् द्रुतिकारणमित्यनेनाभिव्यापि [तिव्याप्ति] परिहारः । **अस्वादिति [अर्थादिति]** यतो विप्रलम्भे तन्माधुर्यमतिशयान्वितमिति समनन्तरं वक्ष्यति । ततोऽत्र श्रृङ्गारशब्दः संभोग श्रृङ्गारार्थ एवेत्यर्थः । द्रुतिपदार्थमनूद्य दूषयति द्रुतिर्गलितत्वमिवेति । गलितत्वञ्च स्वभाविकालाविष्टत्वार्थककाठिन्य [?] सन्युक्रोधादिकृतदीप्तत्वविस्मयहासात्यपहित विशेषपरित्यागेन रत्याकारानन्दोद्बोधेन सहृदयचित्तस्था द्रंप्रायत्वम् ।

ओजः प्रसादयोरपि । अत्र संभोगकारणादिशब्दा उपलक्षणानि । तेन संभोगाभासादिष्वपि माधुर्याद्यवस्थितिः ।

दीप्त्येति । अत्रापि पूर्ववदुपचारेण प्रयोगो ज्ञेयः । तदुक्तमस्मत्साहित्यदर्पणे "एवमुक्तम्" [२]ओजश्चियत्तस्य विस्ताररूपं "दीप्तत्वमुच्यते" । [इति]

शुष्केन्धनेति । अत्र काण्ठवह्विदृष्टान्तेन रसस्तसो [रसस्ततो] गुणसंसर्गेण प्रसन्नत्वं दर्शितम् ।

व्याप्नोतीति । आविष्टं करोति । **चण्डिदासपण्डितास्तुशुष्केन्धनमग्निविरमुच्छजनरत्नप्रभादिविरेति** [?] व्याचक्षते ।

अन्यदिति । कर्मपदार्थमाह **व्याप्य इति** । व्यापनयोग्यतया प्रकरणादवसेयमित्यर्थः । रसेषु आधारभूतेषु इति निमित्ते सप्तमी । अतश्च सूत्रेत्याधार [सर्वेत्रेत्याधार] निमित्तयोस्तन्त्रेण निवेशः । एवञ्च सर्वत्रेवाभिरोहित सर्वत्रेवाधिरोहित] शब्दार्थवचनाः समस्ता । अत्र समस्ताश्च निमित्तीकृत्य [सर्वेष्वेव **रसेषु** कृतास्पदो यः तत्स्वरूपविशेषात्मकः प्रसादाख्यो गुणविशेष इत्यर्थः । यत्पुनरेषां गुणानां शब्दार्थवृत्तित्वमुच्यते तदुपचारेणेत्याह **अनुकरीत्येति** [गुणवृत्येति] ।

१: अष्टमः परिच्छेदः का० १ ।

२: साहित्यदर्पणः, अ० प० का० ४ ।

दश वामनाद्युक्ताः । बहू नामित्यादि । श्लेषादीनां चतुर्णां प्राचीनोक्तगुणानामस्मदुक्ते……जसि भक्त्या जः [?] पदवाच्ये पदार्थविशेषेऽन्तर्भाव इति संबन्धः । आरोहः उत्कर्षः । अवरोहः अपकर्षः, तेषां क्रमो वैरस्यानावहो विन्यासः, विकटत्वं पदानां नृत्यप्रायत्वं । क्रमेण यथा ।

उन्मज्जज्जलकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धताः
सर्वाः पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिभिः [प्रतिध्वानिनीः]।
उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तदा [तथा]
प्रायः प्रेंखदसंख्यशंखधवला वेलेय सुकुच्छति [वेलेयमुग्दच्छति] ।।

अर्थं बन्धवैकट्यात्मकत्वादोज एव समाधिर्यथा । **चञ्चद्भुजेत्यादि** । अत्र पादत्रयक्रमेण बन्धस्य गाढता, चतुर्थपादे तु यद्यपि अपकर्मः [अपक्रमः] तथापि तीव्रप्रयन्नोच्चार्यतया ओजस्विता । उदारता यथा—

"स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां झटिति रणितमासीत्तत्रचित्रं कलं च" अत्र [च] तन्मतानुसारेण रसानुसंधानमन्तरेणैव शब्दप्रौढिमात्रेमौजः ।।

यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां चमूनां
यो गः [यः]पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गुर्वशय्यां [गर्भशय्यां] गतोवा ।
यो यस्तत्कर्मसाक्षी चलति मयि रणे यश्य यश्य प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ।।

पृथगिति । पृथक्पदत्वरूपस्य माधुर्यगुणस्यासमासस्य माधुर्यव्यञ्जकत्वस्य वक्ष्यमाणतयैरांगीकार [वक्ष्यमाणतयैकांगीकार] इत्यर्थः । तद्यथा-मम प्रभावती परिणयनाटके—

[श्वा] सान्मुञ्चति भूतले विलुठति त्वन्मा [र्ग] मालोकते
दीर्घं रोदिति विक्षिपत्यत इतः क्षामां भुजा बन्दरी [वल्लरी] ।
किञ्च, प्राणसमानकांक्षितवती स्वप्नेऽपि ते सङ्गमं
निद्रां वाञ्छति न प्रयच्छति पुनर्दग्धो विधिस्तामपि ।।

प्रसादेनोपचाराच्छब्दधर्मेण स्पष्ठमुदाहरणम् । **क्वचिदोषः** । यत्र मार्गभेदस्यैवोचितत्वंमाहुश्च । मस्टणेन विकटेन चोपक्रान्तो यो मार्गस्थस्याभेदपर्यवसनपर्यन्तं

निर्वाहस्तत् परित्यागस्य च प्रकृतोदाहृते "मातङ्गेत्यादौ गुणत्वं यत्र तत् तदपरित्यागस्योचितता । तत्रोक्तगुणेष्वेवान्तर्भाव इति भावः । तत्र मसृणवर्णनिर्वाहो यथा-मम चन्द्रकलायां नाटिकायाम् । तृ० अं० १६ श्लो० ।

विमुस्यासुकृते नन्दनवसनं [बिम्बस्यासुकुतेन दन्तवसनं] मातङ्ककुम्भद्वय-
स्यात्पुण्येन पयोधरौ कुवलयस्याकर्मणा चक्षुषी ।
इन्दोर्भाग्यविपर्ययेण वदनं कुन्दाकोरेण सा [कुन्दावलेरेन सा]
दन्ताली कदलीतरोश्च दुरितेनोरुद्वयं निर्मितम् ।। विकटवर्णनिर्वाहो यथा ममैव ।

ममै भमृर्द्धव्या धूयमाणध्वनदमव धुनीलोलकल्लोलजालो
वृत्तांभः क्षोदनंभात् प्रसवमभिनतः क्षिप्तनक्षत्रलक्षम् ।
ऊर्ध्वंन्यस्ताङि्घ्रदण्ड भ्रमितरवभसो तनुमभूत् प्रवेग—
भ्रान्तब्रह्माण्डखण्डं प्रवितवत्तशुभं शांभवं भाण्डवं वः ।।

कष्टत्वं कष्टोच्चारणीयत्वं दुःश्रवत्वमिति यावत् सौकुमार्यं । यथा ममैव—[द्र० चन्द्रकला नाटिका (तृ० अ० श्लो ४ ।

किं कन्दर्पमुखं विधाय मधुपैः पक्षं लवैः पल्लवै—
वेतिश्च्युतशरैः [रेभिश्चुतशरैः] करोषि जगतां जेतुं प्रयासं खथा [वृथा]
निद्रातुं शयितुं प्रमातुमथवा स्थातुं क्षमः को भवे—
देकोऽसै कनकंक्तकं [कलकण्ठकण्ठ] कुहरे जागर्ति चेत्पञ्चमः ।।

कान्तिर्यथा ममैव ।

नेत्रे खञ्जनगञ्जने, सरसिजप्रत्यर्थि पाणिद्वयं
वक्षोजौ करिकुंभविभ्रमकरीमत्युनुतिं [मत्युन्नतिं] गच्छतः ।
कान्तिः काञ्चनचम्पकप्रतिनिधिर्वाणी स्वधा स्पर्धिनी [सुधास्यन्दिनो]
स्मेयेल्लीवर [स्मेरेन्दीवर] पत्र [राम] सोदरवपुस्तस्याः कटाक्षच्छटा ।।

उपसंहरति **एवमिति । पदार्थ इति** । चान्द्रमिति एकस्मिन् पदार्थे वक्तव्ये वरवर्णिनीति पदाभिधानम् । वाक्यार्थस्य व्यासो यथा—

असौ नानाकारः भवति सुखदःखव्यतिकरः
सुख वा दुःखं वा प्रभवति [न भवति] भवत्येव भवतः [च ततः] ।
पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत्
पुनर्यस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखमिति ।।

अस्यैव समासो यथा—

श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम् ।
आर्थन [आत्मनः] प्रतिकूलानि न परेषां समाचरेदिति ।।

तदेतत्प्रकारचतुष्टयेनार्थस्य प्रौढत्वमिति यदोज इति अर्थगुणत्वेनोक्तं तद्वैचित्र्यमात्रं न तु गुणः । अत्र हेतुमाह-**तदभावेऽपीति** । **अपुष्टार्थत्वेत्यादि** । ओजःप्रभृतयः पञ्च तन्मतोक्ताः एषामुदाहरणानि क्रमेणाष्टाथत्वदोषरहितानि काव्यानि कवित्वमात्र-गोचरानुस्वभावः यथा च वर्णनं स्वभावोक्तिः । यथा ममैव—

लाङ्गलेनाति हत्यक्षितितलमसक्त ··· रयनुग्रपत्ध्या
मार्धव्येवावलीयश्रुतमथ गगनं प्रोद्य तद्विक्रमेण ।
स्फूर्जझङ्कारघोरप्रतिदिशमखिलां द्रावयत्वेषजंत्र
न कोपाविष्टः प्रतिवनमरुणोच्छलचक्षयस्तरक्षुः ।।
[लाङ्गूलेनाभिहत्य क्षितितलमसकृद्दारयन्नग्रपद्भ्या—
मात्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्पतन् विक्रमेण ।
स्फूर्जद्धुङ्कारघोषः प्रतिदिशमखिलान् द्रावयन्नेष जन्तून्
कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमरुणोच्छून चक्षुस्तरक्षुः ।।]

स्पष्टमन्यत् । [द्र० च० ना० २ रा अं० श्लो ४)

क्रमः क्रियासन्ततिः, कौटिल्यं विदग्धचेष्टितं, अनुल्बणत्वमप्रसिद्धवर्णनाविरहः, उपपत्तिरुपपादकयुक्तिन्यासः । एषां योगः संमेलनं स एवं रूपं यस्याः घटनायाः तद्रूपो विचित्रार्थत्वमात्रं अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहानुगुण इति भावः ।

दृष्टवैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरा—
देकस्या नयने निमील्य विहितक्रीडान्ववन्वच्छलः [नु बन्धच्छलः]
ईषत्वाक्तकंधरः [ईषद्वक्रितकंधरः] सपुलकः प्रेभोल्लसन्मानसा—
मन्तर्हास लसत् कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति ।।

अत्र दर्शनादयः किया उपपत्यसमर्थनरूपं कौटिल्यं लोकसंव्यवहाररूपमनु-ल्बणत्वम् । एकासनसंस्थिते पश्चादुपेत्य नयने निमील्य ईषद्वक्रितकंधर इति चोपपादकानि । एषां योगः । अनेन च वाक्योपपत्तिग्रहणव्यग्रतया रसास्वादनं

व्यवहितप्राय इत्यस्यानुगुणता। अवैषम्यमुपक्रान्तप्रक्रिया विपर्यासिनातुस्था विसंवादः स्पष्टमुदाहरणम्। अयोनिरर्थो यथा—

"[1]सद्यो मुण्डितमत्तहूणचुबुकप्रस्पर्द्धिनारङ्गकम्"। एवं भूतस्यार्थस्य कविनान्वयमेवोद्भावितत्वादयोनित्वम्। अन्यच्छायायोनिर्यथा "निजनयनप्रतिबिम्बैरम्बुनि बहुशः प्रभाविता [प्रतारिता इत्यपि पाठः] कापि नीलोत्पलोऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुम्बमनारी [कुसुमलावी]।

अत्र नयनस्य नीलोत्पलसादृश्यं पूर्वकविप्रसिद्धम्। विच्छित्तिविशेषाश्रयेणैवोपनिपद्धमित्यन्यच्छायायोनित्वमृ।

उपसंहरति **तेनेति**। वाच्या वक्तुं न्याय्या। शब्दगुणै उपचारेण शब्दे प्रवर्तमाना रसस्य स्वरूपविशेषा माधुर्यौजः प्रसादाख्या : ईडाः [इताः] प्राप्तः। व······ [गीन्त्याः] कादयो मावसानाः पञ्च पञ्चमूत्वा पञ्चेतेषामन्त्याङ् ञणनामा [अन्त्याः ङ् ञ् टनमाः] तै मूर्धिनस्थितैर्युक्ता अर्थान्विता वर्गान्त्या एव स्पर्शाः वर्णाः स्पृश्यन्ते कण्ठताल्वादिभिरिति व्युत्पाद्या। अवृत्तिपदं व्याचष्टे समासाभावः अल्पशब्दार्थो मध्यमो न दीर्घ इत्यर्थः। **तथेति**। तथेति तच्छब्देन समनन्तरोक्तस्य माधुर्यस्यैव परामर्शः। तेन माधुर्यवतीं रचना माधुर्यगुणव्यक्तिकेत्यर्थः। एतदेव वृत्तिकृत् कारिकागतं तथेति पदमनूद्य विवृणोति **माधुर्यवती**।

न भूत्वता रङ्गो नृत्यभूमिः, भङ्ग्यो विलासचेष्टाः।

आद्याः कचटतपाः, तेषामन्त्यैः णलठयफैः [ञमङणनैः] तृतीया गजडदबाः, तेषामन्त्यैः धमढधतै र्योगस्ते च। तथा संयुक्तावमी, उपर्यधोर्द्वयोरेफेण तुल्याः संयुक्ताः ओजसो व्यञ्जिका इति भावः। **गुम्फा** इति कारिकापदार्थः **संघटनेति**।

रसानां रसभावतदाभासादीनां, समासानां असमासाल्पसमासदीर्घसमासानां, प्रसादाभावे हि समासाभावोऽपि करुणविप्रलम्भश्रृङ्गारौ न व्यनक्ति। तदपरित्यागे च असमासोऽपि संघटना प्रकाशयत्येव। अस्य च गुणद्वयप्रयुक्ता वर्णातिरिक्ता अपि जकारादयोऽपि वर्णाः व्यञ्जकत्वेनानु···[सन्धात] व्याः। केवलं मकारादिभिः सह जकारादयो न योजनीया इत्याहुः। गुणपरतन्त्रा गुणानुरूपेण प्रयोज्यत्वात्।

---

१. सा० द० पृ० ५६५।
२. ,, ,, ५६५।

मन्थो मन्थनं तेनायस्तं समन्ततः क्षिप्तं, धीरो गंभीरः कोणो वादनदण्डः। कृष्णा द्रौपदी। अत्र भूतः [दूतः] प्रथमाप्रेषितो भूतः [दूतः] **अत्रेत्यादि**। अत्र वाच्यस्य क्रोधादिव्यञ्जकत्वेन वाक्यस्य नाटकरूप रूपाभिनेयार्थत्वेनातिनथ [अतिशय] दुःखावहत्वेन चार्यचितस्यापि [?] दीर्घसमासादेव। उद्धतो भीमसेनो वक्तेति नानौचित्यमिति भावः।

प्रौढेति। प्रौढो वागो [बाण.] यश्छेदस्तदनुरूपेण य उच्छलनरूपः, तत्पतनं वेगः। अर्थात् कर्णशिरसाः उपघातः संघटनं भासाकृष्टाश्वं] यथा स्यात् तिर्यग्वचन-क्रियाविशेषं। आख्यायिकांया गद्यमयप्रबन्धत्वात् गद्यसचिविकटवर्ण दीर्घसमास-बाहुल्यात्। शृगारेऽपि न प्रायेण स्वकुमार [सुकुमार] रचनाद्वि कथाख्यप्रबन्धस्य च गद्यमयत्वेऽपि शृङ्गाररसमयत्वात् रौद्रादिरसप्रवेशेऽपि नात्यन्तोद्धतावचनादयो विधेयाः। नाटकादिषु दीर्घसमासानौचित्यहेतुः। समनन्तरमेवोक्तः एवमुक्तप्रकारे-णानुसर्तव्यं महाकविप्रबन्धेष्वित्यर्थः। तद्यथा मुक्तकेषु संबन्धाभिनिवेशिनः कवे रसाश्रयमौचित्यम्। यथा—शून्यं वासगृहमित्यादौ। नीरसे तु कामचारः। एवं सर्गबन्धेऽपि पर्यस्तानां पत्यानां [?] मुक्तानामिव एकप्रघटनाबन्धः। अत्र च संस्कृतप्राकृतदेशभाषाबन्धे शृङ्गारबाहुल्यादसमासप्राया रचना, क्वचिद्रसो वा दिवसौचित्यादि भावो। **एवम्** एवं धर्मादिपुरुषार्थमुद्दिश्य, प्रकारवैचित्र्येण **नाना-विधेति** वृत्तवर्णनं परिकथा। अस्यां कथामात्रतात्पर्येणात्यन्तं रसाभिवेशात् [सं] घटनादौ कामचार एव। समसुफलान्तेति वृत्तिवर्णनं, सकलकथा एकदेशवर्णनं खण्डकथा। एतयोः कुलकादि बन्धबाहुल्यात् दीर्घसमासादिरचना न विरुद्ध्यते। एवमन्यदपि ज्ञेयम्।

इति महापात्रश्रीविश्वनाथकविराजकृतौ काव्यप्रकाशदर्पणे गुणनिरूपणोनाम।
अष्टमउल्लासः।

अथ नवम उल्लास:

एवं गुणान्निरूप्य तत्प्रस्तावे सामान्यतो लक्षितानामलङ्काराणां विशेषलक्षण-प्रस्तावं दर्शयति वृत्तिकृत् गुणविवेचन इति। प्राप्तरसवा [प्राप्तावसरा] तदोषारिति [तददोषाविति] सामान्यलक्षणोद्दिष्टत्वात्। शब्दालङ्काखनु [शब्दालङ्काराणां] तु प्रत्ययात्, प्रथमं शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात्। तत्रैव वैदग्ध्ये विशेषाश्रयद्धेन [विशेषाश्रयत्वेन] प्रथमं वक्रोक्तिं लक्षयति **यदुक्तमिति**। केनचिदन्यथा अस्यार्थ-त्वेनोक्तं वाच्यमन्येनान्यानुत्वेन यत् योज्यते सा च वक्रोक्तिररिति सामान्यलक्षण-भागस्य संबन्धः। तच्चान्यथा योजनं श्लेषेण कांकारा [काक्वा] संभवतीति।

तथेति। तथाविधोपाधिद्वययोगात् सा वक्रोक्तिर्द्विविधेति विशेषनिर्देशः। श्लेषस्य सभंगाभंगरूपेण द्वैविध्यात्।

क्रमेणोदाहरणद्वयं दर्शयन्नाह **तत्रेति**। **नारीणामिति** अत्र नारीणामिति पदं केनचित् स्त्रीणामित्यर्थे नियोज्यमाना स्त्रीत्वं ते [स्त्रीत्वं बोध्यते] केनचिदुक्ते पदभंगेन न विवृणामित्यने [न अरीणामित्यने] घटयित्वा, अन्य उत्तरमाह **कश्चेतन इति** वामानां प्रतिकूलानां, एवं ददितवश्यैतत [ ] रामानां स्त्रीणामिति कल्पयित्वा दुरहितत्वादित्यादि हितकृत् हितकर्त्ता च्छेत्ता च, अबलानां स्त्रीणां दुर्बला-नाञ्च। बलं सामर्थ्यं, तदभावेन प्रसिद्धार्थो दुर्बलः। बलनामा दैत्यविनाशविख्या-तार्था महेन्द्रश्च।

अत्रोदाहरणेऽपि वामानामित्यारभ्य भङ्गश्लेष संभवेऽपि वैषम्याय पुनरत्रोदा-हरति। [**अहो इति**] अत्र दारुणा ·····**रेणेति** विवक्षिते काष्ठेनेति कल्पयित्वाह **त्रिगुणेति**। त्रयो गुणाः सत्वरजस्तमांसि।

नैष्यतीत्यागमनस्य निषेधतात्पर्येण नायिकयोक्तं प्रतिवचने पुनः सख्या काक्वा एष्यत्येवार्थे घटितम्। न चायमर्थालङ्कारः। शब्दार्थयव्यतिरेकानुविधायित्वात् [शब्दार्थयोर्व्यतिरेकानुविधायित्वात्] एवमन्यत्रापि ज्ञेयम्।

इदानीयनकाद्वयपेक्षया [इदानी यत् काव्यापेक्षया] रसानुगुण्यभूयस्त्वात् प्रथम-मनुनि लक्षयिसुस्तत् [प्रथममनुप्रासं लक्षयंस्तत्] सामान्यलक्षणमाह **वर्णेति**।

सामान्यं सारूप्यं चैकस्थानोच्चार्यत्वेन वर्णानां साम्ये श्रुत्यनुप्रासो अनुप्रासविशेषत्वेन परिगृहीतो भवति । यदुक्तं **मम साहित्यदर्पणे** ।

उच्चार्यत्वामुदेकत्रस्थाने वानुवदादिके ।
सादृश्यं व्यञ्जनस्यैतत् श्रुत्यनुप्रास उच्यते ।। इति ।।
[1][उच्चार्यत्वाद्यदेकत्र स्थाने तालुरदादिके ।
सादृश्यं व्यञ्जनस्यैव श्रुत्यनुप्रास उच्यते ।।]

स्वरवैसादृश्येऽपीत्यनेन यमककाव्यव्यवच्छेदकसादृश्याभावे तदभावादपिशब्देन क्वचित् स्वरसाम्यसंभवेऽपि नानुप्रासप्रयोजकत्वं व्यञ्जनानां सादृश्यं न तुरमित्यादाविरस्वनानां [?] तत्र वैचित्र्याननुभवात् । नामनिर्ववित **रसादीति**। **अयमाशयः**—रसाद्यमगमं [रसाद्यनुगमं] विनाऽनुप्रासस्य नालङ्कारता । यदुक्तं ध्वनिकृता—

[2]शृङ्गारस्याङ्गिनो यत्नादेकरूपानुबन्धनात् ।
सर्वेस्वेरप्रभेदेषु [सर्वेष्वेव] प्रभेदेषु नानुप्रासः प्रकाशकः ।। इत्यदि ।

तद्भेदानाह **च्छेक इति**। **नियतेति**। रसस्वरूपविशेषात्मकमाधुर्यादिगुणव्यञ्जकत्वेन येषां वर्णानां नियम उक्तः, तद्गतस्तन्निष्ठो व्यापारो व्यञ्जनाख्यः वर्तन्ते प्रवर्तन्ते रसप्रतीतिप्रकर्षे वर्णा अनयेति व्युत्पत्या वृत्तिरित्यर्थः । **छेकानुप्रास** इति चायोगव्यवच्छेदपरं नाम । विदग्धप्रयोज्यत्वस्यान्यत्रापि संभवात् ।

इत्थं द्विधा विभक्तयोरनुप्रासयोर्विशेषलक्षणमवतारयति **किं तयोरिति** । सोऽनुप्रासः अर्थादिति सामान्यलक्षणे । वर्णपदेन व्यञ्जनस्य विवक्षितत्वात् । **अनेकस्येति** । साकाङ्क्षपदम् । 'वर्णसाम्यमनप्रास' इति सामान्यलक्षणस्थितेन साम्यपदेन पूरयित्वा विवृणोति **सादृश्यमिति**। एवमुक्तसूत्रे । **तत इति** अत्र नकारदकारयोः संयुक्तयोरेकवारं सादृश्यमेवं "गण्डपाण्डुता" मित्यत्रापि णकारदकारयोः ।

एकस्यापीति । **अयमर्थः** । न केवलमनेकव्यञ्जनस्य द्विबहुकृत्वो वा सादृश्यं वृत्यनुप्रासः । कपित्वे [किन्त्वे] कस्यापि किञ्चापि [?] शब्दस्य काकाक्षिन्यायेनोभयत्र संबन्धः । तेन न केवलचकारो हेयमित्यादि च । एकस्य व्यञ्जनस्य त्सकृत्सादृश्यं तस्याप्येतद्ग्रन्थकारमते एकव्यञ्जनसादृश्यमध्येऽन्तःपातः । वृत्यनुप्रास इति सूत्रस्थपदार्थः ।

१. साहित्यदर्पणः प० १०, का० ५ ।
२. ध्वन्यालोकः ।

वैदर्भीत्यादीनामनिवेशः तत्तद्देशेषु कविषु प्रायेणोपलंभात् [?] प्रसाद-व्यञ्जककोमलवर्णमयी ओजोव्यञ्जकपरुषप्रायवर्णमयी गौडी। माधुर्यव्यञ्जमसृण-प्रायवर्णमयी पाञ्चाली।

शब्दयते ध्वन्यतेऽर्थोनेनेति शब्दः प्रातिपदिकादिः। तदाश्रितोऽनुप्रासविशेषः। त्तः [?] पूर्वोक्तवर्णमात्रवृत्तिव्यतिरेकसूचकः। तात्पर्यमात्रेण न तु स्वरूपेण अनुस्य भेदे [अनुप्रासभेदे]। एतेनास्य स्वरूपव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्तथेऽपि यमकाद्वैलक्ष-ण्यम्। तात्पर्यभेदादेकचनानुपुनरुक्ति र्दोषः।

अन्वयेति। पदार्थानामनुयानन्तरमेव भेदप्रतीतेरित्यर्थः।

यस्येति। अत्रात्येऽर्द्धे [अत्राद्येऽर्द्धे] तुहिनदीधितिद्वीदहनः [र्दवदहनः], द्वितीये दवदहनस्तुहिनदीधितिरिति संबन्धः।

पदस्यापीति। पदानां स इति पूर्वत्रस्थतिः। एवञ्चायँ लाटानुप्रासो बहुपद-निष्ठश्चेति द्विधेत्यर्थः।

वदनमिति। विकलो हीनः। अत्र चन्द्रवाची प्रथमः सुधाकरशब्दो विधेयार्थो द्वितीयस्तदनुवाच्यार्थः [द्वितीयस्तदनुवादार्थः। एवमस्य भेदद्वयमुक्तवा पुनः प्रकारान्तेरेण भेदत्रयमाह **वृत्ताविति**। एकत्र समासोदाहरणम्। शितकरेति भिन्न-समासे, रुचिरविभा विभाकरेति समासासमासयोः। पौरुषकमला कमलेति पौरुषं पुरुषकार एव श्रीर्यस्या इत्यर्थः।

उपसंहरति **तदेवमिति**। अर्थभिन्नानां अनुद्वारा [अनुप्रासद्वारा] भिन्नाना-मित्यर्थः। **वर्णानामिति**। बहुवचनमविवक्षितम् तेन वर्णद्वयावृत्तावपि यमकम् बोद्धव्यम्।

क्वचि ·········ईश्वराः साधनं विना" इत्यादौ ससुरैकव्यञ्जनावृत्तावप्येत-दिच्छन्ति।

भिन्नानामनित्यस्यार्थे सतीत्येतद्विना व्याप्तिं दर्शयन् विवृणोति **समरेति**। समो वपुषि सङ्गत्याघातादीनामपि [?] मन्थुनातिरिक्तो वसो रागायस्य [?] अत्र द्वितीयसमवायस्य निरर्थकत्वमुपलक्षणम् चैतत् द्वयोरप्यनर्थकत्वं यथा–समवतामवतां धुरि स्थित इत्यादौ।

सेति। नानुप्रासाद्विविनक्ति। **सेति तेनैव क्रमेणे**-त्यनेन एतदलङ्कारप्रयोजकेषु वर्णेषु स्वरादि भेदाभावो सूचितः। किञ्चास्य भिन्नानामित्यनेन लाटानुप्रासाद्विवेकः। पूर्वार्थपूर्व्या [?] वर्णावृत्तिः । स्थानविशेषेषु यम्यत इति यमकमनुर्थं नामन ············मकम्।

तद्भेदानाहं पादेषु पादभागेषु वर्तनात् यमकमनेकप्रकारमित्यर्थः।

प्रथमः पादः द्वितीयादाविति। क्वचित् द्वितीयपादस्थाने, क्वचित् तृतीयपादस्थाने, क्वचिच्चतुर्थपादस्थाने आवर्तत इति शेषः। एवं द्वितीय इत्यादावपि ज्ञेयम्।

१. **प्रथमस्त्रिष्वपीतिच** एकः प्रकारः।

२. तत्र यदि प्रथमद्वितीययोरैक्यें तदा सुखं नाम, [मुखं नाम],

३. प्रथमतृतीययोरैक्ये सदशः,

४. प्रथम चतुर्थयोरावृत्तिर्नाम,

५. द्वितीययोगेर्ग [र्वी]···· द्वितीय चतुर्थयोः सन्दष्टकम्,

६. तृतीयचतुर्थयोर्गुच्छः,

७. प्रथमस्य द्वितीयादिभिरेकत्वैक्ये पतिरिति सप्त शुद्धाः। मिश्रणे तु मुखप्रच्छ [पुच्छ] योगे युग्मकम्, (२+६),

गर्भ्वीवृत्तियोगे परिवृत्तिः (५+४)।

प्रथमो द्वितीये द्वितीयश्चतुर्थ इति। अत्र इति शब्द एकप्रकारद्योतकः। एवमुत्तरत्रापि। इह च पादवृत्तिद्वचनेन पादद्वितीयरूपार्द्धवृत्तेः समुकनाम्नः,

पादचतुष्टयरूपश्लोकावृत्तेश्च महायमकनाम्नश्चेति यमकत्वस्योपग्रह [?] इत्याह अर्धावृत्तिरिति।

इदानीं पदभागावृत्तिप्रकारानाह **द्विधेति**। **पूर्ववदिति**। समनन्तरदर्शितपादभेदगणना च न [व] धा ····विभक्त पादानाप्यात्यभाग [प्याद्यभाग] नात्यभागानां च भेदगणनायां विंशतिभेदा इत्यर्थः।

ननु प्रथमपादाद्यभागस्य द्वितीयपादात्य (१) भागे तथा तृतीयचतुर्थपादाद्ययो रावृत्तिः (२)।

एवं द्वितीयपादाद्यभागस्य तृतीयचतुर्थपादाद्यभागयोः, (३)।
तृतीयपादाद्यभागस्य चतुर्थपादाद्यभागे। ४
प्रथमपादाद्यभागस्य त्रिष्वपीति सप्त। +३=(७)
एवं पुनरेकत्र श्लोके क्वचित् प्रथमपादाद्यभागस्य द्वितीयपादाद्यभागे,
तृतीयपादाद्यभागस्य चतुर्थपादाद्याभागे आवृत्तिः।
क्वचिच्चैकत्र प्रथमपादाद्यभागस्य चतुर्थपादाद्यभागे [व] (९)
द्वितीयपादाद्यभागस्य तृतीयपादाद्यभाग इति न [च] भेदः।
तथा आद्यार्द्धभागस्य द्वितीयार्द्धभाग इत्येकः (१०)
एवमेकत्र श्लोकेऽपि ये पादचतुर्थस्याद्यभागस्ते
द्वितीश्लोकस्य पादचतुष्टयस्याद्याद्यभापेष्वित्येकादश भेदाः।(१०+११)
एवमन्तिमभागानामपीति द्वाविंशति भेदास्तु। (२१+१=२२)

कथं युक्तं विंशतिभेदा इत्यत आह **श्लोकान्तरे हीति भागावृत्तिः**। श्लोकान्तरे द्ववस्थतया [ह्यव्यवस्थतया] चमत्काराभावात् न प्राचीनैः कुलतेति [गणितेति] भावः। **त्रिखण्ड इति**। पदानां त्रिधा विभागे, चतुःखण्डे चतुर्धाविभागे वञ्चादिखण्डकन्यानां यं च [?] स्तोकानामक्षराणां दूरस्थितानामावृत्ति·······सरत्र चमत्काराधायिनीति तदगणनम्। **एवंगत्येति**। यथायोगं गकल्पनया [गणनया] चमत्कारातिशयाधाने यमकप्रकारा उन्नेयाः।

प्रथमादीति। [प्रथमेति] प्रथमादिपादानाममन्त्यार्द्धरूपो भागोऽर्द्धस्य वा भागः, द्वितीयादीनां पदानां [पादाना] मंत्यादौ अर्धरूपे भागेऽर्द्धस्य वा भागे यस्य तेन निबध्यत इत्यादीनां प्रकाराणां अनुर्थताया [अन्वर्थतया] आत्मानुगमनस्यानुसरणेन नाम विशेषनिवेशनायां बहुतरप्रकारं यमकमित्यर्थः।

तेष्वेवात्मानुनामकप्रकारेषु किञ्चिदाह-**अन्तादिकमिति**। प्रथमादिपादानामन्तभागस्य द्वितीयादिपादानामन्त्यभागेष्वावृत्तावन्तादिकम्।

तृतीयादिपादानामन्त्यभागस्य तृतीयादिपादान्तभागे आवृतौत्वात्यन्तिकम्।

द्वयोरप्यनयोरेकत्वमिश्रणे समन्वयः।

एवं प्रथमादिपादमध्यभागस्य, द्वितीयादिपादादि भागयमकमध्यादिकं, प्रथमादिपादाद्यभागस्य द्वितीयादिमध्ययमने आदिमध्यम्।

तत्प्रथमादिपादान्त्यभागस्य द्वितीयादि पादपादमध्यवृत्तौ अन्तमध्यप्रथमपादादीनां मध्यस्य द्वितीयादिपादान्त्यवृत्तौ मध्यान्तिकम् ।

अत्र च द्वयोस्त्रयाणां च मिश्रणे त्रिधा समुच्चय इत्याह—**एषामिति** [तेषामिति ।] एकस्यैव पादस्यादिभागो मध्यभागश्चान्तभागे एवमन्त आदाविति वर्तत इत्याह **तस्मिन्नेवेत्यादि** भागेष्वितवत्यन्तम् । एते च भागकलानयात् स्थाननियमेनावृत्तिप्रकाराः । क्वचित् स्थानानियमेनावृत्तिः यथा—यमवतामवतां धुरि स्थितं इति ।

तत्र प्रथमाक्षरासुयमनेनान्त्य पादादिभाग यमनं इत्यादि गमनाममुकस्यानन्त्यमित्याह [गणनायां यमकस्यानन्तमित्याह] **अनियतेति चेति**। आनयते भागस्थानादि नियम वाहते [?] मन्तर्गडुभूतं गडूं तद्वतग·····वदसार भावप्रायः । [इत्यभिप्रायः] ।

तदुक्तं ध्वनिकृता—

यमकादिति वन्वेषु पृथग्यलोऽस्य जायते ।

शक्तस्यापि रसाकृत्वं तस्मादेषां न विद्यते ।। इत्यादि ।

[यमकादिनिबन्धेषु पृथग्यत्नोऽस्य जायते ।

शक्तस्यापि रसेऽङ्गत्वं तस्मादेषां न विद्यते ।।]

अत एव महाकवयोऽयत्र शक्तिप्रदर्शनार्थं पूर्वमहाकविविप्रहानुबोधेन [प्रबन्धानुरोधेन मन्तपर्वतापि[दि]वर्णनस्थाने कृताभिनिवेशा दृश्यन्ते । तदनुसारेणैवास्माभिः प्रदेशतो [प्रवेशतो] भेदख्यापनं कृतमित्यर्थः । मुख्याख्यं यमकं (२) युग्मको वा वृत्या उदाहृतं भविष्यतीति संदंशमुदाहरति ।

सन्वारीति [**सन्नारीति**] एवमन्यत्रापि वृत्तिकृदभिप्राय उन्नेयः । सतीनां नारीणां, भरणं पोषणं, यथा तथाभूता स्व मां याति गच्छति । आयतेरायस्तं विधुशेखरं आबाध्य [आराध्य] पृथ्वीं जय । तृतीयपादे सन्ना अतसादं गता अरीणामिभाः यत्र तथाभूतो रणो यस्येति विग्रहः । अमायो मायारहितः ।

युग्मकं यथा **विनेति** । प्रथमपादे—विना यमेन इति पदत्रयं [पदद्वयं ?] द्वितीयपादे **विनेति** विहगेनेति । पुरुष इति समस्तं पदम् । अयं विना विहगपुरुषः [विहगपुरुषेण] यमेन मानसाच्चित्तात् अरं शीघ्रं अदीयत अखण्डयत इति संबन्धः । एनोऽपराधं विना नयता स्वस्थानं गमयता अमखादिना

प्राणभक्षके सुखादिना ऊनयता मारणेन सुखादिहीनं कुर्वतेति यमस्य विशेषणत्रयम् । महन् उत्सवान् अञ्जन्ति क्षिपन्ति ये दुर्जनाः तन्वोदनशीलाः द्वितीयपादे महो जनो महान्वेति च विहगपुरुस्य विशेषणद्वयम् । यतमानानां यत्नवतां सादमवसादं वाभिददातीति यतमानसादरं यथा स्यादित्यदीयत इति क्रियाविशेषणम् ।

महायमकं यथा—**सत्वेति** । सन्त महान्वा आरं अरेः समूहं, भवतो भावान् अवश्यमनायातुं अबलं दुर्बलं वितताचरं दीर्घाक्रन्द्रं, सर्वदा रणं अनैषीत् प्रापयामास । आनसमावान [अनलसमावान्] अपि तु त्वरितं गच्छन् अस्थीनि तस्यति [?] उत्क्षीणोतीत्यस्थितः । अन्धसंतस्यचाधातो[अत्वसन्तस्यचाघातो] साविति विशेषदीर्घः । नास्ति अवश्यं नियतं सत्वेनारभेवमः अवलम्बितमाश्रितं नावरं [तारवम्] तुरुवणं येन इत्यावविशेषणं सर्वेषा दारणो यो मानश्चिन्तोन्वतिः [?] तदेषणशीलः दाराननेन समं स्थितं स्थितिर्थस्य ।

पादान्त्यार्द्धावृत्तिमुदाहरति **अनन्तेति** । यां देवीं, वेधा विधाता तन्वतो [मन्वतो] नवे दया च प्रणत मानवे दयां कृपां कुरुते, आत्यन्तगमकव्यपेतं यथा पदानत [यदानत] इति । यस्यामानतः प्रणतः अयश्रुभावहविधेति [अयं शुभावहविधेति] वि·····वं रयाति [न याति] न गच्छति । अयमेषः शिवं शुभं ईहितं चेष्टितं यस्याः शिवे भगवति हि तामनुकूलां स्मरेण कामेन अभितां [अमितां] अपरिच्छिन्नां स्मरामि तां देवीम् ।

अन्तादिकयुक्तमात्यन्तव्यपेतं यथा—**सरस्वतीति** । सरस्वती वागीश्वरीति संबोधनपदम् । तृतीयपादगतं सरस्वतीतिपदं मुनि [?] सुतरामतिशयेन प्रसाद प्रसन्नातां [कुरु] यच्छ । मे मम चित्तसरस्वति चित्तसमुद्रे स्थिति कुरुक्षेत्रं शरीरमेव कुरुक्षेत्रं देशविशेषः । तत्र सरस्वती नदीविशेपरूपे युगके [युगमके] रीत्या [?] पादार्द्धपरिवृत्ता ।

वात्यन्तदिकसमुच्चये [अन्त्यादिकसमुच्चये] यथा—**ससारसेति** । नवा नूतना शरत् दर्पेण दर्पविशिष्टेन कन्दर्पेण साकं ससार ससार सारसैः पक्षिभि; सहिता शरं काण्डं बिभ्राणा दधती नवालि अनांसि शकदानि [?] यस्यां वीनां पक्षिणां भ्राणे षमणेत [भ्रमणे] अतस्तु वस्वधामहित स्वराजनीरागजनांद्भवांश्च [?] वर्षाश्च । स्वरुचितरवाहनवाहवपुष [?] स्त च हरेश्चोपमा घटत इत्यादौ शब्दयोर्घटपटयोर्विनैकप्रयत्वेन निरस्यन्तो नोपपद्यते तयोरेकारत्वेन तथांगीकारे एक एव कुलालः एकाग्गवं [एकवारं] घटपटमेकया सामग्रया निष्पादयेत् । नन्वेवं तथासति भेदव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात् ।

तदुक्तं–अयमेव हि भेदहेतुश्च यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चेति।

किञ्च—यद्युभयानुप्रतिपादनसमीहया उक्तः एकदा शब्दः यस्योच्चारण-संभवस्तदा घटसहस्रं चिकीर्षुः कुलालोऽपि एकदा तन्निर्वाहयेत्।

तदुक्तमाचार्यश्रीमन्वद्योतकरचरणैः [श्रीमदुद्योतकरचरणैः ?:] "क्रमबुद्धित्वाद्वाच" इति। तेनैकत्रैव शब्दे नानाविषयानामभिधानं स्वसुसामग्रीवशेन [?] क्रमशः तज्जीवनमिति वादिनां मतमेवाश्रयितुमुचितम्। किन्त्वत्र मते प्रथमं विरुद्धाया द्वितीयाभिधाया उज्जीवनमनुपपन्नमिति द्वितीयाभिधाननाम्ना जनस्थाने भ्रान्त-मित्यादावितवात्रापि व्यञ्जनैव वृत्तिपादिश्यते। एवं ध्वनितं द्वे प्रकरणादिनियम स्थले। तस्मादेव शब्दात् उच्चारणादिसामग्रीसहकृतात् व्यापारान्तरेण सभङ्गाभङ्ग शब्दान्तरलम्बार्थप्रतीतिः [?]। यत्र तु 'येन ध्वस्तेत्यादौ प्रकरणादिनियमो नास्ति तत्र द्वयोरर्थयोरभिधानसंशयः। यत्र तु शब्दपरिवृत्तावनुहानिः [वर्थहानिः] तत्र शब्दशक्तेर्मूलत्वेन शब्दश्लेषः। यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि तदर्थक्षतिस्तत्रार्थप्रभामात्रं प्रत्येव शब्दोपयोगादर्थश्लेषता।

येत्वाहुः "प्रतिप्रसूते शब्दः शब्दान्तर' मिति। तदयुक्तं प्रतिप्रसूतशब्दाननु-भवात् अनर्थभूतशब्दनानुप्रतीतौ [शब्देनाप्रतीतौ] चातिप्रसङ्गात्, भिन्नवाचका-द्भिन्नवाच्योत्पत्तिनियमाभावाच्च।

एवं वर्णाङ्गत्वेन श्लेषस्य प्राचीनास्वरोधेन [प्राचीनानुरोधेन] व्यवहारः। तद्वस्तु यत्र येन ध्वस्तेत्यादौ, जनस्थान इत्यादावपि व्यञ्जनानङ्गीकारप्रसङ्गः। "कृदिज्ञेषु च वक्षती त्यादौ [हृदि ज्ञेषु वक्ष्यतीत्यादौ] व्यथाद्वयेषामपि [?] मेदिनीभूतमित्यादौ स्वार्थस्य प्रथमं बुद्ध्यारोहः, तत्राभिधा अन्यत्र व्यञ्जना।

एवमेव हि तुल्ययोगितालङ्कारे द्वयोरपि प्रकृतयोरेकधर्माभिसम्बन्धे वैवक्षिक-मुपमेयभावमङ्गीकुर्वते प्राच्याः।

न खलु तत्र द्वयोर्बं [हूनां] वा कस्यचिदपमेयत्वं कस्यचिदुपमानत्वं निर्द्धारयितुं शक्यम्। किन्तु यदा यस्य प्रथमं बुद्ध्या वो हस्तस्योपमेयता [बुद्ध्यावगतस्योप-मेयता] अन्यस्योपमानतेति सङ्गतिः।

किञ्चात्रैवमेतमेतत्प्रकृतो वर्णादिगतत्वेनाष्टविधत्वं श्लेषस्यासमीचीनमिति **चण्डिदासपण्तिाना** [मुक्ति] रसत्। तथाहि।

वर्णादिगतत्वेन वृत्तिकृता यान्युदाहरणानि [प्रस्तुतानि] तेष्वेव केषाञ्चिद्व्यञ्जनवृत्तिविषयत्वं, केषाञ्चि··· श्लेषविषयत्व, न तु वर्णादिगतत्वेन श्लेषस्याष्टविधत्वं नास्ति।

तथावणीभूते विधो सूचितरे भस्मानुलेपनश्मशाने च।

चिरावासस्या·····न मुरता तथा [?] इत्यत्र प्रकरणाभावात् कि महादेवो वाच्य उत कश्चि·····विद्रोवेति सन्देहः। तेनात्र विधूविधिशब्दयोरुकारेकारयो नौकावरूपत्वा [रेकरूपत्वा] द्वस्तुश्लेषः। "येन ध्वस्तेत्यादौ च विभक्तिसमासयोर्वैलक्षण्ये न [वैलक्षण्येन] पदश्लेषः। "योऽसकृत्परगोत्राणाम्" इत्यत्र लिङ्गश्लेषः।

महेत्यादि भीमानुयपाद्ययोर्न [?] कृता प्रकृतत्वं तेन ध्वनिविषयत्वाभावात् भाषाश्लेषः।

शतकोटिदतामित्यत ददातिद्वयो [?] प्रत्ययोश्च श्लेषः। स्यार्थद्विभावीरूपाक्षपदे [?] प्रसेवणादित्यत्र किमहं नन्दितानन्दकः स्यामिति कस्यचिद्भक्तस्य वचनं उत कस्यचिद्भक्तस्यानन्दितानन्दितागमनविशेषत्वं स्यादिति वचनमिति सन्देहः। तेन त्रस्यां [?] स्यादिति प्रत्ययश्लेषः। सर्वस्वं हरेत्यत्र चार्थद्वयस्य संदेहास्पदत्वात् विभक्तिश्लेषः "दधते श्लेस्य [?] परां शोभामहो मधुरता हत" इत्यत्र·····पप्रत्ययकप्रत्यययोः 'अवधूत' इत्यत्र धाधातोः पक्षे बहुवचनं, पक्षे च धाधातोरेकवचनमिति वचनश्लेषः।

तदेवमभिधाद्वयसन्देहप्रयोजनश्लेषालङ्कारविषयोऽविध [रिह] वर्णादिश्लेषस्य सद्भावस्य दर्शनादविचार्य प्राचीनावक्षेपकारीति उपजीव्यैःसह अलं वहुना विवादेन।

नन्वेवं येन ध्वस्तेत्यादावपि यस्यार्थस्य प्रथमं बुद्धयारोहः स वाच्योऽस्तु, अपरस्तु, व्यंग्योऽस्तु। किंत्वत्रापि श्लेषालङ्कारकल्पनयेति चेन्नैवम्। इह हि द्वयोरर्थयोः संशयज्ञानविषयत्वात् अनिर्धारितत्वम्। 'भद्रार्थत' [भद्रात्मन] इत्यादौ, हृदि ज्ञेषु वक्ष्यतीत्यादौ च निर्धारितत्वात् वृत्तिद्वयकल्पनाभावेऽसङ्गतिः।

यत्तु चण्डिदासपण्डितैरुक्तं "व्यथा द्वयेषा" मित्यादौ उभयाभिधानं वेति तत् संध्यावन्दनवेलायां युक्ताहर्मिति मन्यते। खण्डनवेलायां दण्डमुद्यस्य [म्य] धावतीत्याभाणकमनुकरोति क्वचिदभिधा द्वयाङ्गीकारे भद्रार्थन [भद्रात्मन] इत्यादावावपि विसपदाद्वमभिधात्व येन।

ननु सभङ्गश्लेषादौ शब्दयोर्भिन्नप्रयत्नोच्चार्यत्वात् कथं तथाविध विच्छित्ति-विशेषस्यालङ्कारत्वमित्यत आह **काव्यमार्ग इति**। "स्वरस्य शब्दभेदकतानङ्गी-क्रियत" इति नये एवं विधानीत्यङ्गीकारे चेत्यर्थः।

अक्षरादिभिरिति। सूत्रपदस्याक्षरशब्दार्थोऽस्तु इति। आदिशब्दसंगृहीतानि पदानि विभक्त्यादियोगेन वर्णानामेकारविकारत्वे [वर्णानामेकारोकारत्वे] वर्णश्ले-षता। यथोदाहृते—"अलङ्कारः शङ्केत्यादौ। **विधाविति**। विधौ चन्द्रे विधातरि वा। अत्र विधुर्विधिशब्दोत्तरस्थितयोरुकारेकारयो. सप्तमीविभक्तियोगादौकाररूप [?] एकारोरिकारः।

यत्र पदभंगे विभक्तिसाम्यवैलक्षण्यप्रतीतिः स पदश्लेषः। यथा—पृथ्वीति [पृथु+इति]। अस्यार्थः प्रागेव व्याख्यातः। विभक्त्यादिवैलक्षण्याभावे च प्रकृति-श्लेषः यथा हृदिज्ञेवुच वक्ष्यतीत्यादौ स्त्रीनपुंसकाद्यैकलिङ्गश्लेषः यथा **तटीति** हृधातोः [कृधातोः] परस्मैपदे द्विवचन हितं श्रेयः, ईहितं वाञ्छितम्। कुरुतामिति [**भवतीति**] पक्वाः [प्रह्वाः] प्रवणाः, मात्मानेपदे एकवचनञ्च।

अत्र प्रणयिनीत्यादौ नपुंसकलिङ्गद्विवचनस्त्रीलिङ्गैकवचनयो रयोक्त्या [एको-क्त्या] द्विवचनश्लेषोऽपीत्याह **एष इति**। एवं भाषाश्लेषादुदाहृतौ पदादिश्लेष-योगो ज्ञेयः।

एकत्रानेकभाषासङ्गतौ भाषाश्लेषो यथा **महदे इति**। महदे उत्सवदेहे, **उमे** पार्वति मे म [मे मम] आमाहरणे [आगमाहरणे] विद्यादाने, तं समागम [समासङ्गं] समासक्ति अव रक्ष स्थिरीकुर्वित्यर्थः। स्वरसंधमिति [**सुरसंधम्मे इति**। **सुरैर्देवैः**, संधा संधानम्, येन विद्यारम्भस्य स्वर्गव्यापिहेतुत्वात्, अवसरे, बहुसरणं बहुप्रसा-रितम्, चित्तमोहं चित्तभ्रमं, हर अपनयेति संस्कृते।

प्राकृते तु मह मम, मह्यमित्यर्थे चतुर्थे षष्ठीं। देहि, रसं धर्मे तमवसं तमोवशां आसं आशां, समागमात् [संगमागम्] संसारात्, धनादिगृहगमागमाभ्यां, विशी-ष्टार्था इत लः [?] हरवधूपवणं तं [त्वं] चित्तमोहः अपसरतु मे महसा [महदा] मोहशब्दात् प्राकृतरसात् [प्राकृतवशात्] लिङ्गविपर्ययः।

यस्तु चण्डिदासपण्डितै :—

"चारसमीचणरमणे हरिणकलङ्कं किरलावली सविलासा" इत्यादि भाषाश्लेषे। विभक्त्यादिवैलक्षण्याभावे च प्रकृतिश्लेषः। यथा 'हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति' इत्यादौ।

उदाहृतं तदयुक्तं, अनुद्वयाभावात् । अत एव मम साहित्यदर्पणे तथाविधोदाहरणे शब्दैरेकविधैरेव भाषास्वविद्यास्वपि [?] वाक्यं यत्र भवेत्सोऽयं भाषासम इतीष्यतीति भिन्नोऽलङ्कारः उक्तः ।

यत्र प्रत्यक्षादिभेदाभावे भिन्नप्रकृतिकानां पदानां सारूप्यं स प्रकृतिश्लेषः । यथा **अयमिति** । अत्र साधाचरिष्यति वदिष्यतीति चरहिवच्छोः [?] सामर्थ्यादित्यत्र चकारत्वेन प्रत्ययद्वारा पदसारूप्यम् ।

प्रत्ययश्लेषो यथा [रजनीति] पादपद्मावलोक एव । क्षण उत्सवस्तस्य समवाये प्रथमाः [प्रमथाः] शिवगणाः, अहमुचितकविः [अहमुचितरुचिः] संदात्तानन्दकः स्यां तथा सति समनन्दितानन्दित्वं नन्दिनान्या गणनैकत्वं स्यादिति वा । अत्र स्यां स्यादिति च प्रत्यययोः संधिवदैक्यरूप्यम् । नन्दितेति च तृचि तानि चकरूपं सुप्तिङोः सारूप्यम् ।

विभक्तिश्लेषो यथा **सर्वस्वमित्यादि** । हे हर सदाशिव त्वं नन्दिनाम्ना **गणेन** एकत्वं [लब्ध्वा] सर्वश्च [सर्वस्य] सर्वस्वं भवस्य संसारस्य च्छेदे तत्परः । **यतः** तन्ववर्तं [तनुवर्तनम्] शरीरवृत्तिं नयोपकारयोः सांमुख्यं । आयासा [आयासी] तयेकोऽर्थः ।

त्वं सर्वस्य सर्वस्वं हर अर्पय, च्छेदे तत्परो भव उपकारसांमुख्यं नय अपनय । उपकारसंमुखो भवेत्यर्थः । वर्तनं वृत्तिमायासि । खेदयुक्तं तत्वं विस्तारय ।

अस्य च [अत्र च] स्वरन्ततिङन्तत्वेन प्रत्ययान्तरसाध्य चमत्कारविशेषाधानात् प्रत्ययश्लेषेगगना [गणना] ।

न केवलमेव प्रकृतिप्रत्ययादीनां भिन्नत्वेऽष्टौ प्रकाराः श्लेषस्य । तेषामभावेऽपि नवमश्च प्रकार इत्याह **भेदाभावादिति** । भेदाभावात् पक्षद्वयेऽपि सहजसारूप्यात् । **अपिरिति** । अत्र समुच्चयार्थोऽपिशब्दर्भिन्नक्रमः । सूत्रे नवलोऽपीति [**नवमोऽपीति**] **क्रमभेदेन योजनीय** इत्यर्थः ।

परगोत्राणां शत्रुवंशानां उत्तममौलानाञ्च [उत्तमकुलानाञ्च] पक्षच्छेदे सहायनाशे, क्षणेनाविलम्बेन क्षमः पक्षाणां पतत्राणां वनरूपे [?] उत्सवेन संमतश्च शतं कोटिशश्च ददाति वितरति । शतकोटिना वज्रेण द्यतीति **च** शतकोटीदः । विबुधानां पण्डितानां देवानाञ्च । प्रकृतिश्लेषे रहिवच्योः [?] प्रकृत्योरन्यथाभावः एवं प्रत्ययादिश्लेषेऽपि ।

इह तु परगोत्रादिशब्दानामर्थद्वयप्रतिपादनेऽपि समानरूपता स्वाभाविकी । गोत्रशब्दे तु लिङ्गभेदेऽपि उत्कटरूपविपर्यासाभावा नुक्षतिः [न्न क्षतिः] । अस्य च भेदस्य प्रत्ययांशस्य च भेदात् प्रकृतिश्लेषेनापि गतार्थत्वेनास्यास्माभिः **साहित्यदर्पणे** पृथग्लक्षणं कृतम् । अस्य च ग्रन्थकारस्य गोत्रादिशब्दानां राजेन्द्रोभयपक्षसारूप्यं सहनमित्येव यथाकथञ्चिद्भेदनिर्देशोऽभिमतः ।

वाच्यौ सन्दिग्धाभिधेयभावौ । एतेन ध्वनिव्यवच्छेदः । इहये सभङ्गः शब्दश्लेषः, अभंगश्चार्थश्लेष इत्याचक्षते, द्वावप्यलङ्कारमध्ये लक्षयन्ति । अस्य चालङ्कारान्तर-विविक्तविषयतयासंभवात् विद्यमानेष्वलङ्कारान्तरेऽवपक्षत्वेन [?] तद्द्वारा बोध-कतया गतेनैव व्यपदेशः, तत्पक्षानुपन्यस्य दूषयति **नन्विति** ।

अवितम [स्वरितः] उदात्तादिमिश्रणकरः तद्गुणोऽवधर्मः स्वरविशेषः [तद्-गुणो वर्णधर्मः स्वरविशेषः] तद्भेदाद्भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां स्वरभेदस्य प्रयत्नभेदसा-ध्यत्वात् अलङ्कारान्तरस्य प्रतिभा विच्छित्तिः, हृदि स्थिता वा उत्पत्तेर्निर्वाहस्य हेतुर्यस्येति विग्रहः । यथासंख्यं शब्दयोर्जतुकाष्ठन्यायेन योगादर्थश्लेषः । **अनयोरेकत्र** शब्दे एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन शिलष्टत्वात् ।

सिद्धान्तमाह **उच्यत इति** । कष्टत्वं श्रुतिकटुवा गाढत्वं बन्धदैर्ध्यं व्यर्थमपुष्टा-र्थत्वं पौनरुक्त्यं वा प्रौढतः शब्दैः प्रागुक्तरीत्या गुणत्वेनाङ्गीकृतौ शब्दार्थौ अनुविधा-यित्वात् तदधींनस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् ।

स्वयञ्चेति । न केवलं सा गौरी तथाविधस्य हि मात्रेः स्वतास्वरं [स्वरितस्वरं] चैवं विधेत्यर्थः । भास्वद्भ्यां कान्तिमद्भ्यां कराभ्यां, भास्वतः सूर्यस्य करैः रश्मिभिः आस्वापे दुरापे, फले, लुब्धानामोहितं वाञ्छितं अस्वापेन अस्वपलेन यत् फलं तत्र जले हितं वाञ्छितं वा ।

सुवर्णादिप्रकर्षापकर्षसूचिकाशलाका तुलाकोटिः । अत्र स्तोकादिस्थाने, मूल्या-दिनिवेश पिनद्धार्थताहानिः । स्वयं चेत्यादौ तु सुतासुतादिस्थाने कान्तिमदादिति तु न तथेत्यर्थः ।

अधुनालङ्कारान्तरबाधकत्वमस्य निरस्यन्नाह **नचेति** । अयं [?] स्वयं चेत्यादौ स्तोकेनेत्यादौ चानुभूयमानो विच्छित्तिविशेषः ।

उपमेत्यादौ श्लेषेत्यादौ पूर्ववद्बहुव्रीहिः । एवं सर्वत्रैवंविधे ज्ञेयम् । अत्र श्लेष-साम्यनिर्वाहकता न तु साम्यस्य तन्निर्वाहकतेद्युपमाया एवाङ्गित्वेन व्यपदेशो भवितुं युक्तः । प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीत्युक्तनयात् ।

ननु शब्दहेतुकस्य साम्यस्य वास्तवत्वाभावाद्रपि तत्कथमुपमेत्याह **तथाहीति।** कमलमिवेत्यादौ मनोज्ञत्वगुणसाम्यं मुखं चन्द्र इव शोभत इत्यत्र क्रियासाम्यं निर्द्धति [निर्द्धारिते] वृषभ इव तृप्त इत्यत्रोभयसाम्यम्।

सकलकलं कोलाहलध्वनिभिः सहितञ्च। आचार्यसम्मतिमाह **तदुक्तमिति [तथाह्युक्तमिति ?]** इह शब्दालङ्कारमध्ये, किं च [किन्तु] यदि शब्दसाम्ये सा नास्ति कथं "स्वयं चेत्यादौ पूर्वपक्षिणा बाध्यभूतोऽयमङ्गीक्रियत इत्यादि प्रपञ्चित**मस्मत्साहित्यदर्पणे पूर्णोपमाया इत्यादेः।**

पूर्णोपमाया इत्यादि। अयमाशयः: यद्यपि सकलकलेत्यादौ शब्दश्लेषविषये नोपमा। कमलमिवमुखं मनोज्ञमित्यादौ मनोज्ञत्वादिधर्मस्य प्रतिसंबन्धि भेदादनुश्लेविषयेऽपि [अर्थश्लेषविषयेऽपि] सा न स्यात्। तेन को नाम पूर्णोपमाया विषय इति विषयः स्थादिति।

न चैवं श्लेषरूपदेशस्य सर्वत्रैव भाव इत्याह। **अन** अत्यर्थ, **पाता** रक्षिता अधोत्तरणं च आशानां प्रत्याशानां दिशां च, चामरस्य व्यजनस्य मरुत्पवनस्य **च** समुच्चये, अमरमरुतां देववायूनाम्, अमराणां अमररहितानां देवानाञ्च।

यद्यपि पातालमित्यादौ व्यापकं विद्यते तथापि तस्य व्यंग्यत्वादत्र ग्रन्थकृता श्लेषस्यालङ्कारान्तरविविक्ततयाऽवस्थितिरुक्ता। काव्यालङ्कारापेक्षयैव हि प्रस्तुतविचारप्रवृत्तिः।

यद्वा अत्राभिव्यक्तस्यापि रूपकस्य श्लेषगुणीभावे श्लेषस्य मुख्यता [अमुख्यता] निर्विवादेति भावः।

वस्तुतस्त्वत्र पातालत्वादिरूपणस्य राज्ञो लोकत्रयात्मकत्वरूपणहेतुत्वात् श्लिष्टशब्दनिबन्धनं परम्परितरूपकमेव।

यत्र तु "येन ध्वस्तेत्यादौ द्वयोरर्थयोर्वाच्चत्वे नियमः। संपष्ट [सुस्पष्ट] **एव** श्लेषविविक्तो विषयः। न च तत्र तुल्ययोगिता तस्यां द्वयोरर्थयोर्वाच्यत्वनियमाभावादिति विज्ञेयम् **मम साहित्यदर्पणात्।** द्वयोरुपमानक्षणयोगे स्वयं च पल्लवेत्यादावित्यादावित्यर्थः।

नेनु पूर्वं श्लेषप्रतिभोपमेत्युक्तं तत्कथं सङ्कर इत्युच्यते इत्याह **उपपत्तीति।** अङ्गाङ्गिभावसंकरे एकस्याङ्गत्वमेकस्याङ्गित्वम्। यस्य चाङ्गित्वं तत्वा व व्यपदेशः [तत्वेन व्यपदेश] तच्चात्र युक्तिमुखेनोपमायामेव व्यवतिष्ठत इति तन्मुखेन व्यपदेश

एव । सर्वं श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरूपमैवेत्यनेनोक्त इति न किञ्चदनुपपन्नमिति भावः। अत्र च हेतुं पूर्वोक्तमेव नेशतः [अंशतः] स्मारयति **अन्यथेति** ।

न केवलमुपमाविषयश्लेषस्य वाक्यत्वं किन्त्वलङ्काराणामपीति दर्शयति **नचेति** । अप्सु प्रतिबिम्बतः इन्दुः अबिन्दः गणन्तो [गलन्तो] लावण्यबिन्दवो यस्यः । अत्र गललंबत्प्रेक्षा [गलल्लावण्योत्प्रेक्षा] गर्भाकारात् [गर्भाकारात्] ।

एवञ्च या चाबिन्दसुन्दरी तस्याः कथं विद्धं [विरुद्धं] गगनमिति [निरोधाभासः । उपपत्तिमानक्षतेति । [?] द्वितीयस्य विरुद्धस्य यथा भासनं विश्रान्तिः । प्ररोहः श्लेषप्रतीतेनि तिर्यं [यत्] पदं, समासे लिङ्गासङ्गतेः । **वंशं** कुलं रेणुश्च [वेणुश्च] । अत्रैतन्मम रूपकम् । परम्परितं एकदेशविवर्तयितुमतान्तरमाश्रित्योक्तं श्लोकः कीर्तिः यस्य च [सः] अत्र श्लेषव्यतिरेकः ।

अनुरागो अनुगतं लौहित्यमासक्तिश्च । अचलं शैलं निश्चलश्च । अत्र समासोक्तिः ।

अहीनां नागानामोनं स्वामिनञ्च । द्वितीये पक्षे हीनं धनुषोन्मूलनप्रमाणं विषमा दुर्दशा अस्थिरता च, दृष्टिः चक्षुस्तव्यापारद्धा अच्युतो नारायणः अनिर्गतश्च । लक्ष्यं शख्य भूतं त्रिपुरदैस्यम् सैन्यसंख्याविशेषः । अत्र विरोधः ।

इदानीं प्रभातसन्ध्येरित्यादौ [प्रभातसन्ध्येनेत्यादौ] सभङ्गस्यार्थालङ्कारप्रकरणे लक्षणस्य [लक्षितस्य] स्वयं चेत्यादौ अभङ्गस्यानुश्लेषविषयताया अयुक्तां पुनर्युक्तन्तरैर्द्रढयति **शब्देति** । **वैचित्र्यं** लोकोत्तरविच्छित्तिः । यत्र शब्दोऽर्थो वा । **प्रतिभा** [नवनोन्मेषाशालिनी] नवनवोमधोल्लेखशालिनी बुद्धिः तस्याः संरस्तः [संरंभः] सरभसप्रतीतिवेशः, तस्य गोचरो विषयः, **तत्र** शब्देऽर्थेवा **भूमिराश्रयः** । एवञ्चाशब्द एव वैचित्यम् इत्यस्य शब्दालङ्कारत्वमेव वैचित्यमेवालङ्कारः । यो हि यदाश्रितः स तदलङ्कार इति प्रत्यक्षाङ्गीकृतादपि न्यायादिति भावः ।

नन्वेवं विधस्य वैचित्र्यस्यार्थाननुसंधानादेवोपलंभादस्यालङ्कारत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । मुखे प्रेक्षित्वं तत्म [तदनु] संधानगम्यवैचित्ययुक्तत्वं अनुप्रासादीनामर्थमुखप्रेक्षित्वे युक्तिमाह **रसादीति** । न चैवमलङ्कारेष्वेवातिप्रसङ्गः । अपि तर्हि गुणादारपीत्याह]गुणादयोऽपीत्याह] **शब्देति** । शब्दस्य गुणः परोक्ताः श्लेषप्रसादादयः ।

यच्चोक्तमेकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽनुश्लेषो [अर्थश्लेषो] ऽन्यत्र तु शब्दश्लेष इति तत्राह **विधाविति** । शब्दभेदे भवतापि शब्दश्लेषतयाङ्गीकृते । **एवमादीति** । उक्तप्रकारा-

दन्यदपि सभंगाभंगयोर्द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वेऽलङ्कारान्तराणां च श्लेषबाध्यते च युक्तिजातम् ।

संप्रति रसानुपकारकमपि करितिस्तेषु [कविभिस्तेषु] प्रसन्तेषु [प्रसक्तेषु] शक्तिप्रदर्शनार्थमुपनिबद्धत्वात् प्राचीनैरेवालङ्कारमध्ये लक्षितं चित्रं निरूपयति **तच्चित्रमिति** अस्य चालङ्कारतायां तथाविधकविनैपुण्याविष्कारवशेन विस्मयावेशां यथाकथंचिद्वीजं, सन्निवेशः सम्यगभिमतनिर्वाहौपयिकतया वचनं **न्यस्ता** इत्यतः पूर्वं **भूम्यादाविति शेषः** [?] । आकारं सदृशं संस्थानं, **उल्लासयन्ति** प्रकाशयन्ति, **कष्टं** क्लेशनिर्वाह्यम् । नीरसतया सहृदयानामनावर्ज्जकम् । मारक्ष्य कामस्यारिः परमेश्वरः, शक्रः इन्द्रः, रामो हलायुधादिः, इभमुखो गणेशः एभिः सा सारसदृशबंहसासारं यथा स्यात्तया नित्मारब्धः स्तवो यस्यास्तेषां स्तुरता [?] मार्ति पीडा ।

नतानां भक्तानां माता श्रियां संपादाम्, संवट्टः [संघट्टः] सम्मेलनस्थानं, बाधिता संभमा निरुद्धोद्वेगा, मान्या पूज्या अबलानां नारीणां [?] सीमा परमोत्कर्षः, शं कल्याणं, [आदिमा] आदिजा आदिशक्तिः, अत्रिजेति क्वचित्पाठः ।

अनेन श्लोकद्वयेन खङ्गः प्रस्तार्यते ।

डाडिकान्तरे [?] माशब्दं विन्यस्य तिर्भगधः क्रमेण वाशब्दादि [राशब्दादि हकारान्त] वर्णचतुर्दशकम् । न्यसेदित्येकाधारततः । स्येति [सेति] शिखायां श्लिष्टः । तत्स्तिर्यग्ध्वं क्रमेण वाशब्दादि [राशब्दादि] यान्तं [मान्तं] वर्णचतुर्दशकम् विन्यस्यापरां पूर्यादित्येषा पट्टिका । माशब्दस्तु पूर्वं माशब्दप्रविष्टः । एवमपरमपि माशब्द तत्रैव प्रविष्टं कल्पयित्वा तस्य तस्य दक्षिणपार्श्वे तिर्यक्क्रमेणेत्यादि ह इत्यन्तं वर्णसप्तकं न्यस्य वामपार्श्वे तिर्यग्विलोमेन श्रीकरादि एकारान्तं वर्णसप्तकं न्यस्येत् । माशब्दस्तु पूर्ववदित्येका डाडिका ततोऽपरं माकारान्तं कल्पयित्वा त्सरुमध्ये माशब्दं विन्यस्य तद्दक्षिणे शकारादि गमित्यन्तं [?] वर्णचतुष्टयं वामत्रो मे दिश्यादिति लिखेत् । माशब्दः पूर्वक एव इति त्सरुः । अन्तिमवर्णाभ्यां गं च न कमिति खड्गनिष्पत्तिः ।

सवलामद्धी [सरलाबद्धिति] सरं लाति ददातीति रेति [?] प्राक्तान्तशरद्विशेषणम् । तब्दलारंभो महारंभः । तरलानां अलिबलानां भ्रमरविंदानां [भ्रमरवृन्दानां] लाखो यत्र । वारणा [वारला] बहुला हंसी प्रायाकरं लान्तीति कबला [करला] राजा च स्त्रे कवलाऽमन्दा उज्ज्योगिना यत्र । बहुले कृष्णपक्षेऽपि नक्षत्रादिति रमणा [?] । अत्र पादचतुष्टयेनाधः क्रमेण पंक्तिचतुष्टये कृते प्रथमद्वितीयतृतीयानां यथाक्रमं प्रथमद्वितीय तृतीयानां वर्णानां चतुर्थपादस्य चतुर्थपञ्चमयोः,

तृतीय-द्वितीय प्रथमपादानां च षष्ठसप्तमाष्टमानां ग्रहणे प्रथमपादः। द्वितीयात् प्रथमद्वितीयतृतीयौ द्वितीयतृतीयाभ्यां च चतुर्थम्। चतुर्थात् द्वितीयौ तृतीयाच्च प्रथमं गृहीत्वा द्वितीयः पादः। तृतीयादष्टमं प्रथमात् सप्तमषष्ठौ, द्वितीयतृतीयाभ्यां पञ्चमं, चतुर्थात् षष्ठसप्तमौ द्वितीयादष्टमं गृहीत्वा तृतीयः पादः।

चतुर्थतृतीयद्वितीयेभ्यः प्रथमद्वितीयतृतीयादि, प्रथमाच्चतुर्थपञ्चमौ, तृतीय-द्वितीयचतुर्थेभ्यः षष्ठसप्तमाष्टमाद्यक्षराणि गृहीत्वा तुरीयः पादः इति प्रस्तावे [प्रस्तरे] खरजसिद्धिः [मुरजसिद्धिः]।

हे प्रतिभासार वादे रसेनाभतो हतां। अविभा अशोभा यस्यां सा भारितार्था [भावितात्मा] एकाग्रीकृतहृदया, शुभा शोभना, देवाभा देवसदृशी। बत विस्मये। तव सभा भासते।

अत्र कर्णिकायां भाशब्दं विन्यस्य अपराक्षरद्वयं दत्वा दिशा प्रविश्य निर्गम्य च विदिशा प्रविश्य दिशा नि···· मप्रवेशौ। ततो विदिशं निर्गम्य प्रथमदिशा प्रवेशेऽष्टदलपद्मप्रस्तारः।

हे सार रसासार, उत्कृष्टस्याभिलाषस्य वेगवृष्टे, आयताक्ष दीर्घनयन, सा तं मुखं, अयः अवात अचपल अतक्षमतानुकृतिरासीद ददांसीत्यतक्षरतव स्त्वतं-क्षरसारसारसाभूः। अत साऽनुपक्षे पातु अत आयः धनागमो यैः तानस्यति नाशयतीति। क्षतायसा। इह सर्वतोभद्रे प्रतिपादं प्रतिलोमेऽपि स एव पाठः। अधः क्रमेण च पंक्तिचतुष्टये कृतो अबोधः क्रमेण पाठे प्रथमादि प्रथमैरुपर्युपरि परिपाठे, तुर्याद्यमैः प्रथमपादः। एवं द्वितीयसप्तमे द्वितीयतृतीयषष्ठे तृतीयचतुर्थपञ्चमैस्तुर्यः इत्यादि वैचित्र्यम्।

अत्र प्रतिपादं वर्णचतुष्टयतया ध उपरि क्रमेणावृत्तावर्द्धभमोऽपि अनेके चक्रतुरगगजादिबन्धा न काव्यस्वरूपतां दधाति नीरसत्वादिति भावः।

संप्रति शब्दानुगतत्वेन शब्दान्नालङ्कारयोर्मध्ये [शब्दार्थालङ्कारयोर्मध्ये] पुन-रुक्तवदाना [पुनरुक्तवदाभासं] लक्षयति। एकानुतेव [एकार्थतेव] आपाततः पुरुक्त-वदवभासनात् शब्दानां सार्थकत्वानर्थकत्वे वक्ष्यमाणोदाहरणेषु स्पष्टः। स पुनरुक्त-वदाभासः।

शब्दस्येति। सूत्रम्। अस्यार्थः सभंगाभंगेत्यादि।

अरीति। अविधदा [दग्ध] ईहा चेष्टा यस्य स तथाभूतं शरीरं यस्याः। सहसे-त्यव्ययपदम् त्वरितार्थम्। तेन युक्ता मुखादयो यस्य, सदा सर्वदा, अनत्या अनमनेन,

अगः, अत्र 'देह शरीर' इत्यत्र, सारत्यसूत [सारथिसूत] इत्यत्र च प्रप्रथमयोर-नर्थकत्वं, द्वितीययोः सार्थकत्वं, नार्थत्याग इत्यत्र द्वयोरनर्थकत्वम् । अत्र देहादि-शब्दानां शरीरादिपदयोगे पुनरुक्तवदाभासत्वं स्फुटमेव ।

एवं सभङ्गे उदाहरति **चकासतीति** । अङ्गनाभिः प्रशस्तनारीभिः आरमन्ति ये कौतुकेन गीतादिविषयाभोगेन आनन्दः सन्तोषः स्वमनसः स्वचेतसः, विबुधाः पण्डिताः रामादिशब्दानां कामिन्याद्यर्थत्वेन पुनरुक्ताभासः ।

न केवलमयं शब्दमात्रालङ्कारः शब्दालङ्कारोऽपीत्यर्थः [अर्थालङ्कारोपीत्यर्थः] **तन्विति** । अत्रापाततः तनुवपुषोः, करिकुञ्जरयोः रुधिररक्तयोः, धाममहमोः, इन्द्रहरिजिष्णूनां पौनरुक्त्याभासः ।

इन्द्रहरिजिष्णूना पौनरुक्तयाभासः द्वतस्त, [?]कृशशरीरयोप्यायमिन्द्रियविक्रम-शालिभ्योऽन्यः कवीनां प्रसस्त इस्तरतां कुन्जराणां रुधिरेण रक्ताः शोणाः खरा नखरा यस्य तेजसः पराक्रमस्य धाम्ना आश्रयेण महस्सदीभ्या हुगतेजसामिन्द्रः श्रेष्ठ हरिः सिहः जिष्णुर्नयनशील इत्यर्थः ।

अत्र श्लोके शब्दालंकारस्य पुनरुक्तवदाभासादस्य सद्भावं द्योतयति । अत्रैक स्मिनतनुकरविरक्तादौ अन्यस्मिन् वपुः कुन्जररुधिरादौ,एवं चास्य शब्दमात्रनिष्ठत्वे यहुदाहरणद्वयं अरिक्धेत्यादि चकासतोत्यादि च, अत्र सदा न त्याग इति विबुधा सुमनस इति च दानत्यागयोः सुमनोविबुधयोरपि शब्दयोः परिवृत्तिसहत्वात् प्रकृति-विषयं, उक्तरीत्यातु अरिवधदेहशरीर इत्याद्यारभ्योभयालंकारात्वात् ।

एवमेवास्य **साहित्यदर्पणे**ऽस्यालंकारस्य शब्दनिष्ठत्वमुक्तः—

भुजंगकुण्डलीव्यक्त शशीशुभ्रांशुशीतगुः ।

जगन्त्यपि सदापाय देव्याच्छेतो [?[हरः शिरः ।। इत्यत्र भुजंगकुण्डलीत्यत्र प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहत्वं हरः शिरः इति द्वितीयस्य, शशिशुभ्रांश्वित्यत्र द्वयोरपि अतिसादनत्याग इत्यत्र द्वयोरपीति शुद्धद्वयपरिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामस्योभयालं-कारत्वमुक्तम् ।

इति महपात्रश्रीविश्वनाथकविराजकृतौ कव्यप्रकाशदर्पणे शब्दालं-कारनिर्ण-योनाम नवम उल्लासः

अथ दशम उल्लासः

एवं शब्दालङ्कारान्निर्णीय प्रस्तुतमर्थालङ्कारलक्षणमवतारयति वृत्तिकृत् **अर्थालङ्कारानिति**। **आह** विशेष इत्यर्थः। प्रथममलङ्कारजीवभूतत्वादुपमां लक्षयति **साधर्म्यमिति**। समानधर्मयोर्भावः साधर्म्यम् [1]चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे यन्। अत्र संबन्धिनावनुपात्तादमपि [पात्तावपि] साधर्म्यलभ्यादित्याह **उपमानोपमेययोरिति**। चन्द्र इव मुखं शोभत इत्यादौ प्रकृतस्य मुखादेरुत्कर्षाधायकत्वं चन्द्राद्युपमानं मुखादि चोपमेयं न कार्यकारणादिनुयोरिति [तयोरिति] क्वचित् पितेरपुत्रोवित्वानित्यादौ [पितेव पुत्रः सगुणः स आसीत्] साधर्म्योपनिबन्धे सति तयोरप्युपमानोपमेयाव्यतिरेकादिति भावः।

मल्लापवर्जितैस्तेषां शिरोभिः श्मश्रुनैर्मही।
तस्तार शरघाव्याप्तैः सक्षौद्रपटलैरिव॥

बिम्बप्रतिबिम्बभावे समानाकारत्वमेव साधर्म्यम्। "सकलकलं पुरमेतत्" इत्यादौ च शब्ददेत्यत्वं [शब्दवेद्यत्वम्]। **भेदेति**। अयमर्थः। अनुमे [अनन्वये] यद्यपि तात्विको भेदो नास्ति। तथाप्याहार्य इति।

तद्भेदानाह **पूर्णेति**। उपमाप्रतिपादकमिवादि। **एकस्येति**। एषां वर्णानां [चतुर्णां] मध्य इत्यर्थः।

नो पश्चलक्षणवशात् [अनुच्चारणवशात्] अनुपादानाद्वा। श्रुतिः शब्दः श्रूयत इति व्युत्पत्या। तेन साक्षान्निवेदिता श्रौती। वैयाकरणरीत्या समासाभावो वाक्यम्। यत्परायत्तः परमुपात्तः [यदन्तरमुपात्ताः] उपमानविशेषणानि उपमानान्तरप्रयुक्तानि तुल्यादिपदसाधारणानि। ऐते यथैवादयः।

समानं सादृश्यंनक्षत्र [?] मुभयगतमपि श्रुतिमात्रेणैव। पुनस्तुल्यादिशब्दवदन्नानुसंधान [दर्थानुसंधान[मवान्तरव्यापारीकृत्य प्रतिपादयन्ति।

तद्धिते श्रौतीं दर्शयति **तथैवेति**। तथा यथा इवादीनामुपादान इत्यर्थः [इवादीनामनुपादान इत्यर्थः] वतेस्तदर्थंविहितत्वादिति भावः।

साम्यं समानधर्मयोगः। तस्य पर्यालोचनया उपमासापेक्षबुद्धया। **अयमाशयः**।

तुल्यादिपदानामुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि विश्रान्तेः अस्योपमानस्योपमेयत्वमिति बुद्धिः। प्रकृतिपर्यालोचनसापेक्षा एव उपमेयमिति कमलसदृशं मुखं स्वरं [सुरभि] इत्यादौ च कमलमिव मुखमित्यादिवत् झटित्येव द्वयोरपि सौरभ्यान्नुयो [र्थया] न प्रतीयते। किन्तु कथमिदं तत्सदृशमिति विचारानन्तरमेवेति तदुपादाने आत्मोवतेः [आर्थीवतेः] स्थिताविन्यनन्तरं तस्य तुल्यार्थविहितत्वात् तुद्धिते [दद्धिते] आलीति शेषः [आर्थीति शेषः]।

इह सूत्रे [८७] व्यावा इत्यनन्तरं [वाक्य इत्यनन्तरं] अर्थपातुमपि [?] समास इदं [लक्षणं] व्याख्याय व्याख्यासौकर्येण पश्चादुपातुमपि [पचादनुपात्तमपि] तद्धितद्वयमुपमाद्वयार्थं [तद्धिते तथा उपमा इत्यर्थं] गुणव्यातं [?]।

संप्रति शेषं तद्व्याचष्टे **इवेनेति**। विभक्तेवलोपो [विभक्त्यलोपो] यथा वागन्वाविवित्यादौ [वागर्थाविवेत्यादौ] समासे तु पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वं तु वेद एवोपयुज्यते इति येषां ते [ये तेषां] इवशब्दयोगे नित्यसमासो नास्ति तेषां तत्रापि औन्यपि [?] न भवन्ति।

क्रमेण सौत्रेण, न तु वृत्योक्तेन। स्वाधीनपतिका नायिका लक्षणप्रस्तावोक्ता। नन्वंचतीति [न मुञ्चतीति] साधारणो धर्मः। अत्र यथाशब्दयोगेन समासाभावात् वाक्यम्। पूर्णा।

तावं [तारं] निर्मलम्। अत एव हारिणी मनोहारिणी कान्तिर्यस्य। अत्रोत्तरार्द्धं प्रकृतोदाहरणम्।

उपायैः सामदानभेददंडैः। अत्र भुजैविवेत्यत्र [भुजैरिवेत्यत्र] समासः। गङ्गाभुजवदित्यत्रेवार्थेवतिः। [गङ्गाभुजङ्गवदित्यत्रेवार्थे वतिः]।

निदाघास्वररत्नवादित्यत्र [निदाघाम्बररत्नवदित्यत्र] तुल्यार्थे।

ननु शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यंग्यंत्वरणं [अवरं] स्मृतमित्युक्तदिशा अस्फुटरसादिव्यंग्यमेव चित्रं काव्यं, तस्यैव च धर्मत्वे चित्रान्तर्गतः सर्वोऽप्यलङ्कारवर्गो निर्देष्टुमुचितः [निर्दिष्टुमुचितः] तेन चित्रकाव्यगता एवालङ्कारा उदाहर्तुमुचिताः। उक्तोदाहरणषूद्भट [उत्कट] वस्तुरूपो व्यङ्ग्यो रसादिरूपश्च दृश्यते। किञ्चान्येषामपि अलङ्काराणां योगात् सङ्करेण [सङ्करेण] व्यपदेशो नोपमयेत्यादि पूर्वोत्तर विरुद्धाभिधानमित्यभिशङ्क्याह **स्वाधीनेति**। लोकोत्तरचमत्कारभूरनन्यसाधारणानु-

वागप्रकाशनात् भूविषयः [?] वैचित्र्यं काव्योपदेशबीजभूतं [काव्यव्यपदेश-बीजभूतं] भावक [भावुक] मनोविस्तारात्मक चमत्कारानुगुण्यम्। **न खल्विति**। खलु यस्मात्। व्यंग्यं समनन्तरोक्तरूपः, वाच्यं द्वयोः साम्यं प्रतिपादकं [साम्यप्रति-पादकं], तस्यैव वैचित्र्यं विच्छित्तिः। तत्प्रतिभासादेव उारूपव्यङ्ग्यस्य काव्यार्थ-प्रतिभासका [काव्यप्रतिभासकता] तेन स्फुटप्रतीतिः। अपि तु तत्समनन्मरमेव। यश्चात्र रसादिरूपो व्यङ्ग्योऽलङ्कारान्तरं च दृश्यते, तत्संभेदेऽपि न चित्रता क्षतिः [इति] आह। रसादि अलङ्कारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यस्या**यमाशयः**—अल-ङ्कारमध्येऽप्यत्र "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति"न्यायात् उपमयैरव्यरव्यप्रदेशा-विद्यत न्याय्य इति [उपमाया अनन्य व्यपदेशोऽन्याय्य इति]। एतद्रसादिरूपं व्यङ्ग्यम लङ्कारान्तरं चागणयित्वा अत्रौदासीन्यावलोकनेमेत्यर्थः [नेत्यर्थः] तद्रहितान्वेन [तद्रहितत्वेन] रसादिसंभेदाभावेन। साधारणधर्मस्यानुपादाने वाक्य स्यासङ्गति स्यात्।

चेत इति। संबोधनपदम्। तत्र च वचोऽमृतयोः परिणतिसुकरत्वादेः [परिणति-सुरसत्वादेः] इत्थं पूर्णोपमा षड्विधा। लुप्तोपमां प्रपञ्चयति **तद्वतिति**। तद्वत् पूर्णा-वत्, आत्म्येव [आर्थ्येव] न तु श्रौती। तथाहि-सौरभमंभोरुहवन्मुखस्येत्यादौ सौरभादेः साधारणधर्मस्यानुपादानम्। आचारकृत्यं [आक्षेपलभ्यं]।

स अलेति। सकलकरणपरिश्रामश्रींवितरणं न सरसकाव्यस्य।
दृश्यतेऽथवा श्रूयते सदृशमंशांशमात्रेण ॥

सकलानां करणानामिन्द्रियाणां, परिश्रांमरूपायाः श्रियः वितरणं येनेत्यर्थः। किमपि वस्त्वन्तरमुपमानरूपम्। नृणं [निरूपणं]। इहैवोदाहरणे सरसकन्धस्सेत्यत्र [सरसकव्बस्सेत्यत्र] सरसकथं चेति [सरसकव्वसममिति] पाठे श्रौत्युपमासंभवे प्राचीनरीत्या विधे वेदयुक्तम् [चेदयुक्तम्]।

क्व च क्यङ नमूतः [क्यच् क्यङ् णमुलः] कलापमतिथित्वायि नम [?] क्यचाक्वम्मूलेति [क्यचा णमुलेति] अत्र द्योद्येति विशेषः [?]।

रुहिरुहिका रभसो तमु काता [रसभोत्कण्ठा, तया आहितः समर्पितत्वत्रे तूर्षा-संचारोऽर्थो प्रणे सत्वरसंचरणं यस्येत्यर्थः।

विचित्रेण चरित्रेण प्रसिद्धो विचित्रचञ्चु. नलितानि [चरितानि] चेष्टानि।

पार्थोऽर्जुनः। अत्र यथादितुल्यादिविरहात् श्रौत्या विशेषचिन्ताकृता।

इह यद्यपि पौरं स्वतित्यत्र [पौरं सुतीयतीत्यत्र] आदौ वस्तुतः स्नेहनिर्भर-सुखविरहास्पदत्वादेः साधारणधर्मस्यैव लोपः तथापि ग्रन्थकारोऽयं प्राचीनानुबोधे लोपमात्रतिमादकस्य [उपमाप्रतिपादकस्य] इवादेर्लोप युक्तवान् [उक्तवान्] तथाहि। रतिकल्पे वादिवदत्र [वत्कल्पपादिवत्] क्वचक्वङ्दमुलानामित्यर्थविहितत्वम् [क्यच्क्यङ्णमुलानामिवार्थे विहितत्वम्। नर्भेषां [सर्वेषां] प्रत्ययत्वेनौपम्यस्य द्योतकत्वम्, न तु वाचकत्वमिति चेन्न।

इह हि समुदितं पदं वाचकत्वं [वाचकं] इमनमनाद्य [इति मतमनूद्य] प्रकृति-प्रत्ययौ सुखानुबोधकादिति [सुखानुबोधकाविति] मतस्यैवाङ्गीकारेण व्यवहारः प्राच्यात्यं [प्रत्याय्यः] अन्यथा वत्कल्पबिवादेः प्रसङ्गः स्यात् न च वाद्यादय [क्यचादयः] इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते। क्यचादयस्त्वाचारार्थे तथाहि, एते नाचार-मात्रार्थाः किन्तु सदृशाचारार्थाः। निधुवतीत्यादौ केषांचिन्मते [विधवतीत्यादौ] प्रचुरप्रसिद्ध्यालिन्यादि क्विद्धोपापयहः [?]।

दुद्दुलंतेति।

अनवंतचक्रमभानो मरिष्यसि कुंटककलितानि।

मालती कुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमण प्राप्यसि॥

[ढुंढुंकृत्वा मरिष्यसि कण्टककलितानि केसरकुसुमानि।

मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रमन्नप्राप्यसि॥]

अत्र कुसुमसत्रिसमित्यत्र [कुसुमसदृशमित्यत्र] कुसुमश्च गुणो इति पाठे [कुसुमेण समम्] श्रौत्यपि संभवति। इह व्यतिरेकार्थमुपमा। एवं पूर्वोदाकृते [पूर्वोदाहृते] सअनकरणपरिरीशामित्यादौ [सअलकरणपरखीसाम] निवसि अनुपादान इत्यर्थः। सहसायुधीत्यत्र [सहस्रायुधीत्यत्र] सहस्रायुधमिवात्मानमाचरतीति वाक्ये उपमेयस्यानुलोपः। एतदेवाह अत्रात्मा उपमेय इति। अत्राचरतीत्यादि विशेषण-द्वयेन साधारणधर्मोपादानं, न चेहौपम्यवाचकलोपः उक्तादेवान्यायात् [उक्तादेव-न्यायात्] स च यथा—गर्दभति श्रुतिपुरुषं व्यक्तं निनदमहात्मनां पुरत इत्यादौ। **चण्डिदासपण्डित** आहुः—सहस्रेणायुधैः सह बर्तत इति सहस्रायुधः, स इवाचरतोति वाक्यात् सहस्रायुधीति पादसिद्धौ विशेष्यपदस्यानुपात्तत्वादि। लोपमेव लोप [?] इति—तन्न विचारसहम्, कर्तरि कृतोऽनुशासार्दविरुद्धत्वात्। किञ्चात्र क्यच्प्रत्यय-स्यौवाचकत्वात् उपक्रमे उपमापर्यवसाने च संभावनोत्थापनाद्वत् [वत्] उत्प्रेक्षा। ततश्चोपमोत्प्रेक्षा। यथा श्लो०।

कस्तूरीतिलकं ति भालफलके [ललाटफलके] देव्यामुखाम्भोरुहे
से भ्रमर मुन्ति तमाल वा नमुलो तुं संति मौतिं प्रति ।
याः कर्णे विकचोत्पलंति कुचयोरंगे च कालागुरु
स्थाचच्चीसंति प्रथमं तुलास्त्रावशिवं श्रीकंठकंठद्विषः इत्यादौ ।।

विनन्वः [वितीर्णः] तदधीनीकृतः, विसवः [बिसरः] समूहः । मृगनयने इत्यत्र **मृगस्य** नयने इव चञ्चले नयने यस्याः इति विग्रहे उपमानौपम्यवाचकसाधारणलोपः । एतत्पदसिद्धौ चानुशाशनविरहाशङ्कां निराचष्टे । सप्तम्युपमाने इत्यादिलक्षणेन समासलोपौ । समासलोपश्च तदा तदैव मृगनयने[इव]नयनेत्यादिपदसिद्धिरित्यर्थः ।

संप्रति आयः शूलिक इत्यत्र त्रिलोपे लुप्तोपमाशंकां निरस्यति—**क्रूरस्येनि** । विषयनिगरणेन विषयिणोऽभेदप्रतिपत्तिवध्यवसानं [रध्यवसानं] तस्य चात्र विरुद्धत्वादतिशयोक्तिरित्यर्थः । उपमा [तु] सादृश्यमात्रे प्रत्यायनविश्रान्ता । एवमुक्तप्रकारेण । एकलोपे त्रयोदश, द्विलोपे पञ्च, त्रिलोपे द्वे । कैवं इति[एवमिति]तस्मिन् साधारणे धर्मे एकस्य उपमेयस्य तथोत्तरमुत्तरोत्तरक्रमेण पूर्ववत् मालोपमावत् तरङ्गिताः, सम्पदोत्तरमानिताः प्रभावो माहार्थ्यप्रकर्षः [माहात्म्यप्रकर्षः] ।

एवंविधेति अयमाशयः । यदिदं किञ्चिदपि विच्छित्याभासने शमादय [उपमादयः] विशेषतो लक्षयितव्यंग्यस्य तथाविधस्य सहस्रधा संभवात् ग्रन्थगौरवं विना न किञ्चित् फलमिति । तथाविधस्यापि लक्षयितव्ये वा, उक्तप्रकारवैलक्षण्ये तदा लक्षयितव्यं न च तथेत्याह **उक्तेति** ।

* * *

अनन्वयः । एकवाक्यग इत्यनेन लोपमेयोपमा[उपमेयोपमा]व्यवच्छेदः । नाम निरुक्तिमाह **उपमानेति** । अनर्थयो [अनन्वयो]अत्रास्तोति अर्श आदित्वात् मन्व····[मत्वर्थीया] अच् प्रत्ययः ।

नितान्तं कान्तिकमनीयता यस्याः, विलासायुधः कामः, अत्रैकस्य विरुद्धधर्मसंसर्गो द्वितीयसंबन्धं चाभिनिवृत्यर्थः । एतदनन्तरं सहैकरूपेणेति विशेषः ।

उन्मेषमिति । अत्र पद्मलक्ष्म्याः [**पक्ष्मलाक्ष्या**] स्वाभाविकं पाद लग्नत्वं हर्षहेतुकत्वेनोत्प्रेक्षितं व्यापनादि प्रकृतम् ।

* * *

सन्देहालङ्कारः ससंदेह इति । सन्देहेन सह वर्तत इति व्युत्पत्या ससन्देहार्थ······लंकार इति केचित्, सोऽलंकार संदेहाख्य इति केचित् । तस्य लक्षणं संशय इति ।

द्भेदस्योक्तिः। संदिह्यमाने वैधर्म्यस्य कथनं क्वचित्तस्याकथनमिति द्विधेत्यर्थः। तिवः [चिरं] समालोकनं भयवशात्। अत्र च निश्चयगर्भे संशये मार्तण्डप्रभावनिश्चयः, राजनिश्चये द्वितीयसंशयोत्थानासम्भवात्।

किन्त्वत्रेति। निश्चयस्य प्रतीयमानत्वाभावे वैचित्र्याभावादिति भावः। **भट्टोद्भटेन न तु सर्वैः**। पुराणो मुनिर्वेधाः।

*   *   *

रुपकालङ्कारः। रूपक इत्यत्राप्रतिभासमानो भेदो यत्रालङ्कारः इति विग्रहः। अस्य भेदानाह **समस्तेति**। अविवक्षितं सूत्रे लिङ्गसंख्याकालश्चातन्त्राणीति न्यायात्। तेन द्वयोरप्यारोपयोः शवृत्वेपि [आवृत्वेऽपि] सवस्तु [समस्तवस्तु] विषयाख्यं रूपकं यथा-"दन्तांशकेशवानीतिस्तस्यातिमुखाम्बुजम्" इत्यादौ। छरणं व्यापनं, व्यसनं कौतुकम्, मुद्राकपाले पाषण्डग्राह्यकपालविशेषे, तेषां हि, दीक्षागृहीतोपकरणेषु मुद्रोपपदनाम्ना व्यपदेशः, परिमलं क्षोदं।

इह च पादत्रये उपमारूपकसंदेहसंकरालङ्कारं निराकरोति **अत्रेति**। आरोपित धर्मः अचेतनायां रात्रावसंभवात् कापालिक्यां च संभक्रपकसाधकत्येर्थः [?] विवर्तनात् शाब्दतया विशेषेण वृत्तेरिति भावः।

जस्सेति। यस्य रणान्तः पुरि करे कुर्वतो मण्डलाग्रलताम्।

रससंमुख्यपि सहसा पराङ्मुखी भवति विप्रसेना [रिपुसेना]॥

रसतत्साहो रागश्च। इह च मण्डलाग्रस्य लतात्वे रूपितेऽपि नायिकात्वरूपणमेव चारुत्वावहमिति वाच्यरूपणोऽस्थानोक्तिः, अर्थसामर्थ्यादिति अन्यथा रणान्तः युद्धस्य [पुरस्य] अनवस्थितप्रायत्वादिति भावः।

नन्वत्र रूपणानां परस्परापेक्षितया कथं न परम्परितरूपकं। तत्र विरुद्धन्मानसहंसे [विद्वन्मानसहंसे] त्यादौ तत्रेण [शब्देन] भेदेन वा रूपताद्वयस्य शाब्दत्वं, इह तु लतयेति चेत् तथासति समस्तवस्तुविषय परम्परित भेदस्य त्वरूपादत्वात् अवान्तरवैधर्म्य मात्रेण च भेदांगीकारे परस्परितविशेषस्येव उपपत्तेः। **अत्रोच्यते**-परम्परिते तु विद्वन्मानसहंसेत्यादौ चिन्तादीनां सरस्त्वादिरूपणं बिना राजादेर्हंसत्वादिरूपणमसमञ्जसं [स्यात्] सर्वथा सादृश्याभावात्, इह तु रणस्यान्तःपुरेण तत्काले मुखसञ्जावतया समस्तवस्तुविषये च भावादीनामस्थिप्रभूतिर्द्धारस्यादिना [?] सादृश्यं स्फुटमिति स्वत एव रूपणस्य संभवादिति परस्परं भेदः।

साङ्गमिति। अङ्गयुक्तस्याङ्गिनो रूपणात्। प्रश्नयति प्रश्नविषयीकरोति, कार्मणं मन्त्रौषधादिभिर्वशीकारः, नर्मरहसां क्रीडारहस्यानां, विद्या शिक्षाशाखं [स्त्रं]

नियतं मुख्यम्। नियतस्य मुख्यस्य आरोपणे वस्त्वन्तरतादात्म्यारोपणे, उपायः कारणम्, परस्यामुख्यस्यारोपः तत्परम्परितम्, तच्च श्लिष्टे एकरूपे भेदभाजि भिन्न-रूपे वा वाचकशब्दे न तु भिधायकेः [?] पूर्वोक्तयुक्त्या व्यञ्जकत्वात्। एवञ्च विधाय परम्परितं रूपकमिति कारिकार्थः। वैरिञ्चिं धातृसंबन्धि एवमारोपो निमित्तं यस्येति विग्रहः।

शब्दार्थालङ्कारा इति। मानसादिपदानां परिवृत्यसहत्वात् हंसादिपदानाञ्च परिवृत्तिसहत्वात्। अत्रालङ्कारमध्ये एकदेशवर्तीति भावसादेः [मानसादेः] सरोरू-पाद्यर्थस्यार्थत्वात्, अन्यैश्च प्राक्तनैः युज्यते निर्वहति।

सद्वंशो महाकुलत्वात् उत्कृष्टवेणुश्च, स्थितं स्थितिः, वैचित्र्ये द्युतः ? पूर्वमधि-केति शेषः।

* * *

अपह्नुतिः। अन्यत् साध्यत इत्यस्य उपमानं सत्यतया ख्याप्यत इति विवरणम्।

अवाप्त इत्यादि। निशान्तवर्णनं, अत्रोपमेयापह्नवः शाब्दः। बत सखीत्यादौ, अमुष्मिन् लावण्येत्यादौ चार्थः। भङ्ग्यन्तरैरित्यनेन—

अङ्कं केऽपि शशांकिरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे
सारंगं कतिचिच्च सञ्जगदिरे भूच्छायमैच्छन् परे।
इन्दोर्यद्दलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते
मन्येऽहं करिपीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमालक्ष्यते॥

इत्येवमादिप्रकारैरित्यर्थः।

* * *

अथ श्लेषः। संप्रत्यर्थालङ्कारप्रस्तावादर्थश्लेषं लक्षयति **श्लेष इति**। एकस्मिन् वाक्ये मिलितानामेव पदानां तथाविधार्थद्वयावबोधनसामर्थ्यं न तु कस्यचित्पदस्य विशिष्टा शक्तिः सर्वेषां पदानां परिवृत्तिसहत्वादित्यर्थः। एकानु [र्थ] प्रतिपाद्य [द] कानामित्यनेन येन ध्वस्तमनोभवेनेत्यादिव्यवच्छेदः। अनेकोऽर्थः प्रकरणादिसा-चिव्याभावादनिर्द्धारितरूपः।

उदयं प्राच्यां प्रथमदर्शनं उपचयं च दिशां मालिन्यमन्धकारमयत्वं द्वाराचार-योगश्च निद्रया स्वप्नादिनाऽज्ञानेन च, मुद्रां निमंत्रणं क्रियाः सन्ध्योपासनाद्याः इष्टा-पूर्ताद्यश्च स्वैराचाराणा पाशुनादीनां [?] परद्रव्यापहारकादीनाञ्च प्रवर्तनं प्रसरणं स्वैराचारेषु प्रवर्तनं प्रवृत्तिश्च । तत् कृन्तनं विनाशनं, तेजः प्रकाशः प्रभावश्च, विभाकरः सूर्यः, विभां प्रभां करोति व्यनक्तीति व्युत्पत्या राजानु [र्थ] विभायाः कान्तेः अकरत्वादाश्रयात् ।

परस्याप्रकृतस्य उक्ताविति व्यञ्जनं, भेदकैर्गुणक्रियादिरूपविशेषणैर्न तु विशेष्ये-नापि एवञ्च ध्वनिश्लेषव्यवच्छेदः । एतदेव विवृणोति, **प्रकृतेति** । अभिधानं अभिव्य-ञ्जनम् । न हि हिणोति [लहि ऊक्ष]

नववातरवाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः ।
जयलक्ष्मीस्तव विरहे भवतु सा दुर्बला ननु सा ॥

अत्र प्रकृतस्य राज्ञो नायकत्वं, जयलक्ष्म्याश्च नायिकात्वं विशेषणपदमात्रसामर्थ्यादव-सेयम् ।

* * *

निदर्शनालङ्कार :–निदर्शना वस्तुनोः सम्बन्धः, विशेणविशेष्यभावादिः । क्व सूर्येत्यादौ वाक्यानुगता निदर्शना । उदयतीत्यादौ पदानुगता । द्वितीयनिदर्शना न केवलमियं वस्तुसंबन्धस्यासंभवे उपमापरिकल्पनात्मिका निदर्शना तस्य संभवे चान्यापीत्याह । **स्वस्वहेत्विति** । स्वस्य क्रियाया एव स्वरूपस्य [?] लाघवेसति तनुपपदप्राप्तिप[द ?] स्य च सम्बन्धः । अवापेति पाठे तु सरलैव योजना । अत्रेति ।

अयमाशयः । अत्र दृशत्कणगतस्य पतनरूपस्य तत्कारणस्य लाघवे सति उद्धत-पदप्राप्तिरूपस्य च संबन्धः संभवत्येव दृशत्करणस्य शैलशेखरगतत्वेन पतनक्रिया-निर्देशात् । स च संबन्धः संतरणदृषत्करणस्य शैलशेखरगत्वेन संतरण दृषत्कणस्य लघुनां [?] चोपमा विनुप्रविस्वभावं कल्पय न द्वितीयनिदर्शनाबीजम् ।

* * *

अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कार :–अप्रस्तुतप्रशंसा । प्रशंसा वाच्यतया वर्णनम् । सैवा-प्रस्तुतप्रशंसाख्य त्रै (?) एवालङ्कार इत्यर्थः । प्रस्तुताश्रया प्रस्तुतपर्यवासायिनी । आक्षेप इत्यनेन ध्वनिशङ्कानिवासः [ध्वनिशङ्कानिरासः] तद्भेदानाह **साचेति** । **कार्य इति** । कार्ये प्रस्तुते कारणस्य, कारणे प्रस्तुते कार्यस्य । सामान्ये प्रस्तुते

विशेषस्य, विशेषे प्रस्तुते सामान्यस्य सामान्ये प्रस्तुते सामान्यस्य, तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्येति पञ्चधेत्यर्थः ।

निपतदेव पीतं संगृहीतं अधुवेनेति [अश्रुणेति] विग्रहः । **कार्यं पृष्टे इति ।** अस्मादेशोक्तन्तरद्वंदीते [?] एतेदिति [एतदिति] तस्य मुखात् श्रुतमेतत् कियत् कियन्मात्रं स्वल्पमात्रमेवेत्यर्थः । मम मत्सम्बन्धीयं । मुक्तामणिः कुत्रोड्डीय गत इत्यर्थः । ममत्वमात्मीयत्वम् ।

* * *

श्लेषालङ्कार :—श्लेष इति । श्लेषमाणो विशेष्यस्यापि साम्यात् । न तु श्लेष एव । प्रकृता [प्रकृते] अस्य गम्यत्वात् । एवं समासोक्तिः समासोक्त्याभासो विशेषणमात्रसाम्यात् न तु सैव, उक्तादेव न्यायात् पुंस्त्वात्परिचलनममृताहरणकाले स्त्रीस्वरूपधारित्वात् अधोगमनं वराहकमतरूपेण [वराहकमठरूपेण] नृधारणात् [?] प्रणयनं सृष्टिः । तद्धेतोर्महान् महत्वरूपः । पुरुषोत्तमेन वासुदेवेन, प्रच्छरप्रसिद्धया [पुराणप्रसिद्धया] पुरुषोत्तमशब्देन प्रथमं तस्यैव बुद्ध्यारोहात् । अत्र प्रकृतार्थपक्षे पुंस्त्वात्पुरुषाकारात् अधोगमनं नीचताप्रतीतिः । प्रणयने प्रीतिविषयेन महान् उत्तमोऽपि यदि न स्यात् । पुरुषोत्तमेन पुरुषश्रेष्ठेन । अत्र पुरुषोत्तमशब्दस्य द्व्यर्थत्वात् श्लेषाभासः । **येनासीत्यत्र च** विशेष्यस्य चन्द्रपदस्य एकार्थत्वेन समासोक्त्याभासः । पादो रश्मिश्चरणश्च [चरणश्च] । पोतो वहित्रं [पोतोपप्याः सांयात्रिकाः] कल्पः समर्थः । अत्र प्रतीयमानप्रकृतार्थनिरपेक्षेण समुद्रस्वरूपवर्णनयापि वाक्यार्थविश्रान्तेः ।

अध्यारोपेण प्रकृतस्येत्यर्थः । **कस्त्वमित्यादौ** शाखोटकेन सह प्रश्नोत्तरानुपपत्तेः रामेन [वामेन] वामपार्श्वेन प्रतिकूलेन च मा ····· र्थ [मार्गस्थितस्य] सदाचारश्च । गजानां ब्रह्मर्षिशाया [ब्रह्मर्षिशापा] जिह्वापरिवृत्तिः प्रसिद्धा । प्रकृतपक्षे वसनाविपर्ययः [रसनाविपर्ययः] । ·· ···भाषणं, कर्णचापनं [कर्णचापलं] खलवचनश्रवणं च ।मदो गर्वः, शून्यकरत्वं कृपणत्वंञ्च ।

* * *

अतिशयोक्त्यलङ्कारः-अतिशयोक्तिः । निगीर्येत्यादिकारिकागतस्य परपदार्थस्यार्थ उपमानेति [उपमानेनेति] । प्रस्तुतपदस्यार्थः उपमेयस्येति स च प्रस्तुततादात्म्यप्रतिभाससामग्रीव्यावर्त्यस्थगितस्वरूप इत्यर्थः । अध्ववसानद्रढीयसी [अध्यवसानं द्रढीयसी] बुद्धिः । सा च उपमेयस्योपमानतयेत्यर्थः ।

अन्यत्वेन वस्त्वन्तरगतत्वेन । अन्यनिति [अण्णमिति] अन्यं दटलत्वं [अण्णं] लडहत्तकअं अन्यत् लटभत्वम्] अन्यैव कापि वर्तनच्छाया निर्माणशोभा । [रेह] लेखा निर्माणस्य लेशः । यदि शब्देनोक्तौ यथा—

यदि स्यान्मण्डले शक्तिमिन्दोरिन्दीवरद्वयम् ।
तदोपमीयेतैतस्या वदनं लोकलोचनम् [लोललोचनम्] ।।

कार्यस्य पूर्वयुक्तिकारणसमकालत्वेऽपि [पूर्वोक्तसमकालत्वेऽपि] भवति । यथा

अविरलविलोलजलदः कुरजार्ज्जननीयस्वरभिवलवातः ।
अयमायातः कालो हन्त इताः पथिकगेहिन्यः ।।

* * *

प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । प्रतिवस्तूपमा नाम । निरुक्तिमाह **वस्तुन इति** । देवीभावमित्यादेः "कथं भजतु" नखल्लित्ययोः [नखलु] इत्यनयोः

कथंचित् सामानानुतया प्रतिवस्तूपमोदाहरण सक्तिप्राच्याः [प्रतिवस्तूपमोदाहरणमिति प्राञ्च्याः] स्फुटमुदाहरणम्—

गङ्गवंशनृपात्रवरणतनुविचक्षणाः ।
कापिञ्जना एव परं कवितापाककोविदाः ।।

अत्र विचक्षणत्वे कोविदद्वयोरेकानुतैव [र्थतैव] ।

* * *

दृष्टान्तालङ्कारः । दृष्टान्तः प्रतिबिम्बनं बिम्बप्रतिविस्वभावेन [बिम्बप्रतिबिम्बभावेन] निर्देशो, न तु प्रतिवस्तूपमावत् साधारणधर्मस्यैकरूपता दृष्टो ज्ञातः सदृशवस्तुप्रकाशनेन प्रकृतार्थस्यासंदिशता साहसकर्मणा शर्म मुखं यस्येति विग्रहः । विशवावतां [विशरारुणां] व्यूहभंगेन विक्षिप्तताम् ।

* * *

दीपकालङ्कारः—दीपकः [दीपकम्] वृत्ति स्थितिः सैव सकृद्वृत्तिरेव । **इति** एवं विधं दीपकमिति भावः । क्रियादिरित्यादिपदेन गुणोपग्रहः । दीपनात् अलङ्करणात् ।

किरणाति कृपणानां धनं नागानां फलमयः केशवाणि सिंहानां ।
कुलपालिकानां च स्तनाः कुतः स्यूशंतेऽमृतानां ।।
[कृपणानां धनं नागानां फणमणिः केसराः सिंहानाम् ।
कुलबालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ।।]

कुलपालिकाः सत्यः । अत्र छिप्पन्तीति क्रिया बहुवाक्यव्यापिनी सकृत्वपांआ [सकृदुपात्ता] । अत्र कुलपालिकावृत्तान्तः प्रकृतः । गुणस्य सकृत्वपादाने[सकृदुपादाने] हृहयमुदाहरणं [इदमुदाहरणम्] ।

द्रणति सवितर्कं वक्ष्यते [??] नैन्दति [वेल्लति] विपरिवर्तते निमिषति, अतितप्रायं च क्षः [?] किंचिदिवस्तारयति ।

मान्येति [**मालेति**] । उपकार्योपकारकतया परस्परसंश्लेषेण मानाभावमापन्नानां दीपकं दीपकभावम् । अत्रैकस्य वहुवाक्यदीपनात् ।

सकृद्धर्म इत्यनन्तरं यत्रोपादीयत इति शेषः । **पाण्डुक्षाममित्यादि** । पूर्वमेव व्याख्यातम् ।.... **[कुमुदेत्यादौ]** कुमुदादीनामप्रकृतानाम् । **केति** । किमाद्योधेन [केन पदार्धेन] तु सन्त्वरूपेणौकेन [सान्त्वरूपेणैकेन] धर्मेणाभिसंवन्धः । पदस्थाने [पदे स्थाने] ।

* * *

व्यतिरेकालङ्कारः । **स एव** । व्यतिरेकाख्य एवालङ्कारः । इह केनचिदुपमानानुपमानानुपमेयसाधिक्ये [उपमानादुपमेयस्याधिक्ये] विपर्यये वा व्यतिरेक इति लक्षणा युक्ता [लक्षणा उक्ता] मेयस्य [उपमेयस्य] न्यूनगुणत्वे यहुदाकृतं [यदुदाहृतं] तद्वत् उत्कृष्टगुणत्वेऽप्यनुभावयितुं शक्यमित्याह **क्षीण इति** । व्यतिरेक अस्थैर्यस्य अस्थैर्यरूपगुणस्येत्यर्थः । अनुक्तीनां त्रये, हेतुद्वयस्यानुवते स्त्रिधा व्यवस्थिता रित्यर्थः [त्रिधा व्यवस्थितिरित्यर्थः] । साम्योनिवेदित [साम्ये निवेदिते] इत्यस्योत्तरार्धेन संवन्धः । स्मयो गर्वः ।

एवमिति । पाठविपर्यासे भेदचतुष्टयोदाकृतियोभ्यत्वं [भेदचतुष्टयोदाहृतियोग्यत्वम्]

गुणाः गाम्भीर्यादयः तन्तवश्च मण्डलराजत्वात् अशक्यम्, विभुश्च [विधुश्च] कला विज्ञानानिमागाश्च [?] । प्रतापः प्रभाव प्रकृष्टतापश्च ।

विषमा अनुस्थिरा दृष्टिर्यस्य ।विषमारितश्रो दृष्टयश्चक्षूंषि यस्येति च [?] तृषो [वृषो] दैत्यभेदो धर्मश्च । करोरश्मिगर्द्दलादानं च [करो रश्मिः] ।

* * *

आक्षेपालङ्कारः । अनुपसर्जनीकार्यस्य वहुमेव [?] योग्यस्य वक्तव्यताया अशक्यत्वम् अतिदारुणत्वात् [?] ।

ए एहीति । प्रथम एवकारः साद्यनुनानुनये [?] एहि किमाह ? अस्यापि कृत्वे [कृते न निष्कृत्यतणानि [?] अविचारितकार्यारंभकारिणीति सा यति (यदि) न भणिष्यामि । अत्र सख्या विरहवेदना वहुमिष्टा[इष्ट] प्यशक्यववतव्यतया नोक्ता ।

अन्तर्मानसं चिन्तात्यन्तरे । आ इति साद्यर्थ [अव्यय] मानुनयक्रोधे ।

* * *

विभावनालङ्कारः क्रियाया इति। क्रिया कारणव्यापारः । तदेवाह वृत्तिकृत् तत्रूपेति [हेतुरूपेति]।

*　　　*　　　*

विशेषोक्त्यलंकार: । भलारवः [फलावचः] फलस्याभाव वचनं । निद्रेत्यादौ [निद्रेत्यादौ] अङ्गनाया आलिङ्गनपरित्यागे स्मरसङ्गरश्रान्तत्वादि निमित्तमनुक्तमपि विभावयितुं शक्यम् ।

स एक इत्यादौ तनुहरणेऽपि बलाहरणानि निमित्तं निरूप्यमाणमपि [बलरहणं तनुहरणे निमित्तम्] त्वविज्ञान [?] मित्यचिन्त्यम् ।

कर्पुर इवेत्यादौ दाहेऽपि शक्तिमन्त्वे [शक्तिमत्वे] अवार्यवीयत्वं [अवार्थवीर्यत्वं] निमित्तमुक्तम् ।

*　　　*　　　*

यथासंख्यालंकार: । **यथासंख्यम्** । क्रमि · क्रमिकानां [क्रमिकाणां] क्रमेणोपात्तानां समन्वयः सम्बन्धः अर्थात् क्रमोपात्तैः तैः सम्बन्धिरेव [?] ।

*　　　*　　　*

अर्थान्तरन्यासालङ्कारः समश्यते [समर्थ्यते] सोपपत्तिकतया व्यवस्थाप्यते कौमुदीमहसि ज्योत्स्नाप्रकाशे । धुर्यो धुर्वहनसमर्थः ।

*　　　*　　　*

विरोधालंकार: । वस्तुवृत्तेन स्वभावेन विरुद्धयो विभाविधानं [विरुद्धाभिधानं] आपाततो विरोधबोधकमभिधानमित्यर्थः । **गुणास्त्रिभिरिति** । पूर्वोक्तयोर्जातिगुणयोर्विरोधः । स एव गुणजात्योर्विरोध इत्युत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वापेक्षया गुणादीनामन्यान्यभेदकथने एकैकं······सः [प्रत्येकशः] पूर्वोक्तध्वनिभेदसंख्यानादिति दशप्रकारो विरोधः ।

नलिनीकिसलयमूलानवनयादि [नलिनीकिसलय मृणालवलयादि] शब्दस्य दवदहनशब्दस्य चानेकव्यक्तिवाचकत्वाज्जातिशब्दत्वम् । एवं गिरीमरुद्धमुशब्दानां [गिरिमरुदब्धिशब्दानां] जातिशब्दत्वम् । विश्वम्भराशब्दस्त्वखण्डरूपाया भुव एकत्वानुजातिशब्दः । अनुन्दत्यर्था गंभीरलद्युशब्दास्तु [अनुन्नतियुजगम्भीरलधुशध्दास्तु] गुणार्था इति परस्परयोगे जातिगुणविरोधः ।

अनुरज्यते प्रेमनिर्भरो भवति । स्नेहं वशीकरणम् । **प्राप्नोतीति** । आतरेव अचेतनखड्गजातेरसंतनितया [असंनिहिततया] विरुद्ध इव प्रतिभासते । अनुरज्यत इति पदस्य अनुगतशोणित योगार्थतया, स्नेहशब्दस्य सैव अज्वल्य [औज्ज्वल्य] रूपार्थतया समाधानम् । पांशुपटलैः प्रसाधननिर्वर्तनं रक्तिमा राजजातिविरुद्धा [रागः, जातिविरुद्धा] सृजतीत्यादौ भवादिशब्दानां एकव्यक्तिवाचिकत्वात् । स इत्यस्य च प्राकरणिक लहानुभाववाचकस्य सर्वनामतया जातित्वम् ।

सन्ततेत्यादौ [**सततेत्यादौ**] काठिन्यसौकुमार्ययोर्गुणयोर्विरोधः। पेशनीत्यादौ [पेशलमपीत्यादौ] पेशलत्वपारुष्यगुणाभ्यां दहनप्रमोदयोर्विरोधः।

क्रौञ्चाद्रिरित्यादौ क्रौञ्चाद्रिशब्दस्य एकव्यक्तिवाचकत्वात् द्रव्यस्यास्तोजनवत् [?] कोमलत्वस्य च विरोधः।

परिदेव्यादौ [परिच्छेदेत्यादौ] जडोकरणतापकरणयोर्विरोधः।

अयमित्यादौ लवणजलधेर्द्रव्यस्य।

* * *

स्वभावोक्त्यलंकारः। त्रैकं [त्रिकं] पृष्ठवंशाधारास्थिग्रन्थिः। [पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्] इत्यमरः। शरा श्रीरागतो................मकेसरलापः।

अत्र क्रियास्वभावोक्तिः। वर्णस्वभावोक्तिर्यथा-प्रथमवरुणच्छायस्तारस्ततो विषदप्रभ' इत्यादि। [एवं संस्थानस्वभावोक्तिरपि ज्ञेया।

* * *

व्याजस्तुत्यलङ्कारः। व्याजस्तुतिः **अन्यथा** हृदिर्मुखे [यदि मुखे] निन्दायाः [निन्दा] [तस्याः] स्तुतौ पर्यवसानम्। एवं व्याजरूपेति व्याख्यानम्। द्वितीये पक्षे सङ्क्रमयति **व्याजेनेति**। प्रथमे। मौनि श्रेष्ठ [मौलिः श्रेष्ठः] मज्जनमभावः [वर्जन-सभावः] वोधिसत्वः बुद्धः। एवं गुणादि।

* * *

सहोक्त्यलङ्कारः। यस्यामुभयस्यावगमकं उभयसमृद्धम्। **सहेति**।

सह दिवसनिशाभिर्दीर्घाः श्वासदण्डाः
सह मणिवलयैर्वाष्पधारा गलन्ति।
तव सुभग वियोगे तस्या उद्विग्नायाः
सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा॥

* * *

विनोक्त्यलङ्कारः। सन्वेत्यस्य [अन्यः सन्न इत्यस्य] व्याख्यानं अशोभन इति, नेतर इत्यस्य शोभन इति। स्वरुचिः [अरुचिः] कान्तिरहितम्। महत्तमः, तद्बहुलत्वात्तत्वोपचारः। **प्रतिभा** प्रतिज्ञाविशेषः [प्रज्ञाविशेषः] तस्याः प्रभा प्रकाशः, तथा प्रगतः [संगतः] प्रगल्भः।

* * *

परिवृत्यलंकारः। **समासमैरिति**। क्वचित्समैः क्वचिदसमैरिति द्विधा।

असमत्वं न्यूनतयोत्कृष्टतयोरिति द्विधेत्यर्थः। विप्रलम्भो वियोगः।

* * *

भाविकालङ्कारः। प्रत्यक्षा इति। असंभूता अपि भूता भाविन चाम्ना [?] वर्णनामाहात्म्येन मत्साक्षादिव प्रीयन्ते [क्रियन्ते] तदलङ्करणं भाविकमित्यर्थः। नाम निरुक्तिमाह **भाव इति**। भूतस्या जनस्य भाविनो दूषणसंभावनस्यादर्शन-मित्यतः [र्थः] पूर्वं साक्षादिति शेषः।

* * *

काव्यलिङ्गालङ्कारः काव्येति। हेतोः क्वचिद्वाक्यार्थत्वं, क्वचिद्वाक्यावयवरूपा नेकपदार्थत्वं, क्वचिदेकपदार्थत्वमिति त्रिधा काव्यलिङ्गमित्यर्थः। हेतुत्वस्य वैचित्र्याभावात्त्वालङ्कारा [न्नालङ्कारता]। **पुरेति**। जन्मनीत्यस्य विशेषणम्। अनभिमानयुक्तस्य कायराहित्यात् तद्व्यापाररूपेन नमनेन रहितः।

युष्मत्सपर्यासुखेत्यादेः समासत्वादेकपदत्वम्। अत्र यद्यपि अपरजन्मन्यन-मनेकपदैकपदार्थरूपः।

* * *

पर्यायोक्तालङ्कारः। पर्यायोक्तमिति। लक्षणोभयार्थम्। एवंचार्थात् शब्दस्यावाच्यवाचकत्वेन विना व्यञ्जनव्यापारेण वेद्यं वस्तु पर्यायेण भङ्गचन्त-रेणोक्तः तत् पर्यायोक्ताख्यमलङ्करणमित्यर्थ.। व्यंगमपि [व्यङ्गचमपि] यंप्रेक्षा-न्युदाहरणे [यं प्रेक्ष्येत्युदाहरणे] पातुपदसंवन्धत्वेन [प्रीतिपदसंबन्धत्वेन] असङ्कैतिततयाऽवाच्यमपि शब्देनोपात्ते वाच्यते [उच्यते बोध्यते। एवमपि न ध्वनित्वमित्याह **तेनेति** तेन शब्देन यदेव मदमानयोर्निवासप्रतीतिपरित्यागरूपं वस्तु उच्यतेऽभिधीयते तदेव तत्सजातीयमेव स्फुटभावव्यंग्यं मदमानयुक्तत्वं एवं द्वयोरैक-जात्येऽपि वाच्यव्यङ्गचाभेद इत्याह **यथेति**। यथा लेवनप्रकारेण [येन प्रकारेण] समयनिरपेक्ष त्वादिना व्यङ्गचं व्यञ्जनावृत्तिबोध्यं भवति तथा तेन प्रकारेण नोच्यते नाभिधीयते। अभिधायाः समयसापेक्षनैयत्यात्। एवं च स्फुटत्वेनैकजात्येऽपि बोधक व्यापारभेदाद्भेदक इत्यर्थः। ननूभयोरप्यर्थयोः समाने च शब्दसंलग्नतारूपे ज्ञाननिदाने कतस्मो [कुतोस्त्यज्ञान] ज्ञान जनकव्यापारभेद इत्यर्थः।

ननूभयोरप्यर्थयोः समाने शब्दरूपे भेदः कुतः ? पुनरन्यत्र ज्ञापके तत् संलग्नत्वे वा विशिष्टे ज्ञानावान्तरवैजात्यं दृष्टमस्ति, येनात्र तद्वैजात्यात् व्यापारवैजात्यं कल्पनीयमित्यत आह यथा **गवीति**। दृष्टे निर्विकिलपकज्ञानविषयीकृते, विकल्पः विकलपकज्ञानम्।

अयमाशयः—यथा निर्विकल्पकसविकल्पकयोः प्रत्यक्षतया समानयोः सम्यगिन्तियलक्षणे [सम्यगिन्द्रियलक्षणे] ज्ञापकेऽर्थस्य तत्संलग्नत्वे च यथा सामग्री भेदादवान्तरवैजात्यं तथा शब्दयोरपि [शब्दार्थयोरपि]। वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योश्ततुपमत्वमेव [तदुपलक्षणमेव] न च तत्र यथायोगं संयुक्तसमवायादिव्यापारादस्त इत् [इह] प्रकृते प्रसज्जनीयं। एतदेव विशदयति **यदेवमिति**। दृष्टं निर्विकल्पकेन विषयीकृतं विकल्पयति सविकल्पकेन विषयीकरोति तत् कथं निर्विकल्पयतीत्याह **अभिन्नेति**। अभिन्नत्वेन द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वसम्बन्धाख्यवैजात्यापुरस्कारेण असंसृष्टेन संसर्गासंसर्गौदासीन्येन रूपत एव दृष्टं निर्विकल्पितं भेदेन द्रव्यत्वादिवैधर्म्यपुरस्कारेण संसर्गेण पुरस्कृतावच्छेद्यावच्छेदकभावेन। एवं यथा गौर्विशूकर [शुक्ल] इत्यादौ। निर्विकल्पकविषयीकृतस्यैव सविकल्पकविषयभेद्यभेदेऽपि भेदे तथायं प्रत्यक्षत्यादावभिधाव्यञ्जनविषयोरपीति **पिण्डार्थः**।

* * *

उदात्तालङ्कारः। संपदन्वात् [संपदर्थात्] अलौकिकीं। उदितरस्य वैचित्र्यानावहत्वात् विसूत्रः छिन्नः।

उपलक्षणीये। वर्णबाहुसहाय इत्यनेन सहायराहित्यंसूचितम्। वीरो रसः इत्यनन्तरं प्रधानमिति शेषः।

इह रामगतस्नेहातिशयस्य प्राधान्याभावादनुभूयमानविच्छित्तिविशेष्यो ध्वनिविशेष्यो ध्वनिविषयप्रस्तुतेति भावः।

अत्र केचिदाहुः,। न चेह रसवदलङ्कारः, द्वितीयोदात्तस्यापरादत्वेन [त्तस्यापरांगत्वेन] तद्बाधकत्वादिति।

तनु अस्य [तन्वस्य] नासि प्ररूढाम्बुरुहासनेन
संस्थूयमानः प्रथमेन धात्रा।
अयं युगान्तोचितयोगनिद्रः
संभक्ष्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते॥

इत्यादि विविक्तविषत्वात् तेन परस्परपरिहारेण स्थितयोर्द्वितीयोदात्तरसवदलङ्कारयोः प्रकृतोदाहरणे संकर एव ज्यायान् सन्तिष्ठति।

* * *

समुच्चयालंकारः। कृतान्तो यमः, इति विरहासत्वात्ता [?] बलाकांक्षितस्य मरणस्याविधानार्थं परोक्षोक्तिः।

शशीत्यादौ खलस्यासत्वं, अन्येषां सत्वम् ।

अन्यः समुच्चयः । **विदानितेत्यादौ [विदलितेत्यादौ]** विमलत्वमलिनत्व गुणौ । **अयमित्यादा**वुपनत इति भवितव्यमिति च क्रिये ।

कलुषमित्यादौ 'कलुषत्वं गुणः । **पतितमिति** क्रियादेशे आश्रये एकाधिकरणे स्वभावोक्तेर्विषयत्वादिति बहिर्नेयं । [ज्ञेयं] भवति स्वयमेव क्रियते परेनेत्यर्थः । "श्रोणीबन्ध" इत्यादौ एकैव तनुतापूर्वं श्रोणींबन्धे भूत्वा मध्यभागेऽद्भुततरणगतयश्च । प्रथमं पादयोर्भूत्वा नो च योयभूत् [?]

अत्र तरणगतीनां प्रतिसम्बन्धभेदेऽपि जात्यभेदादेकत्वं अद्वितीयस्य च । पूर्वं वयमि सद्भावोऽनुक्तोऽपि सामर्थ्यादवसीयते ।

* * *

पर्यायालङ्कारः आश्रयस्थिति आश्रयव्यवस्था । उत्तरोत्तरं विशिष्टं स्थानं यस्यामाश्रयस्थितौ सा तथा ।

रागः एकत्र लौहित्यं अन्यत्र स्नेहः, **एकत्वमविरुद्धमिति** अतिशयौक्ति गर्भाकारतद्विरहाभ्यां प्रतिभेदं द्वैविध्याच्चतुर्विधोऽयं समुच्चयप्रकार इत्यर्थः । किञ्चात्र प्रकरणेऽतिशयोक्तेः प्रायिकत्वं रक्ष्यति । एवमेकस्यानेकत्र प्रपञ्चार्थं पर्यायस्य उदाहरणत्रयं दत्वा करणाख्ये भेदे उदाहरति **तं ताणेति** ।

तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाभरणे सहृदयमेकरसं ।
बिम्बाधरे प्रियाणां निवेशितं कुसमबाणेन ।।

तेषां पातालवासिनामत्वराणां [?] अन्यः पर्यायाख्योऽलङ्कारः । मधुरिमित्यादौ । अमृतव्यक्तिरंतर्गतविषयकथनं चैकस्मिन् खलवचनस्य भूतान्तादित्यादेश्च काललक्षणप्रयोजननिर्देशात् क्रियत इति द्वितीयपक्षौदातिकत्वं [?] । इह च द्वितीयोदाहरणे कस्यचिद्रूपस्य परिहारपूर्वकं रूपान्तरापत्तेः । परिवृत्तिविषयत्वं नाशंकनीयमित्याह **अत्रेति** । एकस्यैव कर्तुः हीनं स्त्री यस्य वस्तुनः परत्र समर्पणमुपादनं परकीग्रहणं अविवक्षितत्वादिति तथा विवक्षायां पुनः लतानामित्यादावितरयैवोपनिबन्धप्रसंग इति भावः ।

* * *

अनुमानालङ्कारः । हैतोस्त्रैविध्यं दर्शयति **पक्षेति** । पक्षधर्मेति भावपरो निर्देशः । पक्षधर्मस्यानुपद्व्यतिरेकवत्वेनेवि [पक्षपर्धाभ्यामुभयव्यतिरेकत्वेनेति] वा सङ्गतिः । पक्षधर्मः प्रकृतधर्मिणि सत्वमन्वयः, सपक्षत्वं व्यतिरेको बिपक्षव्या-

वृत्तिः । एवं च पक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वेन त्रिरूपो हेतुः । एतच्चानुमेयं व्यतिरेकानसामग्र्यं केवलव्यतिरेकितत्वत्रयाभावः, केवलान्वयिनि व्यतिरेकाभावः धर्मिणि प्रकृते व्यापकस्योद्देश्यस्य । एवञ्चोपलभ्यानव्याप्यधर्मवत्यपलभ्यमान व्यापकधर्मवर्णनमनुमानालङ्कृतिरिति **रहस्यार्थः** । पक्षधर्मतान्वयव्यतिरेक त्वमिति पाठे अनुज [अन्वयव्यतिरेकौ] इत्येते सत्येतदर्श आदित्वादचि कृते पक्ष धर्मश्चायमन्वयव्यतिरेकश्चेति कश्येति [?] कर्मधारयानन्तरं त्वप्रत्ययः ।

यत्रेत्यादौ साधनस्य स्मरमार्गणपतनस्य मिथ्यात्वादि नाशङ्कनीयम् कविसंप्रदायसिद्धत्वात् । किंच कविप्रौढोक्त्यादिविच्छित्तिप्रयुक्तस्य पर्वतोऽयं वह्निमान् धूमादित्याद्यनुमानस्य नालङ्कारता वक्रोक्तेरलङ्कारत्वात् । **तदुक्तमस्मत्साहित्यदर्पणे** अनुमानं तु विच्छित्या ज्ञान साध्यसाधनेदिति साधनस्य प्रथमनिर्देशः ।

इहैवोदाहरणे । साधनस्य तु अत्रैव द्वितीयार्द्धस्य प्रथमपाठे ।

* * *

परिकरालंारः विशेषणैरिति । बहुवचनस्य नैकेन चाभ्यां विशेषणाभ्यामिदं वैचित्र्यं । किञ्च स्पष्टार्थ एवेति भावः ।

साकूतैः साभिप्रायैः । **महौजस** इत्यनेन **ओजो हि** नानामेवाकिञ्चित्करत्वम् नेतरथेत्यर्थः । ओजसद्भावेऽपि निरभिमानिनां च नायनादौ [नायकादौ] लज्जाभाव इत्यत आह मानधनाः । एवमापाटानुत्पाद्रितसौहृदानां [परकार्ये शैथिल्यमित्युक्तम् **धनार्चिताः** इति । एवं गुणविशिष्टानामपि शस्त्रश्रीविद्यायां तथानभ्यासे नित्यतलतेत्यतोऽभिहितं धनुर्भृतः इति । एवंविधानामणि सङ्ग्राम नैपुण्ये विफलत्वमित्याह **संयति लब्धकीर्तयः इति** । तथापि सर्वेषामेकीभावे कथञ्चिदेकस्मिन् विमलसि [विमनसि] सर्वेऽपि विमनसः स्युरित्यताह **न संहताः इति** । एवं भू अपि ति हुशक्या [एवं भूत्वापि जेतुं शक्या] इत्यत आह **न भेदवृत्तयः** इति । अस्वभिः [असुभिः] प्राणव्ययेनापीत्यर्थः । समीहितुं चेष्टितुम् प्रति ।

* * *

व्याजोक्त्यलंकारः भिन्नं स्फुटीकृतम् । स्वाभ्यस्येत्यनन्तरं [साम्यस्येत्यनन्तरं] विवक्षाया इति शेषः । अपह्नुतौ द्वयोः सादृश्यद्रढीकरणाय प्रकृतं प्रतिषिद्ध [सत्] अप्रकृतं स्थाप्यते इह तु व्रीडादिनिवसनात्यर्थं प्रतिपाद्यमानोपादीयमाना । उपगूढ आश्लेषः । विषंस्थ्ल [विसंष्ठुलं] आकुलीभूत इति यावत् ।

* * *

परिसंख्यालंकारः तदन्यथा अप्रश्नपूर्वकं त्युसरितः । [द्युसरितः] सविसं, न तु राजसदनादि । कौस्तुभभृतश्चरणयुगलं न तु कान्तादिपुण्यं न तु भोगादिकरुणना-

तु भुवनदायादि [?]। एवं कौटिल्यमित्युदाहरणेऽप्ययं व्यपोहो न्नय [उन्नेयः] युवतिकामास्त्वे ।

*   *   *

कारणमालालंकारः उत्तरोत्तरं । यथाशब्दस्यात्र वीप्सार्थत्वादिति भावः । अत्र कार्यकारणभावमूलालङ्कृतिलक्षणप्रस्थावे ।

अभेदतः सामानाधिकरण्येन **भूषणतामलङ्कारतां,** कव्यरूपतामिति रूपं विद्यते अस्येत्यर्था, [अर्श] आदित्वादति [चि] कृते पश्चान्तप्रत्ययः [?] एवं च काव्यस्वरूपवत्वमित्यर्थः समाम्नास्वसिसु [समाम्नासिषु] रित्यनन्तरं **प्राच्या** इति, शेषः [हेतुः] इत्यनन्तरं अस्मन्मत इति शेषः ।

हेतुः हेत्वलङ्कारनामा हेतुशब्दः लिङ्गशब्दार्थत्वात्, लिङ्गस्य हेतुशब्दापरपर्यायत्वादिति भावः ।

*   *   *

अन्योन्यालङ्कारः वस्तुनोरिति सूत्रपदव्याख्या अन्वयोरिति [अर्थयोरिति] परस्परं कारणत्वे परस्परस्य वैशिष्ट्यहेतुत्वे इत्यर्थः ।

हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते अथ सरसा हंसैः ।
अन्योन्यमेवेति आत्मानं केवलं गुरुकयन्ति ।।
हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यते, अथ सरसां हंसैः ।
[अन्योन्यमेवते एते, आत्मानं केवलं गरयन्ति ।।]

सार्यते संगद्यते । परस्परजनकता परस्परवैशिष्ट्यहेतुता,

अनुयनं [उन्नयनं] ज्ञानम् । तत्र वा "सतीत्यत्र" उत्तरार्द्धेन संबन्धः । तत्र प्रश्ने असंभाव्यं जनकारि [?] पूर्ववाक्यम् । वाणीय इति [वाणिअअ इति] ।

बालक हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं······ घ्रकृत्तयश्च ।
यावन्ननितानकमुखी गृहे परि······तेषु षा ।।
[वाणिजक हस्तिदन्ता कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च ।
यावल्लुलितालकमुखी गृहे परिष्वक्कते स्नुषा ।।]

वलिगिसबुद्धिः परिषु [?] ववते परिभ्रमतीत्यर्थः । क्रेतृवचनम् प्रश्नवाक्यम् । उत्तरवाक्येन अनेनैवाणीय [अनेनैव वाक्येन] इत्यादिना ।

ननूत्तरवाक्यस्य प्रश्नवाक्यहेतुतया काव्यलिङ्गत्वमेवास्तु। न च हेतुमतो वाक्यस्याशब्दतया न तथेति वक्तुं युक्तं, तथा सत्यपि काव्यलिङ्गस्यावान्तरप्रकारतोपपत्तेरित्याह **न चेति**। **ताद्रूप्यस्य** प्रश्नं प्रति हेतुत्वस्यानुपपत्तेः, कुत इत्याह **नहीति**। हि यस्मात् न जनकोऽपि तर्हि ज्ञापकः, जनकस्यैव हि हेतोः काव्यलिङ्गाकारप्रयोजकत्वमिति भावः। तथा हि-वपुः प्रादुर्भावादित्यादौ काव्यलिङ्गाकारे पूर्वापरजन्मनोऽनमनमपराधद्वयस्य जनकम्। ननु एवं यदि वाणी इह [वाणिअअ] इत्यादेः प्रश्नं प्रति ज्ञापकहेतुता तदानुमानालङ्कारोऽत्रास्त्वित्यत आह **नापीति**। साध्यसाधनयोरनिर्देशात् साध्यसाधनहाकारेण [रूपाकारेण] शब्देनाप्रतिवचनत्वात्। एवमेव हि सूत्रे मात्रतो न तु व्याकार्यादीति शेषः। [ ] ···त्यनुसंधानेन प्रश्नस्योन्नयनमित्युक्तम्। उत्तरमुत्तराख्यमलङ्कारमित्यतः पूर्वं काव्यलिङ्गानुमानयोरिति शेषः।

द्वितीयमुत्तरं व्याचष्टे **प्रश्नानन्तरमिति**। प्रश्नादित्यनन्तरं पूर्वमुपात्तादिति शेषः। **केति**।

का विषमा दैवगतिः किं लभ्यं यज्जनो गुणग्राही।
किं सौख्यं सुकलत्रं, दुर्ग्राह्यं खलो लोकः॥

बिषमा दुर्विज्ञाना लभ्यं लाभः, यज्जनो गुणं, गृह्णाति स एव लाभ इत्यर्थः। अन्यव्यपोह एव न तु वाक्ये किमपि तात्पर्यमित्यर्थः।

केनचिद्धर्मेण लोकोत्तरेण विज्ञानेनाकारात् स्वेदरोमाञ्चादेः, इङ्गिताच्चक्षुरादिव्यापारात् विटलक्षणं [विलक्षणं]। यथा—

संभोगक्षीणसंपत्तिः धूर्तसहचरो विटः। सहता [हसता] विकासता नेत्रेण, अर्पितं प्रकाशं [प्रकाशितम्] आकूतं रहस्यं येनेति विटविशेषणं, लीलया वैदग्ध्यव्यञ्जकचेष्टया, **प्रतिपादितः** बोधितः, **जस्सेति**।

यस्यैव [जनः] तस्यैव वेदना भवति तज्जनकोऽनीकम्।
दन्तक्षतं कपोले वध्वा वेदना सतीनामलीकमनृतम्॥

धाराधिरोहिततया क्रमानुक्रमिकया भिन्नदेशतयेत्यस्यैवोपस्कारकम्। अत्यन्तंमिति युगपदिति स्वरूपानुवादमात्रम्, न तु लक्षणोपयोगि धूमादि।

अनुक्तमपीत्यतः पूर्वं विशिष्टस्येति शेषः। एवं च स्वरूपविरोधिनोः तदात्म्यनिबन्धः सहावस्थान [सहानवस्था] विरोधिनोर्वा सामानाधिकरण्यनिबन्धनो विरोधालङ्कृतेः शरीरम्। असङ्गतेस्तु तत्रावस्थितिनियतयोर्वैयधिकरण्यनिबन्धनं इति

नानयोरेकरूप्यम् । **नचैवमस्माभिरेवोक्तमित्याह तथाचेति**। एवं निर्दर्शितं प्राच्यैर-पीत्यर्थः कारणान्तरं कर्तुरनुष्ठितादन्यत् समाधीयते सम्यगाधीयते संपाद्यत इत्यर्थः। इह च काकतालीयन्यायेन कारणान्तरयोगः। समुच्चये तु खलेकपोतिकान्यायेन समकक्षतयेति भेदः।

* * *

समालङ्कारः संभावितः सम्मानितः सम्यक् साधित इति यावत् इदङ्गतं [?] योग्यतया। परस्परानुरूप्येण सम्बन्धस्य योगस्य नियतविषयं नियतं वर्णनीयद्वयं विषयीकृत्य यदध्य वसादानम्। **अयमर्थः** । वर्णनीयद्वयं विषयीकृत्य अनयोरि श्लाध्यमिति ज्ञनं चेज्जायते तदा समाख्यमलङ्कारणमिति।

विषमालङ्कारः। एवं उष्कृष्टयोगे उदाहृत्य नीचयोगे उदाहरति एवमिति। स्फीतिः वृद्धिः, क्रियया वभ्व [क्तृ] व्यापारस्य। अप्राथितमपि मनसा अना-सिदितसपिनो कवित्यमानेतयोः [?] कार्यकारणतयाविरुद्धतां विजातीयतां कुकूलस्तु-षाधूलिः,, सिहिक्रासुतः केशविकिशोरो [?] वाहुश्च। **एवमिति**। विषमालङ्कारा-णामेव सूत्रोक्तप्रकाराणां उपलक्षणतया सम्बन्धिनो वनरूपतायां [विषमरूपतायां] लक्षणानुसारिण्यन्येऽपि प्रकारा उदाहर्तव्या इत्यर्थः। तत्र दिग्मात्रमुदाकृत्य [दिङ्मात्र-मुदाहृत्य] दर्शयति विप्रलेनेति [विपुलेनेति] असकलया असमग्रपातिन्या। **यथायोगमिति**। अत्रावयविवैषम्यं क्वचित्तु सजातीययोः असितमेकस्वरासितमप्य-भूत्व [?] पुनरेषां पुन [अपरं] विषमम्।

[**अपि** निपीय स्वरे जतिक्षयं स्वयमुदेति पुनर्णवमार्णवं,] अत्र व्यतिरेकयोगेऽपि द्वयोः सङ्करो न तु विषमालङ्काराभावः।

तनुत्वेऽपि महीयांसो धत [?] स्यातामिति संबन्धः। तत्पुनरधिकं न तु विषमम्। आश्रयाश्रयिविलक्षणाश्रयतया तदवाद [तदपवाद] रूपत्वादिति भावः। प्रस्तुतस्य वर्णनीयस्य।

असहेन [अशक्तेन] असमर्थेन, नाम निरुक्तिः **अनीकेति**। अनीकं सैन्यं, अनीकेत्यादि स्वोक्तमेव विवृणोति **यथेति** । तत्प्रतिनिधीभूतं, तदीयता यद्वदेव विषयीकृतं विग्रहो वैरं।

तदीयता विषयीकृतं, विग्रहो वैरं, **कृती**त्युपहासयुक्तं वचनम्।

वस्तुस्थित्या स्वभावेन न त्वर्थभूतिवत् क्वचित्प्रतिभाविजृम्भतवर्णता माहा-थ्यामात्रेण।

वर्णानां वक्रता वैदग्ध्यव्यञ्जकत्वात्, **स्वत** स्वभावतः न तु मादो

ये नायातः [निवसन्ति] सरतप्रमाणम् । सानर्थ्यादवसितहिमाद्रिकन्दरानिवासोपादानाज्ञानस्स्यसूत्रस्थां समलक्ष्मतामुदाहरणे [?] प्रयोजयन्नाह **समानतेति।** न केवलं हिमाद्रिकन्दरा निवास इति शास्त्रार्थः ।

ख्याप्यते विधीयते, अपोह्वपे निषिध्यते ।

* * *

स्मरणालङ्कारः । यथानुतरमनुष्यस्मृतिरिति [यथानुभवमर्थस्य स्मृतिरिति] योजना । यथानु भवमिति च स्मृतिस्वरूपानुवादमात्रं, न तु लक्षणोपयोगि । **समानः** स्मृतिबोधः, **धायिनीति** । स्मर्यतेऽनेनेति स्मृतिः । प्राचीनानुभवजनितसंस्कारः । **तथैवेति** । यदाकारविशिष्टोऽनुभवः तदाकार एव स्मर्यत इत्यर्थः । **कुहरितैः** शब्दविशेषैः करोति ।

करमुपगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधिमुखस्य ।
संस्मृतं पचजलस्य नमन क्र··················स्य रोमाञ्चं ।।

* * *

भ्रान्तिमदलङ्कारः । **अन्यसंवितिः**, अन्यरूपतया ज्ञानम् । निर्दिश्यते प्रतिपाद्यते । भेदेऽप्यभेदरूपावर्णनो भ्रमस्याभावादिति तत्र साम्यातिशयप्रतिपत्त्यर्थमाह सारोपरूपत्वादित्यर्थः । वर्णन इति पाठे **नो** [?] वर्णनीयस्य विषयतया सम्बन्धी यो भ्रम स्वारसिकस्तस्या- भावादिति व्याख्या प्रोतावधः प्रतिहानु [?] ।

* * *

आक्षेपालंकारः उपमेयतेत्यस्योत्तरार्धेन सम्बन्धः । तिरस्कारनिबन्धनम् उपमानस्यैवेत्यर्थः । **उपमेयं** प्रकृतम् । **कैमर्थेन** निरर्थकत्वाभिमानेन । **तस्यैव** चन्द्रादेः, अर्थादुपमेयस्य मुखादेः, उपमानत्वेन विवक्षया; उपमानात् यदन्तरं वैशिष्ट्यं, तस्य विवक्षया वक्तुमिष्टया । **एएहीति ।**

एहचेहि तावत् सुन्दरि कर्णं दत्वा श्रुणु वचनीयम् ।
तव मुखेन कृशोदरि चन्द्र उपमीयते जनेन ।।

ए इति । स्याद्यतु न संबुद्धौ वचनसंबुद्धौ वचनीयं वाच्यम् । अत्र वादवत् इति यावत् । स्वल्पतरगुणत्वमुपमेयत्वं उपमानत्वकल्पनायां न विद्यते ।

* * *

सामान्यालङ्कारः । सामान्यं समानता यस्य गुणस्य सः सामान्यः । न केवलं किञ्चित् विकृष्टमुपमेयभावमित्यपि शब्दार्थः ।

अतादृश्यमपि वस्तुगत्या किञ्चित् निकृष्टगुणमपि **अपित्यक्तनिक्तनिजगुथ [अपरित्यक्तनिजगुणं]** इत्यनेन तद्गुणव्यवच्छेदः।

दन्तपत्रं कविदन्तनिर्मितं [करिदन्तनिर्मितं] कर्णाभरणविशेषः। अत्राविता व्यंग्यता इत्यनेन एकीभावः प्रत्याय्यते।

अत एवैकीभावप्रतीतेरेव मलयजेत्युदाहरणे नापि गतार्थत्वे [ऐकाक्षयेत्यादि]।

एत्रत्वचेत्यादि [**वेत्रत्वचेत्यादि**] पुनरुदाहरणस्य प्रयोजनमाह [**अत्रे ति**] निमित्तान्तरं भङ्गपतनोऽपि [**भृङ्गपयनोऽपि**] न तावधानविशेषजनितवैधर्म्यं ग्रहणरूपं अभेदं गण्डचम्पकयोरित्यर्थः। **अयमाशयः**—भृङ्गपतनामेव हि गण्डचम्पकयोरित्यर्थः। [Transcript omits five lines blank]

भेदग्रहः तत्प्रथमतः तत्तादात्म्यमिति प्रत्यायनादत्रायं सामान्यालङ्कारः। इति मिलिते उत्कृष्टगुणे निकृष्टगुणस्य विरोधालङ्कारः। इह भूतयोरल्पगुणतया भेदाग्रह इति विवेकः।

* * *

विशेषालंकारः कार्या [**एकात्मा**] एकरूपिणी, न तु एकस्त्रिधा वससीत्यादिवत् प्रत्याश्रय विलक्षणेत्यर्थः। तथैव तेनैव प्रकारेण। एतदेव वक्ष्यति वृत्तिकृत् तेनैव **यत्नेनेति**। एवञ्च "धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिमित्यादौ खड्गचम्पककीर्तिविस्तराणयोः एकप्रयत्ननिर्वाच्यत्वप्रतीतिविरहान्नायमलङ्कारः। दिवसप्युपजातानामित्यादौ [दिवमप्युपजातानामित्यादौ] नैयायिकादिनी ह्यागिरा [?] गगनाव धात्वं तथापि लोके कवय एव आधारत्वेन कथं विभावनायाः कारणाभावे कार्योत्पत्तिः किं विशेषोक्तौ कारणसामाग्र्ये सत्यपि कार्यानुत्पत्तिः। अत एव वक्रोक्त्यलङ्कारसामान्यलक्षणं कथमिव कथं पुनः [**सारस इतिरभसेनेति**] सा वसति तव हृदये सैवाक्ष्णोः सारदले। अस्मादृशानां सुन्दरि अवकाशः कुत्र पापानाम्॥ **रमसेनेति** अशक्यवस्तुनिष्पत्तेरविलंवस्त्राणां [स्फुरदद्भुत] मित्यादौ अशक्यवस्त्वन्तः कारणं साक्षात्। **गृहिणी पतिवह** [**गृहिणी सचिवः**] इत्यादौ तु किं न मे हतमपि किं न मे हृतम् तर्हि सर्वं हृतमिति व्यतिरेकमुखेनेति विषयव्याप्तये पुनरुदाहरणम्।

ननु [सर्वं] त्राधारद्वारेण कथमाधेयव्यवस्थितिः, कथं वा एकस्यैकदा हने [?] नेकत्र वृत्तः। एवञ्च रीत्योक्तालङ्कारोदाहरणान्यपि सङ्गतानीत्याह **एवंविधेत्यनेन**। क्वचिदुपमादावतिशयो विरहसूचनम्।

अतिशयोक्तिर्भेदेऽभेदादिरूपा। अत्र प्राचीनसम्मतिमाह **अत एवोक्तमिति**। वक्रोक्तिरतिशयोक्तिः। सैव विभाव्यते लोकोत्तररूपविशिष्ट्या विभाव्यते, अलङ्कारा-श्रयत्वव्यपदेशभाजनं क्रियते।

* * *

तद्गुणालङ्कारः। **तद्गुणतां** ततः समानधर्मतां। **वर्णः** प्रगुणया उत्कृष्टतया, रथ्याः रथाश्रयाः, करीव प्रौढवंशालङ्कारः? अत्रोदाहरणे तद्गुणस्य तद्व्यवस्थिति-रित्याह **अत्रेति**। **अयमाशयः**। अत्र रविरथ्याश्रयानां गारुडकान्तिपरिग्रह इत्येक-स्तद्गुणः। अश्वनिष्ठानां गारुडग्राहजगुणानां हरिन्मणिगुणग्रह इति द्वितीयः। **धवलोऽसीति**। धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि दूया मम वंचितं हृदयम्। रागकृ-तेऽपि हृदये सुभगः निक्षिप्तो नक्तोसि॥

धवलो निर्मलत्वेन आत्मनैव द्वयाभिमत इति सल्लोकः [?] वचनं, पक्षे श्वेतः रञ्जितं स्नेहनिर्भरीकृतं शोभनीकृतञ्च। अत्र गाथायां द्वितीयार्द्धमेव प्रकृतोदाहरणमित्याह **अत्रेति**। इह च सहृदयस्य सानुरागतानिवेदनमेव विवक्षित-मिति संबोध्यस्याप्रकृतेति। सूत्रस्थित**स्यास्ये**त्यस्याप्रस्तुतस्येत्यर्थ तक्रयेत्यर्थ तदाशे [?] प्रकृतार्थतेति पर्यवसानम्। **किञ्चास्येति** इदमप्रकृतं तक्रये हि [?] तदप्रकृतं च क्वचित्परामृश्यते, तेनाप्रकृतस्य प्रकृतरूपाननुहार एवेत्यन्योऽतद्गुणः। प्रकृतस्याप्रकृतरूपाननुहारो द्वितीय इति द्विविधोऽतद्गुणः। तत्र प्रथमपक्षे धवलोऽ-सीत्याद्युदाहृत्य गांगमित्यादिद्वितीयपक्षमुदाहरन्नाह **किञ्चेति**। नानुविधीयते अनुहरणनिमित्तेसत्यपीति भावः। गांगमित्यादावप्रस्तुतप्रशंसायां यद्यपि राजहंस-स्याप्यप्रकृतत्वम् तथापि गांगयमुनापेक्षया प्रस्तुतवर्णनीय राजप्रत्यासनुत्वात् [?] प्रकृतत्वं विधीयते।

* * *

व्याघातालङ्कारः। अन्या विधीयते इति संबन्धः। तथैव तेनैव प्रकारेण अयमेवार्थो वृत्तौ। **तदुपायकमेवेति**। स एवोपायो यत्र तत्तदुपायकं नाम। निरुक्तिः **साधितत्वस्विति**। साधितस्य वर्णनो व्याहतिमूलं यस्यालङ्कारस्य स तथा तस्य भावस्त्वम्।

संकरसंसृष्टी

इत्थं प्रत्येकं शब्दार्थालङ्कारान्निरूप्य तेषां परस्परमिश्रणे संकराख्यौ भेदौ निरूपयति। यथाहि लौकिकालङ्काराणां हरेमुन्निकादिरूपाणां [?] अन्योन्य मिश्रणेन स्वर्ग...................दि रूपताप्राप्त्या पृथगिह कश्चिद्विशेषः समुल्लसति, अनयोरपि तथाभावेन पृथगलङ्कारत्वात् तत्र प्रथममुकुटभेदतया मिश्रणे संसृष्टि-

माह **सेष्टाइति**। उक्तस्वरूपाणां समनन्तरं लक्षितस्वभावानां शब्दालङ्काराणामित्यर्थः। यथासंभवं लक्ष्यप्रसिद्ध्यनुसारेण भेदेनेति कारिकापदार्थः। **अन्योन्यनिरपेक्षतयेति। भेदश्चास्थितिः**। भेदश्चाश्रयतः स्वरूपतश्च। तेन यथाक्रममेकाश्रयानुप्रवेशस्य अङ्गाङ्गिभावस्य च सङ्करस्य व्यवच्छेदः। शब्दभागे काव्यस्य शब्दरूपे भागेंशे उभयत्र द्वयोरपि शब्दार्थभागयोरवस्थानमवस्थितिः। एवञ्च संदेहसंकरव्युदासः। **एकार्थसमवायस्वरूपेति**। एकस्मिन्नेव विशिष्टात्मनि काव्ये समाश्रितभावात्मिकेत्यर्थः।

कुसुमसौरभेत्यादावनुप्रासः। कनकलोकललोल [कलकलोलकलोल] इत्यत्र यमकम्। तेन द्वयोरत्र भेदेनावस्थितिः। इह च कनकलोलकलोल [कलकलोलकलोल] इति कलोलकलो चेति यमकरूपकस्य एकाश्रयानुप्रवेशः सङ्करः। सो थेति [**सोणथीति**]।

स नास्त्यत्र ग्रामे य एतां महमहल्लावण्याम्।
तरुणानां हृदयलुण्टानं परिष्वज्यमानानां निवारयति॥

लावण्यस्य महमहत्वं प्रसभं प्रसरणं, हृदयलुण्ठनस्वरूपं परियुज्यमानानां परितो भ्रमन्ती। सोणत्थि एत्थेत्ययमनुप्रासः। हि अ अलूडि [हि अ अनूडि] इत्यत्र च रूपकम्।

च्छन्दो गाथारूपम्। अनयैव दिशा शब्दोभयालङ्कारयोरर्थोभयालङ्कारयोश्च संसृष्टावुदाहरणमनुसर्तव्यम्।

एवमुद्भटभेदत्वे संसृष्टिं निरूप्य [प्रकटभेदत्वे संसृष्टिं निरूप्य] अनुद्भटभेदत्वे [अप्रकटभेदत्वे] एवंविधं सङ्करं निरूपयति **अविश्रान्तीति** आत्मन्यविश्रन्तिरूपमित्यस्य विवृतिः **एत एवेत्यादि**। अङ्गाङ्गित्वमित्यस्यार्थं अर्थग्राह्यानुग्राहकतामिति पदं लक्षणभागार्थं अङ्गाङ्गिभावमित्यस्यार्थः अङ्गाङ्गिभावाख्यः सङ्करविशेष इति लक्षणार्थं चेति काकाक्षिन्यायेन पूर्वपरयोरुभयोरपि संबुध्यते। आत्मन्यनासादितस्वभावत्वं चाङ्गस्य चारुत्वोत्कर्षानुभङ्गभङ्ग्यपेक्षणादङ्गिनश्च स्वानुलाभार्थं तदपेक्षणात् परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकतां दधतीत्यर्थः। अङ्गनिष्पादनद्वारा अङ्गिनमनु, अङ्गीच चारुत्वप्रकर्षणद्वाराऽकुमिभावः [अक्रमाभावः] संकीर्यमाणत्वं परस्परमनुपयुज्यमानत्वम्।

लुप्तायां च्छिन्नायाम्, तुलाकोटिर्नूपुरः इत्वरीणां गमनशीलानां। भाभिरिति शेषणे [करणे] तृतीया। करः किरणः हस्तश्च। वैरागयं शोभणनारिगमः [?]

निर्वेदश्च विषादः। श्वेतवर्णः निर्मलाशयश्च। भस्मवदापाण्डुः भस्मला आपाण्डुश्च। पितृवने श्मशाने। अत्र जटाभाभिरित्यत्र, भस्म पाण्डुरित्यत्र च उपमा, कलङ्काक्षवलय इत्यत्र परिकरं, कपालेति च रूपकम्, वियोगिव्यापत्तेरिवेत्युत्प्रेक्षा। पितृवन इवेत्यत्राप्युत्प्रेक्षेति। केनचित् करधृतेत्यत्र वैराग्यं विषाद इत्यत्र च श्लेषः। एवमत्र चत्वारोऽलङ्काराः कण्ठोक्ताः। शशिनि तिरयति व्यवहारासमारोपात् सर्वेषाममीषां चारुत्वोत्कर्षहेतुरङ्गीभूता पंच समासोक्तिः अङ्गाङ्गिभावतया प्रतीयन्त इति। तथाहि **उत्प्रेक्षा वैराग्यविषाद इति**। श्लेषो उत्पत्तिहेतुस्तदनुसंधानादेवार्थान्तरप्रतीतेः श्लेषस्वरूपकोपमेयोत्पत्तेर्निमित्तं निर्वेदप्रतीतिरेव निज शयघनयधावणप्रतीतिः [?]

कलङ्काक्षवलय [कलङ्क एवाक्षवलय] मित्यत्र रूपकोपमासन्देहसङ्कराशङ्कां निरस्यति **लिङ्ग एवेति** [कलङ्क एवेति] करधृतत्वस्य कपकसाधकत्वे [रूपकसाधकत्वे] हेतुमाह स्यकीति [अस्य हीति]। **तिरोहितमधः** कृतम्, **मुख्यतयावगम्यते** अक्षरनये [अक्षवलये] कलङ्कतादात्म्यारोपात्। कलङ्कस्योत्कटतया प्रतीतौ दोषमाह **तस्यैवेति**। तस्याक्षवलयस्य। नन्वेवं कलङ्कस्य करधृतत्वाभावे कथं काव्यानुसङ्गतिरित्याह **श्लेषेति**। असदेव रश्मितिरुद्धनस्यासंभवात् [?] प्रत्यासत्या चन्द्रमूर्तेरित्यर्थः उपयुज्यते, न तु अक्षवलय इव तद्वतः मूर्तेव [?] न तु रश्मिभिः उत्कटतया मुख्यतया प्रतिपत्तिः। ततः किमित्याह **न चेति**। अस्य कलङ्कस्य मुख्येभ्युपचार एव शरणं स्यात् **अयमाशयः** यत्र विशेष्यस्य विलेषणस्य मुख्य गौणाद्यामन्वाभ्यां [?] व्यावृत्तिः। तत्र मुख्ये उपचारवृत्तिर्नोपपद्यते। किन्तु तदितरत्र। एवञ्च कलङ्काक्षवलय इत्यत्र उपमाकल्पनायां कलङ्कस्य मुख्यत्वे कथं तत्र विशेषणमुपचरितार्थम्। उपमानेन चाभिधेयार्थं वर्ततामित्यर्थः। एवंरूपोऽङ्गाङ्गिभावः।

राजतीति। इयं तटी राजति, अभिहतास्ताडिता ये दानवास्तेषां वासः [रासः] सरभसगर्जितं, तदतिपातिस्तदधिकाः सारावाऽसध्वलयो [?] नदा यस्यां सा। यजभा [गजता] गजसमूहश्च। यूथं अतिपाति अतिशयेन रक्षति अविरतमविश्रान्तं सद्दानं मदस्तेन रवशःश्रेष्ठाः, सारा उत्कृष्ठा। वलनदा दानवा नित्यति [निद्यति] सण्डयतीत्यर्थः।

अनुलोमप्रतिलोमौ यत्रात्मनो न पठितापरसंततिः। प्रतिलोमपाठेऽपि तादृगेव पादद्वयं। द्वितीयपादः चतुर्थपादश्च परस्परापेक्षे। इह हि यमकानिर्वाहप्रवृत्तस्य करेरपृभथग्यत्न निवृत्तावानुलोमस्योत्पत्तौ यमकापेक्षिता। यमकं चात्र तदाश्रयेणैव दुष्कररीतिवासना वासितानां मनसि कमप्याप्रासिकं [? ? ?] परिमितोऽयमाधत्तो

एवञ्च ग्रन्थकारेण प्राचीनानुरोधेनैव लिखितं, वस्तुतस्त्वत्र न यमकस्य चित्रनिर्वाहकता, चित्रस्य वा यमकनिर्वाहकता। यदाहु :—यथा न शब्दयोः परस्परोपकारित्वं तथा शब्दा [र्था] लङ्कारयोरपीति। किञ्चानुलोमप्रतिलोमस्य पृथग्यत्न निर्वर्त्यत्वमनुभवसिद्धमेव। तेनात्रैकाश्रयानुप्रवेशाख्यः सङ्कर एव ज्यायान्।

अङ्गाङ्गिभावसन्देहसङ्करयोः पुनरर्थानुसन्धानेऽप्यलङ्कारमात्रं विषयः **समावेशे**ऽवस्थाने एव इतव [?] निश्चयाभावेनेति भावः। **विरोधात्** एकविषये एकाकारीनारीस्थितिसाहित्यहेतुकात् **यत्रे**त्यनंतरं निश्चितत्वेनेति शेषः। **कुतो** निश्चयभाव इत्याह न **चेति**। साधकमुपपादकं बाधकं निरोधकं येन हेतुना परिगृह्यते निश्चिततयाङ्गीक्रियते। समुच्चयेन कारिकागतचकारार्थेन। **सङ्करस्य** प्रक्रान्तस्य। **जहेति**।

यथा गंभीरः यथा निर्भरः यथा च निर्मलच्छायः।
तत्किं विधिना सस्वरसपानीयो जलधिर्न कृतः॥

सुरसवाणीॐ इति [सरसवाणीओ] पदस्य पक्षे स्वरसवाणी को [?] मधुरावाणी को [?] मधुराणीति यावत्। प्रस्तुते वर्णनीयत्वादप्रस्तुतोऽर्थः कश्चित्पुरुषविशेषः संदेहः प्रसरणात्य [त्व] ज्ञानादिति भावः।

एवं द्वयोः सन्देहे उदाहृत्यानुकुलामुदाहरति [?] **यथाचेति** [यथावेति] विनिवद्धा [वनिरुद्धा] स्थगित सकलदिकं खण्डितामिमासञ्च, तमोऽन्धकारः मोहो वा। अत्र समासोक्तिपक्षे **एतदिति** द्वन्द्व विशेषणं न तु प्रकृतिनिर्देशनपरम्। एतच्च विविच्योक्तं गौणी लक्षणा, सरेतक्रयं [तद्वक्वं] द्वन्द्वरूपं, तत्क्रपतणादिति पाठे [तद्रूपवंशात्] तद्रूपेण वशादित्यर्थः। समुच्चयः। इदं **वक्त्रमिन्दुमण्डलं** चेत्येवमावगरः [?] दीपकं, मुखेन्द्वोः प्रकृताप्रकृतयोः प्रसीदतीत्येकक्रियत्वात् तुल्ययोगिता, मुखचन्द्रयोरपि वर्णनीयत्वेन प्रकृतत्वात् **प्रदोषे** वर्णनीय इत्यर्थः तत्र हि चन्द्रवर्णनाप्रकृतामुखनैर्मल्येत्यनन्तरं वर्णनीया इति शेषः।

एकस्यालङ्कारस्य साधकत्वमपि किमनुकुलेनेनेति। एवं बाधकप्रतिकूलतेति हासद्युतेर्मुख्यतयाऽवगम्यमानत्वं उपमेयतयोपनिबद्धत्वात् शशिनि तु न तथा **प्रतिकूलता** तस्यासंभवोऽपि तत्प्रतिनिधीभूतयोस्तयोः संभवात् अपत्व [?] मिन्दोरनुगुणं रक्तरूपमेकस्मिन्निन्दौ सति किमपरेणेन्दुनेति भासात्। न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति इन्दुसमानगुणे तदुक्ते सति किमयमपर इन्दुरुत्पद्यत इत्यपि प्रतिभासेऽत्यन्तासदित्यभावात् असंभवादनुपपत्तेः रूपकस्य बाधकमिति। **अयमाशयः** यत्र स्वल्पारोप्यमाणमुपमेयमवच्छादितस्वरूपं निजरूपेण व्यवहारयति तद्रूपकं। अत एवोपमानस्योत्कटत्वमित्याह **तस्या अबाधकतेति** :

यत्रोपमेयमुपमानावच्छादितरूपतया स्वतन्त्रमेव प्रतीयते तत्रोपमा । अत एवात्रोपमेयस्योत्कटत्वम् । एवञ्चात्राम्बुजस्य साञ्जरसिंजिताधारतस्य [मञ्जीर-शिञ्जिताधारस्य] अभावात् अम्बुजस्य नोत्कटतेति, न तु तर्हि पादस्य तत्सम्भ-वादुत्कटत्वमित्युपमायाः साधकत्वमपि कथन्नोच्यत इत्याह—**नन्विति**। साधकत्वा-भिमाने हेतुमाह विधीति विधीयतेऽ नेनेति विधिः । साधकं तदुपमर्दनस्ततो वनोयसः [गरीयसः] पादस्य खलु मञ्जीरशिञ्जितस्वभावमात्रेण नोपमा निश्चेतुं शक्यते । यथा मुखचन्द्रःशोभत इत्यादौ, मुखे शोभाया संभवेऽपि न रूपकवाधकता । किन्तु तत्र शोभायाः चन्द्रेऽपि संभवा दुपमारूपकन्देहसंकरः । यदि तु बाधकस्य प्रतीतिः तदैवान्यतमस्य निवास इत्येवमन्यत्रापि साधकवाधकत्वे बोद्धव्ये

स्फुटं व्यवस्थितमिति सम्बन्धः । एकत्र विषय इत्यस्य निवृत्तिः । **अभिन्ने च** पाद इति । पद इत्युपलक्षणम् ।·तेनापादेऽनेकपदेऽप्ययं सङ्करो बोद्धव्यः । **शब्दार्था-लङ्काराविति** । शब्दार्थालङ्कारवन्नालङ्कारौ, शब्दार्थालङ्कारौ वा तत्र प्रथमे "कनक-लोलदृशाऽन्यथा' इत्यत्र कनकलोलकलोल इति कलोलकललेति यमकद्वयम् । कलो-कलो इत्यत्रैकाश्रेऽनुप्रविष्टम् यथा वा—

कटाक्षेणापीय क्षणमपि निरीक्षेत यदि सा
तदानन्दः सान्द्रः स्फुरति पिहिताशेषविषयः ।
सरोमाञ्चोदञ्चत्कुचकलशनिर्भिन्नवसनः
परीरंभारम्भः क इव भविताम्भोरुहदृशः ॥

अत्र क्षणयोः साम्यात् छंदकानुप्रासः [छेकानुप्रासः]। निरीक्षेतेत्यद्रक्षकार-मादाह [?] वृत्यनुप्रासः । क्षणे क्षणेत्यत्राद्वितीये ।

अहिण अस ॐ अ अरसि एअ अपहि असामा ।
इएसु दिअदेसुं महइपसारिअणी आणणअंचो ववन्दानं ॥

अत्र पथिकानां श्यामायतेत्युपमा । पथिकजाकाजिकोस्विति [?] च रूपकम् । सामाइ····· त्येकपदेऽनुप्रविष्टे ।

तृतीयमुदाहरति **स्पष्टेति** । रुद्धा निरुद्धा, संचुकोच संक्षिप्तमासीद्विनिमी-लितञ्च । एकस्मिन् पदे आश्रये समस्तत्वाद्वारकूलामपि [?] पदानामेकपदत्वं एवमाकारेण चालङ्काराणां संसर्गभिन्नांनलङ्कारत्वेऽपि विभिन्नवर्णा इत्यादीनां तद्गुणोदाहरणत्वं न युक्तमिति न वाच्यम् । तथाचाहुःअलङ्काराणां संपर्कस्यैव

पृथगलङ्कारता। संपर्किणां तु प्रातिस्विकस्वभावापरित्याग एव संसृष्ट्याङ्गाङ्गि समुनन प्रमुल्लार्यचारुत्व प्रकर्षमनालम्ब्य प्रतीते विश्रामविरहः। अत एवोक्तं— **अविश्रान्तिद्विषा [जुषा] मात्मनीति।**

किं चैवमलङ्काराणां परस्परसंसर्गाभावस्य प्रायिकत्वेऽप्येकैकस्य बुद्ध्यारोहेऽपि तत्कृतचमत्कारहानेरसंभवात् एकेनापि व्यवहारः। यथा तु [यदा तु] समुदाय-मवलम्ब्य तत्कृतचमत्कारस्य बुद्ध्यारोहः तदा संसृष्ट्यादिव्यवहारः। एवञ्चैवंविधेषु स्थलेषु अस्यैव ग्रन्थकारस्य ध्वनिगुणीभूतव्यंग्यप्रस्तावोक्तो यद्यपि नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यंग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः संकरः संसृष्टिर्वा नास्ति तथापि प्रधाने [प्रधान्येन] व्यपदेशा भवन्तीति क्वचित् केनचिद्व्यवहार इति रीतिरनुसर्तव्या। उपसंहरति **तेनेति। प्रकारान्तरेण** भेदप्रभेदसंख्यानेन, आनन्त्यात् संकीर्यमाणानामलंकाराणां प्रकारानन्त्यप्रयोजितत्वादिति भावः।

पूर्वं श्लेषप्रसङ्गे उक्तमपि द्रढीकर्तुं पुनः स्मारयति **यथेति।** शब्दार्थोभयगतत्वेनेत्यत्र यथासंभवमिति बोद्धव्यम्। दोषगुणयोरुभयगतत्वविरहात् अभावात् अनुपपन्नत्वात् परम्परितरूपकं श्लिष्टशब्दनिबन्धनम्। तथाहि—यत्र विद्वन्मान-सहंसेत्यादौ मानसस्य परिवृत्यसहत्वं हंसशब्देन। तथा त्वंशब्दहेतुकाः श्लिष्टशब्द-निबन्धनाः प्रभृतिशब्देन व्यतिरेकादि विशेषसंग्रहः। वस्तुस्थितसिद्धान्तव्यवस्था। अनुजव्यतिरेकावस्थ [अन्वयव्यतिरेकावस्य] मारोपितव्यौ। तौ विना शब्दार्थ-स्याश्रितद्वयस्याप्यभावादित्यर्थः। अत्र हेतुमाह **तदाश्रयं,** अन्वयव्यतिरेकाश्रयं, विशिष्टस्य नियतस्य व्यतिरेको भेदः।

संप्रत्यलङ्कारपरिज्ञानानन्तरं तद्गतदोषणां संज्ञानता [जिज्ञासता] भवतीति दोषनिरूपणप्रस्तावमुल्लङ्घ्य उक्तदोषेषु तदन्तर्भावं दर्शयति। **एषामिति।** एषां शब्दार्थालङ्काराणां यथायोगं उक्तेष्वन्तः पतन्तीव्यत्वयः [उक्तेष्वन्तर्भवन्तीव्यन्वयः]। उक्तेषु दोषेषु अन्तर्भावप्रकारमेव दर्शयति वृत्तिकृत्, **तथाहीति** प्रसिद्ध्यभावः प्रसिद्धानुता [?] विरहः। वैफल्यमास्वादोत्कर्षकताहानिः वृत्तेरर्थप्रास भेदस्य [अनुप्रास भेदस्य] विरोधः। प्रधानीभूतास्वाद-विरोधित्वम्। अनर्थाः अनर्थकारणानि दोषा इत्यर्थः। नातिक्रामन्ति नातिवर्तन्ते, तत्स्वावत्वात् तद्विशेषत्वात्, तेषां स्वभावः प्रतिनियतो भावो लक्षणं विविच्यते **एष्विति** विग्रहात्। **चक्री** इन्द्रः, हरीनश्वान्, **कर्तृकर्मप्रतिनियमेनेति।** विशिष्टादीनां विशेष्यावकारयन्मादेः [?] प्रशंसा। भणति यदि [भण तरुणि] रमणमन्दिरं गच्छसोति तु तत् त्वदीयं त्वत्सम्बन्धि मे मम किं किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः।

अरुणचरणेति संबुद्धिः । करुणरणकसुकंठां अदश्चेति [?] अस्यार्थ प्रतिकूलदोषवर्णन प्रस्तावे व्याख्यातः । परुषवर्णाडम्बरः परुषवर्णनिष्पाद्यः, चित्तक्षोभः, यमनं निबन्धनमप्रयुक्तत्वं कविपरम्पराप्रयोगविरहात् । सदंता सदम्भा इत्यत्र प्रथमेऽन्तः शब्देन रत्नप्रभा [?] द्वितीये जनं दुरंतरं दुर्वं तलं [?] अनवस्थानेऽनर्थावहत्वमित्यर्थः । **निर्णयतो** निश्चयज्ञानतः, ससंभाः सदम्भाः एकपटाः [सकपटा] **प्रमाणं** तादृशि तथाविधे धर्मः साधारणः, तदाश्रये न्यूनाधिकत्वे धर्मस्य न्यूनत्वे चेत्यर्थःन व्यभिचरतः । नातिवर्तेते । **अयमित्यादौ** ब्रह्मणः प्रतिसङ्ग ब्रह्मणे भेदविधक्षया [विवक्षया] जातिशब्दत्वम् । यातः [यतः] प्रचार उपमेयस्य दृष्टस्य [?] ग्रहणं शब्देनोपादानं प्रतीयमानेनोपात्तादन्येन ।

चिन्तारत्नमिवेत्यादौ त्रैलोक्यसारभूतत्वादिना क्वचित् संभविनेत्यर्थः । नानात्वेऽपि भिन्नरूपत्वे अस्य सामान्याभिधायिपदस्य अधगमक्षस्वभाववत्वात् [?] उभयसंबन्धयोग्यस्वभावा परिसुरशालः [?] **गुणैरित्यादौ** गुणरत्नयोभिन्निलिङ्गत्वेऽनर्घ्यैरिति तद्विशेषणं नान्यथाभावमापन्नम् । **तद्वेग** इत्यादौ वेगस्यैकत्वेन असदृश इत्यादि विशेषणान्यथाभावः । असदृश इति स्वप्रत्ययान्तत्वेन वेगस्य [वेषस्य] क्विप्रत्ययान्तत्वे परिभ्रमणांमधुरताभूत इति कप्रत्ययान्तत्वे भ्रिभ्रणां [स्त्रीणां] विशेषणं दधत इति क्रियायां, वेषपक्षे दधधारणे, विभ्रमपक्षे च डुधाञ् धातुः । संबोध्यमाना वासवदत्ता, परभागः शोभा, असंबोध्यमानमासा हि विभ्राजते न तु विभ्राजसे, **एवंजातीयकस्य विध्यादि** सदृशस्याशीमन्त्रणादेरित्यर्थः ।

अर्धारममादित्यन्तः पूर्वपक्षग्रन्थः । तच्चरितं प्रतीयमानं धर्मान्तरमिति संबन्धः । समानमुच्चरितंमुपात्तवाचकं, प्रतीयमानं व्यज्यमानं, उपादाय । आर्थेत्यं प्रथमकमलमिव स्वरति [सुरभि] तस्या वदनं पश्मामि । अ [उ] च्चरितं स्वरभिन्नं सामान्यधर्ममाश्रित्य उपमाया विश्रान्तौ उपमेयस्य मुखस्य सकृत् दर्शनक्रिया संम्बन्धः । द्वितीयेऽत्रैव सुरभिपदाप्रयोगे ।

यत्रापीति अपिः पूर्वोक्तसमुच्चये । **अयमाशयः** । न केवलं कमलमिव सुरभिमुखं पश्यामीत्यादिवत् दर्शनादिक्रियाया उपमेयमात्रगामित्वे कालादि भेदो नास्ति । अत्र यत्र युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीत्यादौ सत्यवदनक्रियारुपेण **उपन्नेनैव** साधारण धर्मेणोपमा गम्यते तत्रापि कालादिभेददोषो नास्तीत्यर्थः ।

कथमत्र न दोष इत्याह-**अत्रेति** । प्रतिपश्यामहे **अयमर्थः** इह यद्यपि सत्यं वदतीति क्रियाया **उभयगामित्वं** तथापि सत्यवादिनि प्रतीयमानं साधारणधर्ममाश्रित्य उपमाया विश्रान्तिरिति न कालभेददोष इति । एवं च न पुनरुक्तिरित्याह—सत्येति ।

वैश्रायमिति वैषोयं धनव्ययमोक्षणे **नदुर्थ काव्यं** ? नैव यथा कथंचित् **पुट्टभानि** ? युधिष्ठिर सत्यवदनेन युधिष्ठिरवदाजन्मस्वभावसिद्धेन न तु लाभ पूजा क्षति काम्यप्रयुत्तेन सत्यं वदतीति **संप्रतिपत्यर्थः सिद्धान्तमाह**-सत्यमेवैतदिति । स्थितेष्व-र्थालंकारेषु कुतो नालिवज्यमित्याह-**अप्रस्तुतेति** । अप्रस्तुतेति प्रस्तुतं काव्ये **मुख्य**-भूतं वस्तु रसादि चेत् सहृदयः प्रमाणं साक्षिणः असादृश्यं उपमानोपमेयोरसाधर्म्यं ग्रन्थामित्यादौ न केवलं ग्रथनादेरेव चन्द्राद्यसंभवित्वेन सादृश्यं किंत्वानंददायित्वा-देरपि प्रसिद्ध-विरहात् । क्रोवोवदादय ? इत्यादि शब्देन मन्ये शंके न्यूनमित्यादि शब्दसंग्रहः केवलस्य दर्शितोदाहरणादन्यत्र प्रयुक्तस्य तस्य साधर्म्यमात्रस्य तस्या-मुत्प्रेक्षितं संभावनाविषयं निरुपाख्यमनीकं शशविषाणादि प्ररव्यं तस्य संभावना **विकस्य** वस्तुनः सत्यस**मनुन्नय** उपपत्तिसंपादनाय संभावनयैव **निराकृतायेत्यर्थः** । उपमानविशेषं सदृशवस्तुविशेषणं प्रकृतगततया तद्व्यवहारं समारोपय अत्र पतित-ग्रंथोऽघः ।

पत्रे लिखितं **उप**संहार पूर्वं ग्रंथसमाप्तिर्दर्शयति वृत्तिकृत्तदेत इति अन्येपीति एवं जातीया एवंदर्शितप्रकारापेक्षत्वं जात्याक्रांता यथा उत्प्रेक्षाया वर्णनीय निकर्षप्रतिपत्तिः । व्याजस्तुतौ चात्यंतासत्येनार्थेन व्याजेन स्तुतावनुचितार्थत्वं क्रमेण यथा दृश्यते मुखचन्द्रे ते नेत्रे नीलोत्पले द्विषी । द्विधा भूता कलंकस्य रेखा वाहुदनेनकिं ? ।। अत्र वर्णकांतामुखस्य सकलंकचन्द्रत्वप्रतीतिरित्यनुचितार्थेनापि महीन हारश्च माला जायाधुनाधुना वर्षशते च पूर्णेस्थषभवित्रीर्ण परे धारित्री । युक्तं किमेतदुदसत् प्रभूनां । अत्र पृथिव्याश्च **वत्वंत** कुलधर्ममिति स्तुते व्यंग्यत्वेपि वाच्यस्यातीवगर्भास्पदत्वमनुभवसिद्धिमिति अनुचितार्थत्वं समासोक्तौ लिंगासंगति रसमर्थत्वं एवमादयो लक्षतः **सात्वन**श्च [शास्वतश्च] विज्ञेया इत्यर्थः ।

संपूर्णं अशेषविवक्षितार्थयुक्ततया पूर्णं समाप्तं । कारिकारूपसूत्रावलिस्वरूपं अस्माकं तद्व्याख्यानाभिव्यक्तं काव्यस्यार्थात् सांगोपांगस्य लक्षणं लक्ष्यतेऽस्मिन्निति । व्युत्पत्या वाक्यजा·····पं लक्ष्मीर्वक्षोर्मुरारेस्विति कवयगतेर्भोगमालांगमौने-

मौनिं सिंधुः स्वराणामधिवसति विधेर्भावता यावदस्य ।

तावत् काव्यप्रकाशाखि··न्ववधिगमान्वारभासार्ककोटि-

व्यख्यिां विख्यातिमेषा कविमुकुटमणेर्विश्वनाथस्य यावत् [यायात्]

।। इति श्रीमन्नारायणचरणारविंदमधुकरालंकारिकचक्रवर्तिध्वनिप्रस्थान-परमाचार्याष्टादशभाषानिवासिनीभुजंगसंगीतविद्याविद्याधरकलाविद्यामालतीम-घकरविविधविद्यार्णवकर्णधारसान्धिविग्रहिकमहापात्रश्रीविश्वानाथकविराजकृतौ **काव्यप्रकाशदर्पणे** अर्थालंकारनिर्णयो नाम दशमोल्लासः ।। शुभं भवतु कल्याणं ।। **संवत्** १७३० रामकृष्णचरणे मम भक्तिरस्तु ।।

Printed in INDIA
BY K. K. Dubey at Takneeki Mudranalaya
50 A, Rai Ramcharan Das Road, Allahabad-211002